

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАҒОН ҚУБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
“ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ” ЖАМОАТ ФОНДИ**

**М.БЕҲБУДИЙ МЕРОСИНИНГ
МИЛЛИЙ ҒОЯ ТАРҒИБОТИДАГИ
АҲАМИЯТИ**

ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

Тошкент 2014

Ушбу илмий мақолалар тўплами Туркистон жаҳид маърифатпарварларининг раҳнамоси, драматург, публицист ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Бехбудий таваллудининг яқинлашиб келаётган 140 йиллиги муносабати билан ўтказилган конференция материаллари асосида тайёрланди. Тўғлам Бехбудийнинг эрк ва ҳуррият гоялари билан тўлиб тошган асарлари, умуман, ижодий меросининг баркамол авлодни тарбиялашдаги аҳамиятини инкишоф қилишга бағишланган.

Илмий мақолалар тўплами Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг “1937-1938 йиллардаги сиёсий қатагон: “Катта қиргин”нинг келиб чиқиш сабаблари ва фожияли оқибатлари” мавзуидаги амалий тадқиқот лойиҳаси доирасида нашрга тайёрланди.

М а с ъ у л м у х а р р и р л а р :

Бахтиёр ҲАСАНОВ, тарих фанлари доктори,
Наим КАРИМОВ, филология фанлари доктори

Т а х р и р х а й њ а т и :

Б.Ҳасанов, Н.Каримов, С.Аҳмедов, М.Зикруллаев, Б.Ирзаев

Т а қ р и з ч и л а р :

Замира Ишонходжаева, тарих фанлари доктори
Саидбек Ҳасанов, филология фанлари доктори

М.БЕХБУДИЙ ВА МУСТАҚИЛЛИК

*Сирожиддин АҲМАД,
санъатшунослик фанлари номзоди
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи*

ТУРКИСТОН ХАЛҚИНИНГ МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОНИ

Туркистон халқининг миллий қаҳрамони, жамоат, маданият ва маориф арбоби, биринчи ўзбек драматурги, миллий театр муассиси, улуғ матбуотчи, адиб, таржимон Маҳмудхўжа Бехбудий номи фақатгина Туркистон зиёлиларига эмас, балки мамлакат сарҳадларидан ошиб, Осиё ва Европанинг кўпгина мамлакатларида ҳам маълум ва машҳур. Шу боис унинг ҳаёти ва фаолияти деярли бир асрдан буён тарихчи, адабиётшунос, ҳуқуқшунос, санъатшунос олимлар, қолаверса, кенг жамоатчилик назар-эътиборида. Унинг ижтимоий – ижодий фаолияти турли соҳа мутахассислари томонидан тадқиқ қилинмоқда, адабий мероси чоп этилмоқда.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳаёти ва фаолиятига дастлаб эътибор қаратган шахслардан бири Гр.Андреев бўлди. Унинг “Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд Ходжи Бегбуди” (“Туркестанские ведомости”, 1915, 17 сентабры) мақоласидан кейин А.Самойловичнинг “Драматическая литература сартов” (“Вестник Императорского общества востоковедов Петроград”, 1917, №5), Сидқий-Ажзийнинг “Самарқандда мусулмон комиссари” (“Хуррият”, 1917, №23), мақолаларини эълон қилди. Кейинчалик Бехбудий ҳақида Садриддин Айний ёзди. Адиб ҳақида энг кўп мақола ёзган киши бу – машҳур драматург ва журналист Ҳожи Муъин ибн Шукруллоҳ. Бехбудий вафоти муносабати билан “Известия” (1922, №70) газетаси, М.Ф. имзоли шахс (“Наука и просвещение”. 1922, №1), рус хитойшунос олими Б.Пестовский (“Инқилоб”, 1922), А.Азимий, А.Азамат (“Зарафшон”, 1923), Л.Азиззода (“Маориф ва ўқитғувчи”, 1927) мақолалари, Фитрат, Чўлпон, С.Айний, В.Маҳмуд, Ф.Рожий шеърлари чоп этилди, Заки Валидий Тўғоннинг “Бугунги турк эли Туркистон ва унинг яқин тарихи”, “Воспоминания” (Анқара, 1981, Москва, 1992), А.А.Пясковский. “Революция 1905-1907 годов в Туркестане” (Москва, 1958), Файзулла Хўжаев (“Туркистонда жадидчилик

тарихи”, Тошкент, 1926) китобларида Бехбудий ҳаёти ва фаолиятига оид эътиборга молик маълумотлар берилди. Романовлар сулоласи миллий сиёсатининг шаклан янги, мазмунан эскидан ёмонроқ давомчиси бўлган совет тузуми, хоссатан, Ленин ва Сталиннинг оммавий жазолаш сиёсати даврида халқда ифтихор туйғусини уйғотувчи миллий қаҳрамонлар, адиблар, олимлар, хусусан, Бехбудийнинг номи мажбурий унуттирилди. Умуман, миллат қалбида фахр ва ҳавас уйғотувчи, эл юрагида дов ва журъатни қарорлаштириб, қаҳрамонликка ундовчи ҳар бир тарихий шахс, фольклор қаҳрамони эл-юрт кўзига қоп-қора кўрсатилди.

Орадан салкам эллик йил ўтгач, “Ўзбек совет энциклопедияси” нашр этилиши муносабати билан Бехбудий ҳақида мақола бериш масаласи кўтарилди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Фанлар академиясида, хусусан, қомус таҳририятида Бехбудийнинг ҳаёти, фаолияти, илмий-адабий меросини ўрганиш ва тиклаш масалаларида баҳс ва мунозаралар бўлиб ўтди. Энциклопедия учун С.Қосимов, Ҳ.Воҳидов, А.Валиев ва бошқалар томонидан мақолалар тайёрланди. Лекин атоқли олим С.Қосимов томонидан ёзилган кўламдор “Маҳмудхўжа Бехбудий” мақоласи унинг ўз ибораси билан айтганда “афандининг қушига айлантирилиб”, юлинган ҳолда эълон қилинди¹. (Бу воқеани С.Қосимов “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида борича ёритди. Муҳокамаларда фалсафа, тарих, адабиётшунослик соҳасидаги 14 нафар олимнинг фикри бир жойдан чиқмади...)

Ўзбекистон мустақиллиги арафасида XX асрнинг биринчи ярмида ижод қилган ва собиқ СССР ҳукумати томонидан ноҳақ жазоланган маданият, маориф, илм аҳлининг оқланиши муносабати билан 1989 йилдан эътиборан Бехбудий ҳаёти ва ижодига янгича ёндошув пайдо бўлди.

Мустақиллик шарофати билан матбуотда олимлар, тадқиқотчилар ва газета-журналларнинг ходимлари жонқуярлиги билан Бехбудийнинг илмий-бадиий асарлари сурункасига босилди. Марҳумлардан Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Бегали Қосимов, Шерали Турдиев, Н.Норкулов; барҳаётлардан Наим Каримов, Дилором Алимова, Дилбар Рашидова, Сирожиддин Аҳмад сўнги йилларда Ҳалим Саййид, Бойбўта Дўстқораев, Шухрат Очилов, Нилуфар Намозова, Зебунисо Аҳророва ва бошқалар имконият

¹ Бу ҳақда қаранг: “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1990. 19- 26 январь.

даражасида ўз илмий тадиқикотларини, фикр-мулоҳазаларини эълон қилдилар. Ажойиб олим, филология фанлари доктори Бегали Қосимов томонидан тайёрланган Маҳмудхўжа Бехбудий “Танланган асарлари” (ҳозиргача уч бор нашр этилди), Н.Норкулов ва К.Раббимов “Ойна”да босилган айрим мақолаларни тўплаб нашр этишлари натижасида унинг илмий-адабий, сиёсий сиймоси жамоатчилик кўз олдида яққол гавдаланди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг пок номини, миллий маданиятда туган ўрни ва мавқеининг тикланиши Мунаввар қори Абдурашидхонов, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Тавалло, Васлий, Ажзий, Ҳожи Муъин каби маданият ва маориф намояндаларининг ижодларини кенг микёсда ўрганиш ва чоп этиш учун йўл очди. Бинобарин, миллатимиз тарихининг янгидан ёзилишига, алалоқибат тарихий адолатнинг тикланишига тоза тупроқ солди. Буларнинг барчаси Маҳмудхўжа Бехбудий Солиххўжа ўғлининг басирати кучли, илмий-адабий мероси бой, маданиятимиз тарихида катта ўринга эга донишманд арбоб эканлигидан далолатдир.

Таваллуд ва интибоҳ

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳоли шу кунгача топилгани йўқ. Аммо тадқиқотчилар Ҳожи Муъин, Садрриддин Айний ва бошқаларнинг “Меҳнаткашлар товуши”, “Зарафшон”, “Иштирокиюн”, “Қизил байроқ”, “Известия ТуркЦИК”, “Бухоро ахбори” газеталарида, “Инқилоб”, “Учкун”, “Маориф ва ўқитғувчи”, “Наука и просвещение” журналлари ва бошқа манбалар заминада унинг таржимаи ҳолини тиклаб эълон қилдилар. Сўнгги йилларда эълон қилинган архив материаллари, С.Қосимов ва З.Аҳорова уюштирган суҳбат ва материаллар, Бехбудийнинг ўз мақолалари унинг таржимаи ҳолини тўлароқ ёришга бир мунча имкон яратди.

Ҳожи Муъин Бехбудийнинг тоғаси Мулла Одил сўзига асосланиб ёзишича, Бехбудий аждодан султон-ул орифин ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий зурриёди Қори Ниёзхўжа Урганжий авлодидир. У амир Шоҳмурод даврида Бухорога таклиф қилинган бўлиб, ўша-ўша Самарқандда яшаб қолади ва ўз авлодини давом эттиради.

Ниёзхўжанинг Солиххўжа исмли ўғли бўлиб, ундан Султонхўжа ҳамда Хуринисо ва Нажиманисо исмли бир ўғил ва икки киз қолган. Солиххўжа кизларини махсус ўқитиб, хат-саводини чиқартир-

ган. Қизи Хуринисо Куръони карим хатмини охирига етказгани учун “қориабегим” деб улуғланган. Султонхўжа қориликни Хуринисо қориабегимдан ўрганган. Вояга етгач, маҳалла масжидида имом хатиб бўлиб ишлаш билан кифояланмай, ислом қонуншунослиги – илми фикҳ ва тўнфурушлик билан шуғулланган ва ўзига “Беҳбудхўжа” деб тахаллус олган. Бора-бора Султонхўжа исми унутилиб, барча Беҳбудий деб атаган, Маҳмудхўжа шу кишининг фарзанди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий қизи Парвина (Сурайё)нинг берган маълумоти, Туркистон Телеграф агентлигининг “Известия” газетасида эълон қилган хабари, “М.Ф.” имзоли муаллифнинг “Наука и просвещение” журналида босилган мақоласида айтилишича 1873 йилда туғилган Садриддин Айний “Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли” мақоласида: “Беҳбудий афанди 1291 ҳижрий зулҳижжа ойининг ўнинда, окшом (1873 милодий ҳамал ойига мутлақ) Самарқандда Беҳбудхўжа хатиб талабиндан дунёга келиб”, деб ёзади¹. Ҳожи Муъин “Инқилоб” журналида босилган мақоласида таваллуд санасини 1873 деса, Бухорода нашр қилинган “Учкун” (№1, 1923) журнали ва “Зарафшон” (1923, 25 март) газетасидаги мақолаларида санани 1291 йил 10 зилҳижжа (1874, март) деб кўрсатади. Беҳбудий “Танланган асарлар”ида арабшунос Баранов тузган жадвалга асосланиб, 1875 йил дейилади. Бирок Баранов қўллаган формула бўйича иш тугиладиган бўлса, бир йилга фарқ пайдо бўлади ва бу жадвал илмий жиҳатдан тўлиқ асосланмаган.

Адибнинг 1906 йилда босилган “Государственная Дума вакиллари хусусинда” мақоласида “хануз ёшим ўттиз бешга етганим йўқ” жумласига асослансак, Беҳбудийнинг таваллуди милодий 1874 йилга тўғри келади. Сабаби, ёши 35 га тўлиши учун Беҳбудий 1871 туғилган бўлиши керак.

Энди Туркистонда яшовчи ҳар бир зиёли ва савдогар ортидан доимо кузатиш олиб борган Туркистон туман саклов бўлими (махфий хизмат, ТРОО) ҳужжатига эътибор берайлик. Самарқанд полицмейстри подполковник Шведов губернатор ва ТРОО кўрсатмасига мувофик олиб борган махфий суруштирувидан сўнг 1913 йил 9 ноябрда ёзган махфий рапортида қуйидаги маълумотни беради:

¹ “Меҳнаткашлар товуши”. 1920. 8 апрел; Инқилоб. №1.1922.

*“Г.НАЧАЛЬНИКУ ТУРКЕСТАНСКОГО
ОХРАННОГО ОТДЕЛЕНИЯ*

9 ноября 1913 г.

Секретно
На №7876

Уведомляю, что редактор-издатель мусульманской газеты “Самарканд” (17 сентября не издается) Махмут Ходжа Бекбуди, 41 года, араб, местный уроженец кв. Фани, туземной части г. Самарканда, проживает в русской части, женат на туземке, Шарафат - 35 лет, имеет детей, сыновья Масъуд 12 лет, Максуд (6), Матлуб (4), Сурая (8) ...имеет безсрочную паспортную книжку...”¹

Подполковник Шведов Бехбудийнинг ёшени 41 деб кўрсатмоқда. Бу рақам осмондан олинган эмас, балки адибга рус ҳукумати томонидан хорижга чиқиш учун берилган муддатсиз паспортга асосланган ҳолда келтирилмоқда. Ана шу рақам ва йилларга эътибор берсак, Парвина бегимнинг сўзи тўғрига ўхшайди, яъни Махмудхўжа Бехбудий 1873 йил март ойининг охиригиди дунёга келгани маълум бўлади. Парвина – Сурйёбегим акаси Масъудхоннинг таваллуд йилини 1897 деб кўрсатади. Шу рақамни инobatта оладиган бўлсак ҳам Махмудхўжа Бехбудийнинг таваллуд санаси 1873 йилга яқин келади. Бироқ ойма-ой солиштирадиган бўлсак, зулҳижжа ойи март-апрелга тўғри келмайди. Бу ҳолда адиб 1290 хижрий зулҳижжа ойининг дастлабки ҳафтасида туғилган бўлиши керак, ўшанда ҳам ҳамал- март ойига эмас, балки январ ойининг бошига тўғри келади. Шарқ календарлари бўйича мутахассис олим В.В.Цибульскийнинг “Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока” (Москва: Наука, 1964) китобидаги Григориан ва хижрий қамарий календари (№6, №10 жадвал) қиёсий жадвалига қараганда, хижрий 1291 йил, 1 зулҳижжа² 1874 йил 20 январ, сешанбага тўғри келади, 1291 йил, 10 зулҳижжа эса милодий 1874 йил 30 январ пайшанба кунини бўлади. Демак, Махмудхўжа Бехбудийнинг таваллуд кунини милодий 1874 йил, 30 январ деб белгилаш мумкин. Ҳожи Муъин милодий ойни аниқлашда қийналгани учун тахминан “1874 йил март” деб кўрсатган. Туғилган жо-

¹ ЎЗР МДА, 461- ф., 1-рўйхат, 1312- йиғама жилд. Б.665

² Умуман олганда, Зулҳижжа ойи Бехбудий оиласида бошқачарок ўринга эга, онаси ҳам отаси ҳам шу ойда вафот этишган.

йини Сиёб (Сиёҳи об волости) Бахшитепа қишлоғи деб атайди, Парвинабегим эса Самарқанд шаҳар, Ёмини маҳалласида туғилгани ва Жомбойда муфти бўлиб ишлаганини айтадики¹, бу ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки Садриддин Айний ва Ҳожи Муъин Бехбудийнинг таваллудини бир хилда: ҳижрий 1291 йил, 10 зулҳижжа деб кўрсатадилар.

Садриддин Айний Бехбудийнинг ўғли Масъудхўжа берган манбага асосланганини ёзади. Шу боис биз бошқа манба бўлмагани учун ушбу далилларга суянишга мажбурмиз. Фикримизча, Масъудхўжа Айнийга бу санани Бехбудийнинг амма ва тоғаларидан суриштириб айтган кўринади. Ҳар икки ҳолда ҳам адибнинг туғилган санаси 1874 йил январининг 30 кунига тўғри келади. Шу боис Маҳмудхўжа Бехбудийнинг таваллуд санасини 1873 ё 1875 эмас, балки 1874 йил 30 январ деб белгилаш илмий жиҳатдан тўғридир. Демак, Маҳмудхўжа Бехбудий 1874 йил, 30 январ пайшанба кунини Самарқанд шаҳрининг Ёмини маҳалласида таваллуд топди дейилса, ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Маҳмудхўжа Бехбудий балоғатга етгач (1311 йилда) уйланган, тўрт ўғил ва бир қиз кўрган. Кобут бўлустида 10 десятини ери бўлган².

Ҳожи Муъиннинг маълумот беришича, Маҳмудхўжа Бехбудий 6-7 ёшларда тоғаси Муҳаммад Сиддиқ хузурида ўқиб, хат-савод чиқаради, отаси Султонхўжа унга оз-оздан Куръонни ёд олдириб боради ва 3-4 йил ичида хатм қилади. 15 ёшга кирганда тоғаси Мулла Одил хузурида таҳсилини давом эттириб, араб тили сарф, нахвдан “Кофия”, ”Шарҳи мулло”, мантиқдан “Шамсия”ни, фикрдан “Мухтасар ул-викоя”нинг биринчи дафтарини ва “Ҳошия”ни ўрғанади.

1310 йил 5 зулҳижжада онаси оламдан ўтади, отаси Султонхўжа Бехбуд хўжа ўғли Маҳмудхўжани уйлантириб, орадан кўп вақт ўтмай 54 ёшида, 1311 йил, зулҳижжа ойининг 19 кунини олами боқийга кўчади. Ана шундай шароитда Бехбудий тамом тоғалари ва аммалари соясида яшай бошлайди. “Наука и просвещение” журналидаги М.Ф.³ имзоли муаллифнинг “мадрасада таҳсил

¹ Қаранг: Саййид Х. Маърифат либосидаги озодлик. Т.2000. Б.148.

² ЎзР МДА. 461-фонд. 1-рўйхат. 1312- йиғма жилд. Б.665.

³ ЎзР МДА. 461-фонд. 1-рўйхат. 1312- йиғма жилд. Б.665.

² М.Ф. – бу муаллифнинг шахсини аниқлаб бўлмади.

олган” жумласига эътибор берсак, Маҳмудхўжа Бехбудий тоғаси Мулла Одил мударрис бўлган мадрасада билим олгани англашилади. Шунингдек, хорижда нашр этилган “Миллий Туркистон” тўпламида чоп қилинган Эртуркнинг “Маҳмудхўжа Бехбудий” мақоласида унинг Бухорода мадрасада таҳсил олгани ва у ердаги кадимчи муллолар билан келиша олмагани боис Самарқандга қайтиб келгани қайд этилади. Бу факт ҳақиқатга яқин, сабаби Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўзи “Туркестанские ведомости” газетасининг махсус муҳбири Гр.Андреев билан суҳбатда Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олганини сўзлайди, муллолар, қозилар, имомларнинг жохиллигидан шикоят қилади.

Бўлажак адиб меҳнат фаолиятини Чашмаоб (Чашмаи об) бўлислигида қозилик қилаётган тоғаси Муҳаммад Сиддиқ кўл остида бошлайди. У мирзолик билан шуғулланиб, шарият аҳкомлари билан танишади ва фикҳ-хуқуқшунослик соҳасидаги илми ва малакасини ошириб боради. Сабаби, одамлар қозихонага ҳаётнинг деярлик барча масалалари хусусидаги саволлар билан мурожаат этишган. Тоғаси ҳузурида икки йиллик меҳнат, тоғаси қозилиқдан бўшагандан кейин, Кобуд бўлиси қозиси Мулла Зубайр Яхшибой ўғли қабулида мирзолик ишини давом эттириши унинг дунёқарашада ўзгариш ясайди. У фикҳ соҳасида жиддий илмий-амалий фаолият олиб бориши туфайли “Муфти”, яъни фатво берувчи (адвокат) унвонини олишга сазовор бўлади. 1916 йилгача мазкур фатво ишлари билан шуғулланади. Бу орада қисқа вақт қози вази-фасини ҳам бажарган, аммо маърифатга берилиш, хоссатан газета ва журнал нашр этиш учун маблағ зарурлиги уни қозилиқдан воз кечиб, муфтилик ва дон савдоси билан шуғулланишга мажбур этган.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1893 йилдан Русия ва хорижий мамлакатларда нашр этилувчи туркий ва форсий газета-журналларни, китобларни мутолаасига каттиқ киришади. Замона воқеалари билан танишиб, сиёсат ва маърифат соҳасида рўй бераётган янгиликларни синчковлик билан кузатади. Халқнинг маърифатсизлигини, зиёлиларнинг авомлашганини, маърифатсиз-лигини кўриб, эл-юрт ва аввало, оиласида маърифатни кучайтиришга ҳаракат қилади: фарзандлари таълим-тарбиясига жиддий эътибор берган. Уларнинг хат-саводли, замон талабидаги мутахассис бўлиб етишувига шароит яратган. Шу сабабли у болаларига хусусий ўқитувчилар

ёллаб, рус ва француз ва бошқа хорижий тилларни ўргатишга ҳаракат қилган. Ўзи муҳаррирлик қилган нашрлар ва асарлари ёрдамида халқнинг ижтимоий, сиёсий онгини оширишга, жаҳон маданияти, мутараққий мамлакатлар афкор оммаси эришган ютуқларга эътибор қаратишга бор куч-ғайрат ва маблағини, ҳатто жонини тиккан.

Вилоят ижтимоий-сиёсий воқеаларига фаол аралашган. “Самарқанд” ва “Ойна” газета-журналларининг нашри мажбурий тўхтагач, турли жамиятлардаги фаолиятини кучайтирган. 1917 йилда сафдошлари: Ажзий, Фитрат, Айний, А.Шомансур, Муаммадули Ўринбоев ва бошқалар билан “Хуррият” газетасини, “Зарафшон” ширкатини, “Нашри маориф”ни ташкил қилди. 1918-1919 йилларда Самарқанд шаҳар маориф комиссари вазифасини ва бошқа ишларни бажарди. Халқни политизация, реквизиция, очлик балосидан сақлаш учун астойдил ишлади. Бу масалаларга давлат эътиборини қаратишга ҳаракат қилди.

1919 йил феврал ойида Тошкентга маориф масаласида келади, ана шу пайтда Мунаввар қори Абдурашидхонов билан учрашади. Ушбу учрашув ҳамон махфийлигинча қолмоқда. Аммо совет тарихчилари ва мустақилликдан сўнг эълон қилинган материаллар унинг хорижга кетиш сабабларига бир оз аниқлик киритади.

Маҳмудхўжа Бехбудий Тошкентга сўнгги бор келиб-кетгач, у барча ишлардан четлашади, ҳатто Садриддин Айний билан ваъдалашган учрашувга ҳам бормади. 1919 йил 25 мартда қайтиб келмас сафарга йўл олади...

Орадан тўрт йил ўтгач, унинг оиласига маънавий ва моддий ёрдам бериш масаласи кўтарилади – васий тайинланади. Бу ишга давлат эмас, балки маҳаллий маорифпарварлар бош қўшадилар. “Зарафшон” газетаси бу ҳақда қуйидаги хабарни беради: “Мархум Маҳмудхўжа Бехбудийнинг даладаги ерларига қарашмоқ ва унинг оиласини тарбия ва маишат жиҳатдан тайин этиш маорифпарварлар томонидан Қози Ҳайдарбек, Ақобир ва Абдулвоҳид афандилар васийликка белгиланган.

Булар ўзларининг васийликларини тегишли ўрунлардан тасдиқлаттириб олгондан сўнг расмий суратда вазифаларини ифо этсалар керак”¹.

¹ “Зарафшон”, 1923. 1 май. №42.

Режалаштирилган сиёсий қотиллик

Маҳмудхўжа Бехбудий, унинг сафдошлари Муҳаммадқули Ўринбоев, Мардонкул Шомухамедов ҳалокати сабаблари ҳақида шўро ҳукумати манба ларида аниқ факт йўқ. Ҳақиқатни биладиганлар ХХ аср 20 йилларининг дастлабки йилларида турли баҳоналар билан ўлдириб юборилган. Ҳожи Муъин эълон қилган “Васиятнома” ҳам палапартиш ёзилган бўлиб, мазмун ва моҳиятда узвийлик сезилмайди. Гўё зудлик билан буюртма асосида ёзилгандек таассурот қолдиради. Бунга Бехбудийнинг ёш жиҳатдан деярли ўзи билан тенг бўлган Абдулқодир Шакурийни ўғлим деб тилга олиши мисол бўла олади. Бундан ташқари Бехбудийга ҳамроҳ бўлган турк юзбоши Наим афанди қаерга кетди. Яна бир ҳамроҳ номаълум бўлиб қоляпти. Шу боис биз аввалги мақолаларимизда бу масалага ортиқча тўхталмаган эдик. Бинобарин, Наим Каримов, Бегали Қосимов ва Ҳалим Саййидларнинг шубҳа-гумонлари ўринли ва асослидир, деб биламиз. Шунга қарамай, адибнинг ҳалокати ҳақида баҳслар ҳали ҳам тугагани йўқ (Тарихчи П.Равшанов “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Ўзбекистон матбуоти” нашрларида эълон қилган мақоласида келтирилган фактлар Бехбудий вафотидан деярли 7 йил кейин ёзилган нарсалар бўлиб, уни рус журналистикасида “Утка” деб аталади. Бундан муаллиф беҳабарга ўхшайди).

Ўтган асрнинг 20-йилларида Маҳмудхўжа Бехбудий ҳаёти ва фаолияти ҳақида кўп ва салмоқдор мақола ёзган киши Ҳожи Муъиндир. Кўпчилик унинг ёзганларига суянади. Айримлар хорижий муҳожирот матбуоти, жумладан, “Миллий Туркистон” журналида Бехбудий ҳақида босилган Эртурк-Боймирза Ҳайит мақоласига таянадилар. Шу боис Бехбудийни Бухоро амири ўлдирганми ёки совет ҳукумати ижрочими, деган ҳақли саволлар ҳам майдонга чиқади. Масалани шу жойда тўхтатиб, айрим саволларни ойдинлаштириб олайлик.

ХХ аср бошларида ўзига хос сиёсий куч сифатида бўй кўрсатган “Ёш бухороилар” жамиятининг намоёндалари Фитрат, Ф.Хўжаев, М.Мансуров, М.Бурҳонов, А.Мунзим, П.Усмонхўжаев, М.Саиджонов, Садриддин Айний ва бошқалар, гарчи рус совет маъмурияти назарида унчалик уюшмаган, сиёсий ва амалий ҳаракат жиҳатидан заиф аммо истиқболли жамоа ҳисобланса-да, бироқ улар чор махфий хизмати, бухоролик қози ва мударрислар

орқали амирликнинг ашаддий сиёсий душманига айланиб улгурган эди. Сабаби, тадқиқотчи Е.Федоровни хайратга солган бухоролик қадимчилар ҳукумат арбоблари орасида “бугун усули жадидга йўл берилса, эртага улар амирни тахтдан йикитадилар”, деган фикрни тарқатиб, “Ёш бухоролилар”ни аморатда яшовчи халқ ва амалдорларга қарши қилиб қўйган эдилар. Бухоро инқилобидан сўнг совет тадқиқотчиси бу сўзларни эслаб, “хайрон қоладиган башорат”, деб хайратланган эди.

Ана шу хайратлантирувчи куч 1917-1920 йилларда уч аланга – совет сиёсий агентлиги ва амир Олимхон ҳукумати ва тор фикрдаги қадимчилар қамалида қолди.

Маҳаллий аҳолининг орасидан етишиб чиққан сиёсий арбоблар ҳар икки томон (совет ва амирлик) ижтимоий-сиёсий тузумини қабул қила олмас ва ўринсиз қон тўкилишини ҳам истамас эдилар. Амир эса сиёсий таранг вазиятни юмшатиш учун айрим кишиларнинг таъсири остида Бухорони Русия тобелигидан қутулиши ва мустақил давлат бўлишини истаб, 1918 йилда “Версал конференцияси”га Бухорони мустақил давлат сифатида тан олинишини сўраб мактуб йўллайди¹.

Аммо амир аъёнлари Бухородаги чор ҳукуматидан қолган ва унинг сиёсатини давом эттираётган сиёсий агентлиги (яъни ваколатли вакиллари) Миллер, Введенский, большевик Аксельродсиз бирон мустақил иш қила олмайдилар. Амирнинг ўзи тан олишича, аъёнларнинг фикридан чикмаган.

Амир гўё ўзича бир тadbир қўллагандек бўлиб, Ленин ва Троцкий хузурига “генерал Махдихон, Ҳожи Жўрабек тўқсоба, Ғайбулло Хўжа, Ҳожи Мирзо, Мирзо Наврўзбей яна бир нафар бошқа киши”дан иборат хайъатни юборади². Лекин жўнатган элчилар манзилга ета олмай ортга қайтадилар.

Амир сиёсатсиз киши бўлгани учун гоҳ сиёсий агентлар, гоҳ қўшбеги ва қозилар қўлида ўйинчоқ эди. Шу боис Бухоронинг ўзида вояга етган сиёсий кучларнинг кўлам ва истикболини, совет ҳукуматининг сиёсий қора чайқовчилик тафаккурининг фаҳмига етмас эди. Ортикча тақаббурилик ва манманлик туфайли ислохот фойдасини ҳам, мамлакатнинг мустақиллигига тажовуз тайёрланаётганини кўриб турса-да, яна ўзига хиёнат қилган афғон ҳуку-

¹ ЎзР МДА. 126-фонд, 1-рўйхат, 1447-ийғма жилд, 5-варақ.

² *Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. 1911-1920. Т., 1991. Б.3.*

матиға ишонди ва тарихий-сиёсий бурилиш, мамлакат ҳаёт-мамот масаласида ўзини ўта лоқайд ҳолда ушлаб турар, амирликнинг барча кулфатида ёшларни айбдор ҳисоблар эди. Чор мустамлака-сидан қолган ва совет ҳукуматиға беминнат хизмат қилаётган му-сулмон муллолари қиёфасида хизмат қилаётган Туркистон туман саклов бўлими махфий ходимлари, айниқса, сиёсий агентларнинг фикрлари ўйлаб ўтирмай инобатга олинар, соф тиллодек қабул қилинар эди. Беҳбудий бу ҳақда: “чунончи Бухорои муътабар мударрисларидан бир зот биза инондурки, Бухорода усул савтия муқобили баъзи тоторлар боргоҳга бориб аълам жаноблариға шу йўлда баён этмишлар: ”тақсир, усул жадида мактаби кўб динға зарарли ва ўзи уч қисмдур: биринчиси ибтидоийки, анда ўқуганлар кароматға, иккинчиси – аъдодийдурки, анда ўқуганлар нубуватға, учинчи олий қисмидурки, машхурлари – улуҳиятға мункир бўлур, наҳор ёптурингиз”, деб ёлвормишлар ва аълам ҳазратларида маз-кур нўғойларнинг рапуртларини бир когазға ёзиб, мавиз очилгонда ҳар кимға кўрсатурмишлар”, деб ёзади.

Аморатнинг сиёсий, ижтимоий-маданий таназул ҳолатидаги бошқарув тизимидан мамнун бўлган аъёнлар, қозию қуззотлар, қадимчилар ўз шахсий бойликларини кўпайтириш учун фойдала-наётганлари туфайли ёшларга қарши эдилар. Шу боис ёшлар билан амир ўртасидаги раҳнани иложи борича кенгайтириш ва чуқур-лаштиришга интилиб, ислохотларга тўсқинлик қилишар эди. Бу вазиятни собиқ чор ҳукуматининг сиёсий агентлари Миллер ва Введенский янада чуқурлаштириш пайида бўлдилар. Улар ўзла-рини икки томон манфаатини баробар яхшилашга ҳаракат қилаёт-гандек кўрсатишади, аслида қилаётган ишлари икки томонни гиж-гижлашдан ўзга нарса эмас эди. Беҳбудийнинг сўзича амир томо-нидан эълон қилинган манифест матнини ҳам Миллер ёзган экан.

Бухоро ҳукумати арбоблари ҳам, шахсан амирнинг ўзи ҳам собиқ империядаги ҳукумат тўнтариши оқибатини мулоҳаза қилиб кўрмаган, ёшлар вакиллари билан юзма-юз ўтириб, мамлакат ис-тиқболи нуктаи назаридан ошқора фикр алмашиш давр талаби эканлигини сиёсий ва юридик жиҳатдан таҳлил этмаган. Шу боис ёшларнинг ислохот тўғрисидаги талабларни писанд қилмаган ва бир баҳона билан уларнинг попугини пасайтириб қўйишни Миллер ёрдамида режалаштирган. Беҳбудийнинг сўзига қараганда, амир-нинг ислохот ҳақидаги манифести ҳам ўша режанинг узвий қисми

бўлган. Сиёсий кураш тажрибасига эга бўлмаган ёшлар талабни қаттиқроқ кўйишган. Бундан хабар топган Куропаткин Самарқанд вилоят бошлиқларига махфий хат жўнатиб, Бухоро аҳволи ҳақида махфий мажлис ўтказган ва Самарқанд ҳукумат ва жамоатчилик вакиллари С.Герцфельд, Исохоров, М.Бехбудий ва Қ.Ҳ.Абусаидовни Бухорога юборган. Ҳолбуки, бундай ишни амалга ошириш учун амирликдан бирон таклиф бўлгани маълум эмас.

Жамоатчиликни тинчйтиш, ўз кўнглидаги хавфни йўқотиш учун Миллер воситасида амир Олимхон билан учрашувга розилик олинади. 1917 йил 7 апрелда Бухородаги “Раҳимхоний” меҳмонхонасида Бухоро ёшларининг вакиллари билан учрашув ўтади. Амир учрашувга келгач, Миллер билан кўришган ҳолда Самарқанд шаҳри фуқаролари ва Бухоро ёшлари вакили сифатида иштирок этаётган Қози Ҳайдар ва Маҳмудхўжа Бехбудий билан кўришмай¹ чиқиб кетади. Бехбудий амир билан учрашмоқчи бўлганда, Миллер тўсқинлик қилади. Бу ҳам етмагандай, Миллер ўзи ёзган “манифест”га Бехбудий билдирган фикрларни инобатга олмайди ҳамда Бехбудийни ёшларни намойишга ундашда айблайди ва бу жирканч айбловни амирга етказганига шубҳа йўқ.

Ҳақиқатда эса воқеа Миллер фикрининг тескарисича эди. Бехбудий ва Қози Ҳайдарбек ёшларни ниҳоятда қийинчилик билан кескин ҳаракатлардан аранг тўхтатган эдилар². Ана шу тубан сиёсий жараёнда Миллер Бухоронинг сиёсий тараққиётига қарши эканлигини зимдан амалга оширди ва “Ёш бухоролилар” ҳамда Маҳмудхўжа Бехбудийни амирга тўла тўқис қарши қилиб қўйди.

Бундай қабиҳ сиёсий ўйинни фаҳмига етмаган амир ёшларга, хусусан, уларнинг раҳнамоси Бехбудийга нисбатан душманлик аломатини намойиш этади. Ушбу ҳолат бир томондан, амир ва сафдошлари: “давлат бизнинг қўлимиздами – биз ҳақмиз”, деган ибтидоий, асоссиз ақида эгаси эканига далил бўлса, иккинчи томондан чор ҳукумати фақатгина Самарқандда эмас, балки бутун Марказий Осиё ва Ички Русия ҳамда Кавказ, Афғонистон, Миср, Туркия қолаверса, Шарқий Туркистон мусулмонлари орасида кундан кун сиёсий нуфузи ошиб, худди Абдурашид қози Иброҳимов, Исмоил Гаспринский, Алимардон Тўпчибошев, Садри Мақсудий,

¹ Бу ҳақда Бехбудийнинг ўз “Хуррият” газетасида, С.Айний “Бухоро жаллодлари” асарида ёзадилар. Амир Бехбудийнинг фаолиятдан Миллер орқали хабардор бўлган.

² Қаранг: Бехбудий М. Бухоро воқеалари ва дафъи тухмат.

Ризоиддин бин Фахриддин каби йўлбошчилар даражасига кўтарилаётганидан чор ҳукумати хавфда эканлигининг ва бу хавфни амир кўли билан йўқотишнинг истиқболли режасидан ўзга нарса эмасдир.

Афсуски, “Раҳимхоний” меҳмонхонасидаги учрашувда амир ва унинг ҳукумати масалани осон жисмоний ва сиёсий кўпол босим ўтказиш билан ҳал қилишни ўйлаб, ҳақиқий душман кимлигини фарқлай олмади. Оқибатда аморат ёшларни барча ғавғоларнинг айбдори деб топди. Ёшларнинг намоишидан сўнг жадидлардан бир неча минг кишининг жазоланишига ҳам сабаб шу эди.

Бухоро давлатини, халқини, ҳатто аҳли рухониясини икки кутбга бўлиб ташлаган Русия ўзининг тажовузкор сиёсатини совет ҳукумати тимсолида пардаламай давом эттирди. Туркистон большевик ҳукумати Бухоро ишлари бўйича коллегия аъзоси М.А.Преобреженский “маслаҳати” туфайли ёшлар воситасида Бухорони Колесовнинг тажовузи сирасида бир ҳамлада забт этмоқчи бўлди. Бехбудий ва унинг тарафдорлари бу муаммони тинчлик йўли билан бартараф этишга ҳаракат қилдилар. Садриддин Айнийнинг сўзига қараганда, Муҳаммадқули Ўринбоевнинг икки ўртадаги уринишлари зое кетди. Ҳар икки томоннинг сиёсий такаббурилиги кон тўкилишига сабаб бўлди. Аммо большевиклар енгилгач, алами ичида қолди. Бироқ ёшлар ва уларнинг намояндаларига нисбатан амир ва аъёнларининг қаҳр-ғазабини кучайтиришга эришди. Бу Русия ваколатли вакилларининг биринчи иши эмас. Татар муллаларидан Мулла Қамар фитнаси, 1917 йил 14 апрелда Миллер раҳнамолигида 12 нафар ёшларни “Раҳимхоний” меҳмонхонасида секингина йўқ қилишга уриниш фитнасини эслаш кифоя.

Хўш, энди амир Бехбудийга қарши экан, шўро нега айбдор бўлсин, деган савол туғилиши табиий. Гап шундаки, шўролар ҳукумати қанча сиёсий -ҳарбий ишларни олиб бормасин, унинг оқибатлари Туркистон халқини маънавий-диний таҳқирлаш ва елкасига оғир юк бўлиб тушар эди. Шу боис миллий зиёлиларнинг ташкилотлари жим тура олмас эдилар...

Энди яна Колесов воқеасига қайтайлик. Туркистон ХКС раиси Ф.Колесов (собиқ темир йўл кондуктори) амирлик билан сулҳ тузиш, амир аскарларини қуролисизлантириш учун рус, татар ва бошқалардан иборат 21 нафар қуролланган кишиларни шаҳарга юборади. Буларнинг аксарияти амир одамлари томонидан ўлди-

рилади. Фақат бир-икки киши қутулади. Садриддин Айнийнинг хотирлашича “Бир киши қочиб келиб, Колесовга бўлган воқеани маълум қилади”¹. Хўш, бу қочиб қутулган кимса ким?!. Файзулла Хўжаевнинг маълумотига қараганда “хайъатнинг раиси Уткин эди”². Уткин эса Когон ревкомининг бошлиғи бўлганини унутмаслик лозим. Бу воқеани эслашимиздан мақсад шуки, нозик таъб олим Н.Каримов Эртуркнинг мақоласига суяниб, Бехбудий ва шерикларини Уткин тутиб берганини айтиб ўтади. Лекин гап Уткин³ да эмас (Чунки ўша даврда “Язувчи”, “Лай”, “Шаев”, “Сомнительный” каби лақабли ўндан ортиқ хуфия самарқандлик зиёлилар ортидан қўйилган эди). У бўлмаса, бошқаси бўлиши табиий. Муҳими шундаки, ҳокимият ва сиёсат маҳаллий халқни руслаштириш ақидасида бўлган янги либосдаги эски мустамлакачилар: Колесов, Тоболин, Казаков, Миллер ва Аксельродлар қўлида эди. Улар Туркистон ҳукумати раҳбари сифатида маҳаллий аҳоли юридик ҳақ-ҳуқуқи, талаб-эҳтиёжи билан умуман ҳисоблашмас, ТРООнинг янги киёфаи тажассуми ВЧК салоҳидан унумли фойдаланар, миллий мустақиллик йўлида ишлайдиганлар бир ёқда турсин, ҳатто бу нарсани орзу қилган кишиларни дарҳол йўқотиш пайида эдилар. Шу боис Бехбудийни маҳв этиш масаласига Миллер 1917 йилда тайёрлаган кенг миқёсдаги сиёсий фитнанинг совет ҳукумати 1919 йилда пиширган ҳосили деб қараш мақсад мувофиқ бўлур эди ва бунга шубҳа йўқ.

Янги Туркистон хўжайинлари ёнларида фирка гувоҳномаси бўлса-да, баъзан Масков кўрсатмаси билан, баъзан унга ҳам бўй бермай (РСФСР ташқи ишлар комиссари Чичериннинг Турккомиссия раҳбари Шалва Элиавага Туркистон мустамлака эканини, хорижий мамлакатлар билан алоқа қилишга ҳуқуқи йўқ эканини уқтириб ёзган мактубини ва ниҳоят Туркистон ташқи ишлар комиссарлигининг бекор қилинишини, Туркистон Федератив республикаси тугатилиб⁴, Туркистон совет автоном республикаси барпо этилишини ва унинг сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан Масковга тўла бўйсундирилганини эслаш кифоя) иш олиб бориши оқибатида Қўқон шаҳрида Марказий Осиё мусулмон-

¹ Айний С. Асарлар. 1 т. 1963. Б.94.

² Хўжаев Ф. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. 1997. Б.130.

³ Тарихчи Гениснинг хабарига қараганда Уткин 1918 йилда вафот этган экан.

⁴ 1918 йил 12 майда Туркистон Туркистон Федератив Республикаси деб эълон қилинган. Қаранг: Наша газета. №94. 15.5. 1918.

ларининг Туркистон Мухторияти эълон қилинди. Маҳмудхўжа Бехбудий бу жараёнга фаол аралашди, ҳукумат президиумига сайланди. Охирокибат Бехбудийнинг фикрига қарши ўларок “Мухторият” оёққа турмасданок ғўдақлик даврида қонга ботирилди. Адиб ва арбобнинг ҳафсаласи пир бўлди. Бу мудҳиш воқеанинг гувоҳи бўлган шоир Чўлпоннинг:

*Қип-қизил қон бўлиб қунлар ботаду,
Ёмон ҳидга тўлиб тонглар отаду”*

байти билан бошланувчи шеър эл оғзида мухториятга марсиядек янграган эди, ўша кезларда. Мухториятни вайрон қилган, халқни қириб, қонқакшатган поручик Перфильев эса қилган жинояти учун одил суд олдида жавоб бериш ўрнига Туркистон совет ҳукумати қарори билан жазоланмасдан ўз ватанига қайтариб юборилди. Қўқон шаҳри ва атроф халқини қирган, талаган¹ Э.Кужелло раҳбарлигидаги австриялик, венгриялик ва германиялик собиқ асирлардан тузилган байналмилал аскарлар оҳиста юртларига қайтарилди. Қўқон, Бозоркўрғон, Марғилон ва бошқа жойларда энг даҳшатли, энг ғайриинсоний қирғинлар қилган арман дашноқлари “фаолияти” сиёсий ва юридик баҳосини олмади, жиноятчилар жазоланмади. Бу воқеа Туркистон матбуотида таажжуб ва афсус билан қайд этилди ва барча зиёлиларда сиёсий норозилик, эътироз уйғотди. Бехбудийнинг қон тўқмаслик ҳақидаги умидлари пучга чиқди...

Маҳмудхўжа Бехбудий Русия чор ҳукуматининг ички ва ташқи сиёсатидан яхши хабардор бўлишдан ташқари, Русиядаги етакчи партиялар, хусусан, кадетлар ва социал демократ-большевиклар партияси программаси ва уставидан ҳам тўла хабардор эди. Шу сабабли буларнинг фаолиятига ҳали улар давлатни босиб олмасдан илгариек истиқболсиз ва жамият учун зарарлик фирқа сифатида қараган эди. Унинг Тоболин билан учрашуви, большевикларнинг мажлис ва съездларида иштирок этиб, нутқ сўзлаши ва ўз лойиҳаларини таклиф этиш жараёнида уларнинг чин қиёфасини қайта кашф қилиб бўлган эди. Шу боис чор ҳукумати давридаёқ вужудга келган махфий ташкилотнинг аъзоси эди. Бу фикрни ўша даврда

¹ Халқаро Қизил хоч вакили капитан А.Брун хотираларига қаралсин. ЎЗР МДА. 2786-фонд, 1-рўйҳат, 14 йиғма жилд, 116-варақ.

Бехбудий атрофида гирдикапалак бўлиб юрган ва 1918 йилда Самарқанд маориф касаба союзини бошқарган каламкаш Жавдат Раҳмон 1970 йил 14 октябрда адабиётшунос Солиҳ Қосимов билан суҳбатда айтади: "Бехбудий тараққийпарвар жамоат арбоби сифатида халқ орасида обрў қозонди. Февралдан сўнг ташкил топган "Иттифок"ка кўшилади, "иттифок"чилар сафида октябргача келди. Аммо кейин билдикки, Самарқанд жамоат арбоблари орасида бошқа гуруҳ вакиллари ҳам бор экан.

Қачон билинди?

Инқилобдан сўнг аниқроқ кўринди. Балки илгари ҳам бўлгандир. Биз билмагандирмиз. Ёш эдик. Аммо инқилобдан кейингисини аниқ биламан. (таъкид бизники – С.А.) Ақобир¹ билан Мардонқули солишгани солишган эди. Аммо Бехбудий уларни келиштиришга тиришар эди"². Жавдат Раҳмон ленинчи-сталинчи қирғин даҳшатларини ўз кўзи билан кўргани, умрини бир қисмини қувғин ва даҳшатда ўтказгани учун, давр зулмидан кўрқкани боис ташкилот ҳақида очик гапирмасдан, моҳиятни четлаб ўтмоқда, гарчи суҳбат 70 йилнинг октябр ойида ўтказилаётган бўлса-да.

Бу пардаланган ташкилотнинг номи "Иттиҳоди ислом" бўлиб, 1912 йилда ташкил топган. Унинг низом ва маромномаси ҳам бўлган. Кейинчалик бу ташкилот аъзолари ташкилотнинг номини "Нашри маориф" деб атадилар. Қўқон мухторияти қонга ботирилгач, махфий ташкилот "Миллий иттиҳод" номини олди. Маҳмудхўжа Бехбудий ташкилот Самарқанд бўлими ва марказий кенгаш раҳбарларидан бири эди (Бехбудий ҳалокатидан сўнг ташкилотни аввал Ақобир Шомансур у қатл этилгач, Қози Ҳайдарбек Абусаидов бошқарган. Буни А.Шомансур ўглининг укаси Афзал Шомансуров 1937 сўроқларида айтиб ўтади).

Маҳмудхўжа Бехбудий "Миллий иттиҳод" ташкилотининг раҳбарларидан бири сифатида Туркистон Мухтор Республикасининг барпо этилишида фаол иштирок этди. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Саййидносир Камол Хонтўраев, Садриддинхон Шарифхўжаев ва бошқалар билан биргалиқда Мухториятнинг ижтимоий программаси бўлган "Турк адам марказият" фирқаси

¹ Ақобир Шомансур ўғли. "Хуррият" газетасининг биринчи муҳаррири ва муассиси. 1923 йилда З.Зокирий томонидан отиб ўлдирилган.

² Ҳалим Саййид. Маърифат либосидаги озодлик. Тошкент, 2000. Б.141.

низомини ишлаб чиқди. Мухторият Президиуми аъзоси сифатида қизгин иш олиб борди, сиёсий ва қонли воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлди. Ленинчиларнинг “ҳарбий коммунизм” сиёсати суврат ва сийратини тўла кўрди ва большевизм ҳақидаги тасаввур ва фикрларини, хулосаларини нечоғлик тўғри эканлигини англаб етди. Маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳуқуқи қоғозда бору амалда йўқ эканлигини давлат раҳбар ташкилотларига маҳаллий кишиларни яқинлаштирмаслик, мухожирот (Русиядан кўчиб келиш)га кенг йўл бериш, Осипов дасисаси очик кўрсатиб қўйди.

Беҳбудий бу воқеалардан кейин ичига чироқ ёкса ёнмас даражада жуда ғамгин бўлиб қолди. “Миллий иттиҳод”нинг йўли тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилди. Садриддин Айний “Осипов воқеасидан сўнгра Самарқандга кўп талон-тарошлар бошланди, ноҳақ ҳибслар кўпайди, катта тазминотларга халқ тахайюл қила олмасдан ер ва юрглларини ташлаб қочдилар. Маориф иши тазйиқга тушди. Халқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир қилинди. “Бу ишларга бирон чора топюрманми” деб Маҳмудхўжа 1919 йил феврал ойинда Тошкандга борди. Лекин бу сафариндан ҳеч бир натижа қўлга киргиза олмади”¹, – дейди. Садриддин Айний яна фикрини давом эттириб, “1919 йил феврал ойида Тошкентга бориб қайтди. Мактаб программа ва Тошкандаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақиршига буюрди. Лекин ўз ҳолатининг хилофинча ушбу мажлисга келмади. Шундан кейин кўчада кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабабдан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса кела олишини сўрадим. ”Ҳозир бир оз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар бераман” – деди. Мана бу охириги кўришимиз бўлди”², деб ёзади.

Айний “Шундан сўнгра ҳеч бир кишига онглатмасдан, маслақдош, фикрдошлари Мулла Мардонкули Шохмуҳаммад ўғли, Муҳаммадқули Ўринбой ўғли билан 25 нчи март ойинда 1919 йил асрорангиз бир суратда Самарқанддин ғойиб бўлди” (таъкид бизники – С.А.) дейди.

Туркистон ҳукуматининг 1919 йил феврал-март ойларига оид қайд ҳужжатларида Беҳбудий номини учрата олмадик (балки махсус рўйхатларда бордир). Аммо 1919 йил феврал ойида Тошкентда

¹ “Меҳнатқашлар товуши”, 1920. 8 апрел.

² “Зарафшон”, 1923. 25 март.

“Миллий иттиҳод” ташкилотининг йиғилиши бўлиб ўтади. Бу йиғилишда “Уламо” жамияти ва иттиҳодчилар номидан Туркияга ёрдам сўраб борган Нуриддинбек Худоёрхонов, Ғози Олим Юнусов, Садриддин Шарифхўжаев бирон бир масалани ҳал қила олмай ватанларига куруқ қайтдилар. Сабаби, Туркиянинг ўзида ҳокимият алмашинув жараёни ҳали тугалланмаган, “Иттиҳоди тараққий” фирқаси ўзининг сиёсий мавқеини тамом йўқотган эди. Шундан кейин Туркияга вакил юбориш масаласи қайта кўрилади. Мунаввар қори Абдурашидхонов 1929 йил 24 декабр хотираларида “6. Садрхонлар Истанбулдан ҳеч нарса ишлай олмасдан куруқ қўл билан қайтконлариндан сўнгра Зиёбек Туркияга аввалги вазифалар ила кучлироқ бир ҳайъат юбориш масаласини кўзғотди. Бу ҳайъатга Тошканддан Убайдулла Хўжа, Саид Носир, Самарқанддан Бехбудий, Мардонқул ва яна бир киши кирган эди. Сўнгисининг исми хотирамда йўқ. Булардан самарқандлик уч киши Бухоро амири номидан ўлдирилди”¹ дейди (таъкид бизники – С.А.).

Бехбудий сирли равишда ғойиб бўлгандан сўнг Ҳожи Муъин “Меҳнат кашлар товуши” газетасида (1919, 23 апрел) босилган “Қадрношунослик” мақоласида “Самарқанд ёшлари ўз миллатина 25 йил хизмат этган мухтарам Маҳмудхўжа ила онинг рафиқларини золим Бухоро ҳукуматининг қўлидан кутқариб олмоқ ёки аларнинг бор-йўқларидан хабардор бўлмоқ учун ҳаракат этмадилар ва этмайлар” деб афсус чекади. Ёшларни Бехбудийни кутқаришга чорлайди.

Маҳаллий зиёлилар ва кенг жамотачилик хатти-ҳаракатидан сўнг “бироннинг ишига қўли саратонда исибди” деганларидай Русия ва Туркистон шўро ҳукуматининг Янги Бухородаги ваколатли вакили З.Печников кўшбеги Усмонбек бий Девонбеги номига (бевосита амир номига эмас) 1919 йил, 10 июл. №2565; 1919, 4 август. №2754; 1919 йил, 14 август. №3004 ракамли хатлар² билан Бехбудий ва шериклари тўғрисида маълумот бериш ҳақида мурожаат қилади:

“РСФСР

Полномочный представитель Российской и Туркестанской

¹ Абдурашидхонов М. Танланган асарлар. Т., 2003. Б.204.

² ЎЗР МДА. 126- Фонд.1- рўйхат. 2004- йиғма жилд. 3 –варақ ва орқа томони, 4-, 5-варақлар.

Достопочтеннейший Кушбеги Османбек бию Диванбеги!

По дружбе прошу Вас достопочтенний Кушбеги сделать распоряжение о скорейшем доставлении мне сведений о причинах ареста Бехбудий о чем я просил Вас 4 сего августа за №2754. Желаю Вам здоровья и милостей Его Величество Эмира.

*Полномочный представитель в Бухарском ханстве
За управляющего канцелярией”¹.*

Усмонбек бий Девонбеги Русия ва Туркистон республикасининг Когон даги ваколатли вакилига 1337 хижрий, 21 зулкаъда, (17 август, 1919) №775 рақамли хатида “Маҳмудхўжа Бехбудий, Мулло Муҳаммадқули Ўринбоев ва Мардонқули Шохмуҳаммадов Самарқанд вилояти фуқароларини Қариши вилояти ҳокими уларни гунаҳкор қилиб, ҳибс этибдур, шулар ҳақида маълумот бериш сўралибдур. Ушбу уч киши Самарқанд чегарасидан ўтгандан кейин қоровулар ушлаб олиб келганлар ва мақсадлари суриштирилганда, улар ҳаж зиёрати учун кетаётганларини айтишган. Буларнинг тўғрисида жаноби олийга хабар қилинганда, у зоти олий марҳамат қилиб, сафарни давом эттиришга ижозат бердилар”. “Улар ҳибсдан озод қилинганлар. Ҳоким уларни даҳл ва ҳибс этмаганини маълум қилди”, деган мазмунда жавоб қайтаради.²

Бундан ташқари Ваколатли вакил қўшбегига 1919 йил, 12 ва 26 апрелда (1358 ва 1807 рақамлик хатлар) сиёсий муҳожирларни айри бошлаш ҳақида ҳам мактуб йўллаган³.

Девонбеги ваколатли вакилнинг талабига талаб билан жавоб қайтаради. Гап шундаки, Колесов воқеаси туфайли Янги Бухоро (Когон) аҳолиси ҳам кўп жабр чекади, ҳатто Бухоро ёшларининг намояндаларидан бўлган Иноятиллоҳ Бахшиллахоновнинг акаси ҳам шубҳа билан ўлдирилади. И.Бахшиллахонов Туркистон ҳукумати ёрдамида акаси ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб, унинг мулкани қайтарилишини амирликдан талаб қилади. Туркистон ҳукумати жабр чеккан руслар учун товон тўланишини лозим топади.

¹ Ўша ҳужжат, 4 в.

² Кўрсатилган манба, 24- варақ.

³ Ўша ҳужжат.

Товон тўлашдан қутулиш учун амирлик Колесов воқеасига сабабчи бўлган “Ёш бухоролилар”ни тутиб беришни шарт қилиб қўяди. Усмонбек бий қўшбеги 584 рақамлик нотасида (1919 йил, 4 август) Бухорои шарифдаги аҳолининг қони тўкилишига сабабчи бўлган жаҳид жамоаси Бухородан хорижда Туркистоннинг Самарқанд ва Тошкент шаҳарларидаги аскарлар орасида паноҳ топганларини, уларни, яъни Муҳиддин Мансуров ва фарзандлари, Файзуллаҳжа Убайдуллаҳжа, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Муҳаммаджон маҳдум, Абдурауф Фитрат, Муҳсин маҳзум, Исоқ Оқдоров, Иноятиллоҳ Бахшиллоҳонов, Муъин маҳзум Муҳаммад Амин, Шерали, Муҳаммад Ҳасан, Жобир Файзуллаев ва бошқаларнинг (жами юз киши) Туркистонда яшаши байналмиллал қонунларга ҳам, шариятга ҳам тўғри келмаслиги, улар тезда топширилишини талаб қилади¹.

Аниқки, Русия ва Туркистон ҳукумати бу талабни бажармайди ва ҳибсдаги уч нафар ўз фуқаросини озод қилиш учун чора-тадбир изламайди. Тақдир чангалига ташлаб қўяди. Оқибатда шўро ҳукумати ва Миллернинг дасисасига илинган амир ва унинг ҳукумати Бехбудий ва шерикларини гуноҳсиз қатл этади. Бинобарин, жаноб Миллер томонидан тузилган сиёсий фитна- режа совет ҳукумати томонидан бекамикўст амалга оширилади.

Қаранг, 25 мартда сирли ғойиб бўлиб, Қарши ҳудудида ҳибс қилинган уч зиёли, номдор киши ҳақидаги маълумотлар 1919 йил 23 апрелда ошқор бўлиб, қарийб орадан беш ойча вақт ўтгандан сўнг 1919 йил 17 августда тафтиш қилиняпти ва авваллари сиёсий агентликнинг соясидан кўрқадиган ва ўз ҳудудида эркин тафтиш ўтказишга лом-мим демай рухсат берадиган амирлик узоқ муддатдан кейин жавоб беришни лозим топган. Яна 1919 йил 4 майда амирлик сиёсий маҳбусларни айирабошлаш, яъни Бехбудий ва шерикларини “Ёш бухоролилар” фирқаси аъзоларига алмаштириш ҳақида девонбеги Туркистон ҳукумати вакилига дадил мактуб² йўллайди. Бу ғайритабiiий ҳолат эмасми, шубҳали эмасми? Бутун Туркистонни бошига кўтарган Аксельрод нима учун маҳбусларни кутқориш учун ҳаракат қилмади? Введенский қаёққа йўқолди? Миллер-чи?

¹ ЎзБР МДА.126 –фонд,1-рўйхат, 1146-йиғма жилд, 1-варақ ва-орқаси, 2-варақ.

² ЎзР МДА.126- фонд,1- р, 1146- йиғмаж., 1-варақ ва орқаси, 1орқ., 2 в.в.

Орадан уч йилча вақт ўтгандан кейин “Туркистон Телеграф Агентлиги” ундан “Известия ТурЦИК” (1922, 31 март) газетаси Бехбудий уч нафар шериги билан Бокуга кетаётгани, Шаҳрисабзда қўлга олингани, Қаршида Тоғайбек томонидан ғайриинсоний қийноқларга солинганини ёзиши ҳам ҳайрон қоладиган шубҳали факт эмасми? Ахир Усмонбек бийнинг хатида Шаҳрисабз ҳақида ҳеч гап йўқ-ку? ТТА ва “Известия” газеталари, “Наука и просвещение” журналидаги мақола муаллифи М.Ф. Боку ва Шаҳрисабз ҳақидаги гапларни қаердан олди экан.

Энди, Бехбудий ва шерикларининг тақдирига тўхталсак: Ҳожи Муъин Бехбудий ва шериклари Нуриддин Оғаликнинг уйида тўхташган дейди, М.Ф. имзоли шахс уларни Шаҳрисабзда қўлга олинганини айтар экан, Бехбудий шериклари билан Бокуга кетаётганини тилга олади. Қарши чегарасида қўлга олинган Бехбудий ва шериклари ҳақидаги маълумот Тоғайбек томонидан амирга етказилади. Амир шариат фатвосига топширади. Бу ҳақда амир мулозимларидан бири бўлган Муҳаммад Али ибн Муҳаммад Саййид Балжувоний “Тарихи нофёъий” асарида шундай ёзади: “Тараққий-парварлар ишларини кўриб чиқиш учун Бухоро олимлари Домулло Холмурод судур, Мулло Қутбиддин судур Бухорий, Домла Шавкатуллох Ўроқ, Мулло Муҳаммадшоҳ судур Бадахшийларни вакил қилдилар. Булар Бухоронинг улуғ муфтийларидан эдилар. Улар инкилобчиларнинг ишларини куну тун текшириб фатво чиқардилар. Масалан, Қаршида самарқандлик хатиб Маҳмудхўжа Бехбудий номи билан машхур одам қатл этилди. Унинг ўртоқлари ҳалок бўлдилар. Тўрахўжа нақиб Жўйборий шу вакилларнинг раиси этиб тайинланди”¹. Шариат ҳукми ким томонидан чиқарилишидан қатъи назар амир хоҳиш иродаси ва рухсати лозим. Бу оддий воқеа эмас. Номи ислом оламига, қолаверса жаҳонга танилган инсон ҳақида боряпти. Ҳақиқатни эса оддий кўчакчи эмас, самарқандлик бир зиёли ҳам эмас, балки амирнинг тўқсоболи ёзмақда². Демак, бу – кони ҳақиқат!

1920 йил 27 сентябрда Самарқанд маориф ва маданият ташкилоти, хусусан, Ақобир Шоҳмансур ўғлининг ташаббуси билан

¹ *Муҳаммад Али ибн Муҳаммад Саййид Балжувоний. Тарихи нофёъий. Т., 2001. Б.57.*

² Илова: самарқандлик совет раҳбарларидан Т.Раҳмонбердиев терговчининг 1937 йил 10 октябр сўроғида: “Сизни “Миллий иттиҳод”га қабул қилган Бехбудий хозир қаерда?” деган саволига “Маҳмудхўжа Бехбудий 1920 йилда Қарши шаҳрида отилган” деб жавоб берган.

Фавкулудда йиғилиш чақирилиб, беш кишидан иборат тергов комиссияси тайинланади. Комиссиянинг бир аъзоси А.Ширинов ЧК аъзоси эди. Хотира комиссияси билан тергов комиссиясининг аъзолари ўртасида тафовут катта эди. Аммо ҳар икки комиссиянинг иши самара бермайди.

Беҳбудийнинг васияти “Инқилоб”да (1922, №1) эълон қилингандан сўнг Ҳожи Муъин ибн Шукруллонинг “Меҳнаткашлар товуши”, “Зарафшон” газеталари босилган мақолаларига нисбатан анча тўлароқ мақоласининг бир қисми “Учкун” (№1, 1923) журналыда чоп этилади.

Васиятга келайлик. “Васият”ни ким ёзган?! Беҳбудий айтиб туриб ёздирганми ё Ҳожи Муъиннинг ўзи бевосита ёзганми? Бу саволга жавоб беришдан аввал воқеалар ривожига эътибор қартайлик. “Васият”ни қизил аскар Ҳожимурод Худойберди ўғли 1921 йилда келтирган! Унга васиятни Аҳмад исмли киши, унга эса Қарши бегининг махрами Содикжон исмли йигит берган!? Юкорида номи тилга олинган “М.Ф” эса Аҳмадни Тоғайбек аёнларидан бири деб айтади ва у Беҳбудийни авф этишни сўрагани учун зиндонга солингани сўнг ўлимга ҳукм этилганини ёзади. Содикжон деган кимса ҳақида лом-мим демайди. “М.Ф.” мақоласида келтирилган фактлар билан Ҳожи Муъин эълон қилган васият асос замини битта бўлса-да, бироқ ҳақиқий васият эмаслиги, буюртма асосида ёзилганлиги яққол сезилади.

Ҳамза Ҳақимзода ва Ҳожи Муъин маълумотига қараганда, қизил аскар Ҳожимурод Худойберди ўғли Қарши шаҳрида 6-7 ой хизмат қилган. Ўз-ўзидан нахотки, шунча ой мобайнида мундан аниқроқ маълумот тўплаб бўлмаса, деган савол туғилади. Васиятни Содикжон Бойаҳмад ёки Аҳмад деган кимсадан олиб дафтарига ёзиб қўйган эмиш. Худойберди ўғли унинг дафтарида кўчириб олган эмиш, Содикжон деган йигитнинг ўзи ғалати шароитда. Ҳамзанинг ёзишича 1920 йил, 31 декабр, Ҳожи Муъинда 1920 йил, 21 декабрда аксилҳаракатчилар билан урушда ҳалок бўлган. Қай бири тўғри. Умуман, Содикжон деган махрамнинг ўзи бўлганми?! Содикжон Бойаҳмад мавжудлигига ким кафолат беради? “Васият-нома” ниҳоятда паллапартиш, тез фурсатда ёзилгани матн мазмунидан сезилади. Негадир васиятда Ҳожи Муъин ва Саид Ризо Ализодининг номлари йўқ. Ахир, улар Беҳбудийнинг яқин шоғирд ва сафдошлари-ку! Ёши Беҳбудий билан деярли тенг бўлган Абдулқодир Шакурыйни ўғлим деб, Сиддиқий, Айний, Фитрат,

Қурбий ва Ақобир маҳдумни ўртоқларим деб тилга олади. Агар Абдуқайюм Қурбий Бехбудийнинг ўртоғи бўлганда, у ҳақда албатта, бирон нарса ёзган, жуда бўлмаса, 1937 йилдаги сўроқларда бирон баҳона билан тилга олган бўлур эди, бир. Иккинчи томондан, Қурбийнинг адиб билан бирон бир жихатдан яқинлигини акс этирувчи далилнинг ўзи йўқ, ҳатто “Ойина”, “Самарқанд” ёки ўша давр нашрларида фаоллиги сезилмайди. У 20 йиллардагина фирқа ходими сифатида назарга тушган. Васиятда келтирилган ҳолатлар ўта мантиқсиз. Адабиётшунос олим Солиҳ Қосимов 70-йилларда Ҳожимурод Худойберди ўғли билан учрашиб, суҳбатлашганда, васият ҳақида ҳеч бир янгилик айтмаганини сўзлаган эдилар, учрашувларимиздан бирида. 20-йиллар матбуотида ҳам бу киши “Маърифат қурбонлари” деган пьесада бошқа нарса ёзмаган (Бу пьеса ҳам Ақобир Шомансур ўғлининг илтимоси билан Ҳожи Муъин томонидан аввалига уч, кейин 5 сўнг 6 пардалик пьесага айлантирилган ва Ҳожи Муъин ўзини асарга ҳаммуаллиф деб эълон қилган). Бинобарин, “Васиятнома” давлат ташкилотлари томонидан “чанг босди” тарзида махсус ёздирилган ва Ҳожи Муъин номидан эълон қилинган бадий тўқимадан ўзга нарса эмас. Услуг ҳам Ҳожи Муъинники эмас. Акс ҳолда васиятда Ҳожи Муъин, Саид Ризо Ализода, Фахриддин Рожий каби “Ойина”чиларнинг номлари албатта, тилган олинган бўлур эди.

Яна сафар воқеасига қайтсак: Ҳожи Муъиннинг ёзган мақолаларида бир оз ғалатлик бор. Масалан, “Инқилоб”да босилган мақоласида “Бехбудий афанди 1919 йил 25 мартда йўлдошлари Мардонқули Шохмуҳаммад ўғли ва Муҳаммадқули Ўринбой ўғиллари билан Самарқанддан Бухоро тупроғига ўткан” деса, “Зарафшон” (1923, 25 март)да босилган мақоласида: “Бехбудий афанди 1919 йил 25 мартда шаҳид қилинди”, деб ёзади. Қай бири тўғри?!

Энди “Васиятнома”га эътибор берайлик. Унда Бехбудий: “Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳарларида банди бўлиб юриб, охир ўн кундан бери бир ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлига тушиб банди бўлдик” дейди (Васиятдаги бирдан бир тўғри сўз шу бўлса керак). Демак, Бехбудий ва шериклари 25 мартда ўлдирилган эмас, балки қўлга тушган ва икки ой Қаршида сақланган. Яна Садриддин Айнийнинг юқорида эсланган мақоласига қайтайликда, унинг бир жумласига зеҳн солайлик: “Ҳозир бир оз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман” – деди.

Мана бу охирги кўришишимиз бўлди. Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас сафарга чиқиб кетганлигини ҳам шул сафарда Қарши шаҳарида шахид бўлганини эшитиб, ҳайрат ва ҳасратда колдим”. Айнийнинг бу сўзлари март нинг тахминан 15-20 ларига тўғри келади. Чунки у бўлган воқеани “орадан бир неча кун ўтар-ўтмас” эшитган. Бинобарин, Русия ва Туркистон ваколатли вакили З.Печников Усмонбек бий Девонбегига дастлаб мурожаат қилганда Бехбудий ҳали барҳаёт бўлган. Солиҳ Қосимов таъкидлагандек, маҳбуслар 1919 йил июл ойигача тирик бўлишган (Ҳамзанинг сўзлари ҳам шу тахминни тасдиқлайди). Туркистон ҳукумати воқеага лоқайд муносабатда бўлиб, талабни кеч қилгани сабабли Бехбудий ва сафдошлари бу олам билан видолашган эди. Бу З.Печниковга, Тошкент ва Масковда ўтирган ВЧК раҳбарларига маълум бўлган.

Энди “Осведом”, яъни чақимчининг 1924 йил 28 мартда берган махфий рапортига эътибор берайлик. Чақимчи 1924 йил 26-27 март кунлари Бехбудийга бағишланган “Маърифат қурбонлари” спектакли ҳақида гап юритар экан, куйидаги сўзларни қистириб ўтади: “асарда машҳур Туркистон новатори М.Бехбудий ва унинг сафдошлари – Мардонқул ва Муҳаммадқулнинг 1919 йил март ойида Европага саёҳатга кетаётганларида Шаҳрисабзда қўлга олиниб, Амирнинг буюруғига мувофиқ (таъкид бизники – С.А.) Бек томонидан ғайриинсоний кийноқлар остида ўлдирилиши тасвирланади” (Бехбудийнинг яхши билган, “Ойна”нинг фаол муҳбирларидан бўлган Ниёзий Ражабзода 1937 йил кўрсатмаларида “Бехбудий отилган” жумласини ишлатади). Масаланинг ғайритабиий томони шундаки, “Нашри маориф” томонидан уюштирилган бу кечага коммунист Абдумажид Зокирий раҳбарлик қилган. “Осведом”нинг сўзича “Абдуқодир Шақурийнинг илк шоғирдларидан бўлмиш Абдуҷаббор Нарзиқулов Бехбудий ва сафдошлари ҳақида гапираётганда Абдумажит Зокирий¹ улар ҳақида гапиришни ман этган”. Демак, Бехбудийнинг сўнгги сафари ва ҳалокатини оммага ошкор қилмаслик ҳақида ҳукумат, фирқа ва ГПУ ташкилотларнинг директив кўрсатмаси бўлган. Бинобарин, ҳақиқатни ошкор қилмаслик шўро ҳукуматининг манфаатига хизмат қилган.

Спектаклнинг 1925 йил 3 май намойиши ҳақида “Сомнительный” лақабли чақимчи шундай хабар беради: “Ушбу пьеса Ҳожи

¹ Абдумажид Зокирий – Самарканд фирқа ҳўмитаси аъзоси, 1937 йилда қатли омга учраган.

Муъин Шукруллаев томонидан тайёрланган. Сюжети Ҳожимурот Худойбердиевга тегишли, у Бухоро худудида бўлган пайтда Маҳмудхўжа Бехбудий ва сафдошларининг фожиона ўлимини эшитиб, ушбу пьесани тайёрлаган” – бу масаланинг бир жиҳати, иккинчи жиҳати шундаки: “Самарқандлик машхур маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий, унинг сафдошлари Мардонкуди Шомухамедов, Муҳаммадқули Ўринбоев бошқа мамлакатларга саёҳат қилиш мақсадида Бухоро худудидан ўтишар экан, Қарши шаҳрида бўлиб, Оғаликнинг (Нуриддин Оғалик – С.А.) уйида дам олиш учун тўхтайдилар. Бу хабар Қарши бегинининг қулоғига бориб етгач, жаҳид сифатида уларни зиндонга ташлайди, кейин Амирнинг буйруғига мувофиқ қатл этадилар”. Демак, Бехбудий ва сафдошларининг Шаҳрисабзда қўлга олингани ҳам, Худойбердиевнинг “Васиятнома”ни Қарши беги мирзосидан олгани ҳам ёлғон, тўқима гап эканлиги маълум бўлмоқда. Зеро “М.Ф.”нинг “Маҳмудхўжа Бехбудий таржимаи ҳолига материаллар”ида келтирилган васият парчаси билан Ҳожи Муъин “Инқилоб”да эълон қилган васиятнома бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Балки иккиси бир кишининг, бир идоранинг қўлидан чиққани ва кейин ўзбекчага таржима қилинганини англатади, холос. Шу боис бўлса керак, Ҳожи Муъин асл воқеани мақола тарзида очик ёза олмагани учун Ҳ.Худойбердиев ва бошқалар, яъни Қарши шаҳрига тафтишга бориб келган комиссия аъзолари билан суҳбатлашиб, асл воқеани пьеса тарзида маълум қилишга интилган. Чунки Бехбудийнинг Европага сафарга чиқмоқчи экани, Нуриддин Оғаликнинг уйида тўхташи ҳақидаги маълумотлар бошқа бирон жойда учрамайди. “Сомнительный” лакабли чакимчи Сиёсий идора олдида ўзини топшириқни тўғри бажарган киши сифатида кўрсатиш учун пьесадаги бошқа воқеаларни эмас, айнан Бехбудий таржимаи ҳолига оид зарур ва муҳим фактларни қайд этган.

Биз Ҳожи Муъин келтирган фактлар ва унинг шахсига шубҳа билан қарашга ҳақлимизми? Йўқ. Чунки Ҳожи Муъин ибн Шукрулло 1937 йилда қамоққа олинганда, “Ёзувчи” номи билан ўз устига мажбурий юклатилган жосусликни бажаришдан воз кечганини НКВД ходимларига дангал, мардоновар эълон қилган. Негаки, Ҳожи Муъиннинг ўзи 1917-1919 йилларда (бу фикрни тасдиқловчи фото ҳам мавжуд) миллий гуруҳнинг аъзосига айланган. Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг 1925 йил март ойида

Самарқандда бўлишига оид хабарни чақимчининг 1925 йил 25 мартда ГПУга топширган “Меморандум”ида ўқиймиз: “Хусайнов¹ Тошкент, Фарғона, Бухоро, Шарқий Бухоро, Қозон, Уфа, Москва, Оренбург, Афғонистон ва бошқа жойлар билан алоқага эга, барча ёзув-чизувлар фақатгина унинг қўлидан ўтади. Ҳали, чор ҳукумати давридаёқ Хусайнов миллий гуруҳ тузишни мақсад қилган ва унга Маҳмудхўжа Бехбудий, Мардонкули, Мулла Муҳаммадкул Ўринбоев², Саййид Аҳмад Сиддиқий, Ҳожи Муъин Шукруллаев, Абдулқодир Шакурый кўшилишган, шу мақсадда Маҳмудхўжа Бехбудий Туркияга, Истанбулга группа учун устав ва программа олиб келиш учун юборилган” (Боку миллий ташкилоти билан Ҳожи Муъин орқали алоқа боғланган. Чақимчи “маблағ олиш учун келган бокулик Ҳожи Асат Алиев Ҳожи Муъин Шукруллаев дўконида тўхтаб ўтди”, деб ёзади – С.А.).

Демак, Маҳмудхўжа Бехбудий кадрдонлари-Мардонкули Шомуҳаммад ўғли, Муҳаммадқули Ўринбой ўғли билан Туркияга ташкилот топшириғига кўра ҳамшаҳарлари учун сездирмайгина йўлга тушган эди. Лекин унинг йўли инқилоб бўлиб ётган Туркияга эдимиз? Йўқ! Бу масалага юқоридаги ҳужжат да “Европага саёҳатга чиққан” сўзига Аҳмад Заки Валидий Тўғон қуйидагича ойдинлик киритади: “Туркистон “Муассислар мажлиси” тўплама кўмитаси номида бир ташақкул вужуда эттирарак, бунун адина 21 шўбат (феврал) 1919 да Париждаги “Версаль сулҳ конгресси”на Русияда умум мамлакат тарафиндан танилмиш бир ҳукумат мавжуд ўлмадигиндан Туркистонда яшayan қавмларни кенди истекларини Русияда демократ федератив жумҳурият черчевесинда хур ўларак изҳор эда билмалари таъмин эдилсин” дея бир радиотелеграф гўндурдилар” деб ёзади. “Версаль сулҳ конгресси”га учрашиб, миллат ва мамлакат масаласини ҳал қилиш, имконият туғилса, инглизлар билан мулоқотга киришиш, ҳатто айрим манбаларга кўра Швейцарияда ўтадиган мусулмон халқлари анжуманида иштирок этиш ҳам Маҳмудхўжа Бехбудий ва сафдошлари зиммасида эди. Валидий яна ёзади: “Зикри гечен самарқандли Маҳмудхўжа Бехбудий, Козимбейнинг³ дедигина кўра тўғридан-

¹ Қамолиддин Хусайнов (1875-1937) - самарқандлик жамоат ходимларидан бири.

² Кўпгина манбаларда Муҳаммадқулнинг исми Жумакул тарзида тилга олинган.

³ М.Козимбей - турк субайи (зобити) 1919 йилда М.Баракатуллоҳ билан Тошкентга келган, сўнг Хоразмда бўлиб шўролар сиёсатига қарши ташвиқот олиб боргани учун шўро ҳукумати томонидан мамлакатдан чиқариб юборилган. “Миллий Туркистон”

тўғри ингиллизлара англашмак азминда эди. Биз-да, у замон “Русия муассисон мажлиси” аъзолари тарафиндан Оврўпоя гўндирел хайъат ичинда Туркистон, Қозоғистон ва Бошқирдистон тарафиндан Боку йўлида Чўқай ўғли Мустафайи гўндурдик”¹.

Ушбу далиллардан кўриниб турибдики, Беҳбудий ўз шериклари: Мардонқули Шомухамедов, Муҳаммадқули Ўринбой ўғли билан бирга Бокуда Мустафо Чўқай, Убайдулла Хўжаев, Саид Носир Миржалилов билан учрашиб, Туркияга, ундан Парижга ва охир оқибат Бернга боришлари керак эди. Бу сафар мақсади шўро ҳукумати манфаатига зид ва уларнинг халқаро обрўсига футур еткизар эди. Шу боис “Миллий иттиҳод” ҳамда Туркистон муассислар мажлиси “ташқилий кўмитаси”нинг барча ишларидан хабардор бўлишни истаган Сиёсий бошқарма (ГПУ) ўз одамларини ҳар бир миллий зиёлий орқасидан кўйиб, маълумот тўплаши, зарур бўлса, йўқ қилишни топширгани изоҳга муҳтож эмас. Сиёсатда ҳеч ким ва ҳеч нарса унутилмайди. Аммо Беҳбудийнинг шериклари орасида юзбоши Наим афанди деган шахс тилга олиниб, кейин мутлақо эсланмайди. Хўш, бу афанди қаерга қойиб бўлди?

Агар биз Беҳбудий ва Саид Носир Миржалиловнинг ташқилот топшириғига мувофиқ Бокуда учрашмоғи кераклигини эътиборда тутсак, у ҳолда шерикларининг вақтида етиб келмаганидан хавотирга тушган С.Миржалилов Беҳбудийни суриштиришга киришган. Боку-Тошкент-Самарқанд ўзаро алоқа боғлагандан кейингина Беҳбудий ва шерикларини қидиришга ҳаракат бошланган. Бизнинг назаримизда, Беҳбудийнинг Боку педагогика билим юртида ўқиётган ўғли Масъудхўжа ҳам хабар топиб, зудлик билан Самарқандга қайтиб, отасини топиб бериш ҳақида Туркистон ҳукуматига тожик тилида ариза берган (юқоридаги хужжат). Чамаси Ҳожи Муъин, С.Айний ва бошқалар Беҳбудий ва шериклари сирли йўқолганини Масъудхўжадан эшитишган. Унгача “Ишгирокиюн” газетасида “И.М.” имзоси билан босилган “Беҳбудий афанди Қофқозда экан” деган сохта хабарга ишониб юришган кўринади.

журналида Беҳбудий ҳақида ёзган Эртурк ҳам шу фикрни билдирган. Демак, у ҳам Қозимбей билан учрашган ёхуд унинг сўзларидан хабар топган кўринади.

¹ *Валидий* З. Бугунги турк эли Туркистон ва унинг яқин тарихи. Истанбул, 1981. Б.376, 481.

Бокуда С.Миржалилов билан кўришган Темирхон ким?¹ У С.Миржали ловни қасрдан танийди? Учрашув қандай тарзда ўтган. У қандай қилиб воқеадан хабар топди?..

Беҳбудий фожиали ўлимидан уч йил ўтса-да, жамоатчилик фикри тинмаган, ташкилотлар ва шахслар томонидан тафтишлар давом эттирилган. Ҳатто “Бухоро ахбори”да “Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ва рафиқларининг олинди ўчлари” сарлавҳалик фикрада Беҳбудий қотилларидан бири Нуриддин Оғалиқнинг ҳибсга олингани маълум қилиниши ҳам жамоатчиликни тинчитмаган. Ана шу ҳолатда кимларгадир “Васиятнома” ёздириш ва уни жамоатчилик эътиборига тақдим этиб, сиёсий оқимни бошқа йўлга солиш керак бўлиб қолган. Ўртага Ҳожимурод Худойберди ўгли номидан янги афсона матбуотга қалқиб чиқади. Буни ҳеч кимда шубҳа уйғотмайдиган, Самарқанд шаҳрида маърифатпарварлиги ва қалами билан танилган Ҳожи Муъин эплайди...

Шўро ҳукуматининг васиқасини яна бир факт тасдиқлайди: 1920 йил 27 сентябрда Самарқанд Эски шаҳар маданият ва маориф ташкилоти ташаббуси билан “Фавқулудда йиғилиш” чақирилади. Йиғилиш қарорига кўра 5 кишидан иборат махсус комиссия тузилади. Комиссияда Абдуқаюм Ширинбоев, Абдуҳолик Қўқонбоев, Эргаш Орифбоев, Раббимқул Солиҳов ва Абдумажид Зокирий (А.Шомансур қотили З.Зокирийнинг акаси – С.А.) бор эди. Бундан ташқари Ақобобир Шомансуров, Қози Ҳайдарбек Абдусаидбеков, Мирзооллоқули Абдуллаев, Абдурахмон Фозилжонов, Муллаҳамроҳ Йўлдошев ва Исматуллоҳ Раҳматуллаевдан иборат хотира комиссияси ҳам тузилади. Садриддин Айний “Мусофир” имзоси билан “Бухоро ахбори”² газетасида “Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ва рафиқларининг олинди-ўчлари” фикрасида 1920 йил ноябр ойида комиссия аъзолари Қаршига бориб, қуруқ қайтиб келганларини ёзади. Чамаси комиссия аъзолари қуруқ қайтиб келишмаган.

“Миллий иттиҳод”нинг Самарқанд бўлими бошлиғи, Беҳбудий ҳалокатини текшириш комиссияси аъзоси Ақобир Шомансур ўгли

¹ Темирхон - Темирхон Улуғзонов, асли самарқандлик зиёлилардан. Истанбулда ўқиган 1919 йилда Истанбулдан қайтиб келган. Туркистон маориф комиссари М.Афанлизода берган мандат билан Туркистон ҳудудида эркин юриш имкониятига эга бўлган. БХРсида маориф соҳасида ишлаган. 1921 йилда И.Садрий билан Фитрат топшириқларини бажарган, 1920-1924 йилларда Мирзо Улуғбек мадрасасида география, тарих фанидан дарс берган, тақдирини номаълум. 1919-1920 йилларда Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонасида таржимон бўлиб ишлаган.

² “Бухоро ахбори”. 1923, 3 октябр.

Беҳбудий ўлими сабабларини ўрганиш билан жиддий шуғулланган, 1920 йилда Беҳбудий ва шериклари шаҳодатининг йиллигига атаб ўтказилган оммавий митингда Беҳбудийнинг ўлими ҳақида гапир-раётганда, мажбуран тўхтатиб қўйилади, ҳукумат уни кўрқитиб қўйиш учун 1921 йилда камокқа олади ва иши судга ва ҳарбий трибуналга топширилади. Аммо халқнинг кескин норозилиги туфайли озод қилинади. Трибунал уни оқлайди.

Акобир Шомансур ўғли 1923 йилда, Беҳбудий вафотига беш йил тўлишини нишонлаш ҳақида жон куйдириб юрган бир пайтда Зайниддин Зокирий томонидан отиб ўлдирилади. Ана шу усул билан Беҳбудий ва сафдошлари тақдири ҳақидаги бор гаплар бости-бости қилинади. Келажак авлод ҳақиқий қотилларни билмасликлари учун А.Шомансур қатлини Қози Ҳайдарбекка тўнкаб қўядилар. Ҳатто амирлик ағдарилгач, давлат тепасига келган Файзулла Хўжаев раҳбар ҳукумат ҳам кўзга кўринарлик бир иш килолмайди фақат Нуриддин Оғалиқни жазолаш билан кифояланади, холос.

РСФСР ва Туркистон рус большевик ҳукумати шундай йўл билан Ғарб ва Ислом давлатлари олдига Туркистон ва Бухоро халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳақ-ҳуқуқлари топталаётгани, улар озодлиги масаласини қўймоқ учун йўлга тушган ватанпарвар, обрўлик кишиларни тўғридан-тўғри йўқотишдан қутулади. Бинобарин, мустабид ҳукумат чўғни Бухоро ҳукумати қўли билан ушлаб, бутун айбни амир бўйнига илиб қўяди, холос. Амир ва амирлик жиноятнинг ижрочисига айланади, оғир жиноятни амалга оширишни ният қилган, халқаро микёсдаги сиёсий фитнани режалаштирган чор ҳукумати ва қотилликни режалаштирган шўро ҳукумати оппоқ бўлиб қолаверади.

Жиноят процессуал кодексда ижрочига нисбатан ёвуз ишни, тажовузни амалга оширишни ният қилган, уюштирган, ташкиллаштирган асосий жиноятчи ҳисобланади. Демак, шўро ҳукумати тимсолидаги мустамаккачилар Беҳбудий ва сафдошларининг қотили десак, муболаға бўлмайди. Тарих ҳамма нарсани ўз ўрнига қўювчи олий ҳакам.

Беҳбудий халокатидан сўнг ҳар бир ютуқ у ёқда турсин, ҳатто фожиадан манфаат қидирувчи шўро ҳукумати Қарши шаҳрини Беҳбудий номи билан атади, Тошкентдаги Себзор даҳасининг Тахтапул маҳалласи Беҳбудий номини олди, “Раҳимия” – кизлар мактаби “Беҳбудий” деб ўзгартирилди, Беҳбудий номида клуб

очилди. Бирок 1929 йилдан бошланган катагон сиёсати туфайли 1934 йилда барча жойлардан Беҳбудий номи олиб ташланди, унинг номига лой чашлаб, миллатнинг катта адабиёти ва тарихи саҳифасидан ўрин берилмади, барча кутубхоналардан асарлари йиғиштириб олинди, ўқиш-ўрганиш ман этилди, махсус бўлимларга топширилди ва унутилишга маҳкум қилинди. Ўтган аср 80-йилларининг охиридагина унинг пок номи тикланди, асарлари чоп этилиб, миллат мулкига айлантирилди.

Наим КАРИМОВ
*филология фанлари доктори, профессор,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи*

ЭРК ВА ҲУРРИЯТ ЖАРЧИСИ

Махмудхўжа Беҳбудий ҳаёти саҳифаларини варақлаган, жилла курса унинг “Танланган асарлар”и (1997, 1999)даги публицистик мақолаларни ўқиган киши бу буюк сиймонинг шошиб, ёниб-куйиб яшаганини кўриб, хайратга тушади. Диний ва дунёвий билими билан нафақат муфтилик қилган Жомбой тумани, балки Самарқанд юлдузларидан мунаввар бўлган беҳудуд заминда ҳам катта ҳурмат ва эътибор қозонган, ер-сувдан, мол-мулкдан ҳам камчилиги бўлмаган бу ғаройиб инсон азиз умрини тинч ва осуда ўтказиши, фарзанд ва неваралари бағрида 80-90 йил яшаши, балки 100 йиллик умрнинг фусункор чўққисини кўриши ҳеч гап эмас эди. Лекин у ота-боболаридан қолган муқаддас юртнинг босқинчилар томонидан топталаётгани, ватандошларининг йилдан-йилга парокандаланиб, жаҳолат ботқоғига ботиб бораётганини кўргани учун бу тарихий реаллик билан мурса қила олмади. Аллоҳ унга уйғок виждонни ато этган эди.

Беҳбудий ўша мудҳиш тарихий ҳақиқатни ўзгартириш учун, аввало, миллатни маърифатлаштириш лозим, деган фикрга келган. Беҳбудийнинг шу масалага доир мақолаларини ўқиган китобхонлар ўша йилларда мактаб ва мадрасаларнинг ҳам, муаллимларнинг ҳам етишмаганлигини, дарслик ва ўқув қўлланмалари эса, анқонинг уруғи бўлганлигини яхши билишади. Беҳбудий шу ҳолни эътиборга олиб, ўзи мактаблар очди, ўзи дарслик ва ўқув қўллан-

маларини яратди, дунёвий фанларнинг мактаб ўқув дастурларидаги мактеини оширди. Миллатни маърифатлаштириш Бехбудий ва у раҳбарлик қилган жаҳид маърифатпарварлари наздида эрк ва ҳуррият учун курашнинг муқаддимаси, “бисмилло”си эди.

Бехбудийнинг миллатни маърифатлаштириш концепцияси, биринчидан, янги усул мактабларини очиш, иккинчидан, бу мактабларда дунёвий фанларнинг устуворлигига эришиш, учинчидан, уларни замонавий дарслик, ўқув қўлланмалари ва қуроллари билан таъминлаш, тўртинчидан, ота-оналарнинг тўй ва маъракаларга сарфлайдиган маблағларидан бир қисмини маҳаллий мактабни битирган болаларининг хорижий мамлакатлардаги дунёвий ва диний олий ўқув юртларига юбориш, бешинчидан, уларнинг туркий, форс ва араб тилларидан ташқари, рус ва немис ёки француз тилларини ҳам ўзлаштиришига эришиш, олтинчидан, замонавий судья, ҳуқуқшунос, инженер каби Туркистон учун ноёб бўлган ихтисосликлар бўйича малакали мутахассисларни тайёрлаш масалаларини ўз ичига олган.

“Тўй ва маърака оқчасидан, – деб ёзган эди Бехбудий, – болаларни ҳукумат мактабларига берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулга ва Русия дорилфунуни ва дорилсалтанатларига юбориб, диний ва дунёвий одамлар етиштурмоққа сазй қилинсун. Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракага сарф қилинатурган оқча ила Кафказ, Қрим, Ўрунбург ва Қозонга усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур. Ҳукумат мактабларига кирмоқ учун русча билмоқ ва имтиҳон бермоқ лозим. Ва бу имтиҳонни бермоқ учун ҳар болани икки сана русча ўкутуб, тарбият этмоқ керак. Ва бу икки сана учун ҳар бир болага 600 сўм оқча керакдур”¹.

Биз алломанинг бу ёниқ сўзларини ўқир эканмиз, унинг маърифатпарварлик концепцияси пухта ишлангани ва шу концепция асосида мукамал дастурнинг ҳам тузилганига ишонч ҳосил қиламиз. Бехбудий “Аъмолимиз ёинки муродимиз” деган ва бошқа мақолаларида маърифий қарашларини изчил баён этар экан, болалар учун тарбиятхона – пансионатлар очиш, болаларни шу тарбиятхона ва ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун “Нашри маориф” ё “Жамияти хайрия”, ёки “Тарбияти атфол” жамиятларини ташкил этишни лозим, деб ҳисоблайди. “Токи бул жамият(лар), – деб ёзган у,

¹ *Бехбудий М.* Танлаган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999. Б.159.

халқдан оқча жамлаб, миллат болаларини ўқутиш ва миллатни ояндаси учун керак бўлатурган қози, яъни судья, закунчи, яъни ҳуқуқшунос, инжинир, яъни муҳандис, муаллим, яъни замона мактабдори, миллатни ҳомийси ва ходими, яъни Давлат Думасига депутат, миллий саноатхоналаримизни ислоҳ ва ихё этгувчи, яъни техник, тижоратхона ва бонкаларда бизга ёрдам бергувчи, яъни тижорат илмини ўқугон коммирсант, шаҳар думаларига... бизни тарафдан кириб ва сайланиб, биз учун, ... дин, мубаййини ислом учун, заруфо учун, фуқаро учун ишлайдурган одамларни егушдурмак керакдур”¹.

Бехбудий маърифатпарварлик концепциясининг яна бир муҳим томони шундаки, у тўй, аза, кўпкари сингари айрим урф-одат ва маросимларни миллатни кемирувчи ишлатлар, деб атайди. Қарзҳавола билан тўй қилиш оқибатида камбағалларнинг хонавайрон бўлаётганларини мисоллар билан кўрсатиб беради. Ватандошларининг кўпкари, тўй ва аза деб ҳафталаб ишдан қолишларини нотўғри ва Муҳаммад пайғамбарнинг шу ҳақдаги қарашларига зид, деб баҳолайди. У ҳатто киши исмларининг бузиб талаффуз қилиниши ва маъносиз исмларнинг қўйилиши масаласига ҳам кескин салбий муносабатда эканини яширмайди. Ўша йилларда авж олган диний фанатизмни миллатни қолоқлик ва жаҳолат ботқоғига олиб келган ёвуз куч сифатида кескин қоралайди.

Бехбудийшунос олим Б.Қосимовнинг кузатишларига караганда, жадиждлар истиклолга эришиш борасида бир-бирларидан фарқ қилувчи уч йўлдан боришган: 1) Россияга тобеликдан зўрлик билан кутулиш ва куч билан мустақилликка эришиш (Дукчи эшон кўзғолони, 1916 йил воқеалари, “босмачилик ҳаракати”); 2) руслар ёрдамида маърифатли бўлиш ва маърифат ёрдамида ҳақ-ҳуқуқни олиш, миллий ўзликни тиклаш (И.Гаспринский ва М.Бехбудий); 3) дастлаб чор маъмурлари, сўнгра совет ҳокимияти билан бирга ҳамкорлик қилиш ва имкон туғилиши билан мустқилликни қўлга киритиш (М.Абдурашидхонов, Ҳамза ва А.Авлоний). Бехбудий, проф. Б.Қосимовнинг фикрига кўра, истиклол учун курашнинг иккинчи йўлига мансуб бўлиб, бу йўл тарафдорлари руслар ёрдамида маърифатли бўлиш ва миллий ҳақ-ҳуқуқни қўлга киритиш орқали истиклолга эришмоқчи бўлишган. Бехбудий, бизнингча, руслар ёрдамида эмас, балки Туркистонда ташкил этилган “Нашри мао-

¹ Кўрсатилган асар. Б.159-160

риф” сингари миллий ташкилотлар ёрдамида нафақат Россия, балки Макка, Мадина, Миср, Истанбул, шунингдек, туркий халқлар истиқомат қилган Кавказ, Қрим, Оренбург, Қозонга бориб, шу ердаги дорилфунунлар ёрдамида маърифатли бўлиш, энг муҳими, давлат муассасаларида, тижорат соҳаларида ишлай биладиган, Давлат думасига сайлана оладиган кадрларни тайёрлаш орқалигина истиқлол учун курашни мумкин ва лозим деб бўлган. Давлат, саноат ва қишлоқ хўжалиги, транспорт, фан ва маданият соҳаларида раҳбар лавозимларда ишлай оладиган кадрларни вояга етказиш **Бехбудий маърифатпарварлик концепциясининг пиравард мақсадини** ташкил этган.

Бехбудий яшаган даврда турли сиёсий партия (фирқа)лар ташкил топган ва жамиятнинг аксар аъзолари муайян партия байроғи остида бирлаша бошлаган эдилар. Бехбудий “Хайр ул-умури авсатуҳо” (“Амалларнинг яхшиси ўртачасидир”) деб номланган мақоласида Россия давлатида фаолият кўрсатган учта партиядан бири – *буйруқратияи мустабид* деган партия тўғрисида тасаввур беради. Бу партиянинг шундай аталгани боиси шундаки, Ҳарбий кенгаш аъзолари томонидан тузилган, сўнгра Вазирлар мажлиси томонидан императорга тақдим этилган ва император томонидан маъқулланган ҳар бир масала қонун мақомини олган. Иккинчи партия *кадет маршрута* партиясини бўлиб, унинг дастурига кўра, ҳар бир миллион халқдан 3-4 вакил пойтахт (Москва)га бориб, Миллий мажлис ёки Давлат Думасида барча қонунларни ҳар бир вилоятнинг аҳволи, ҳар бир дин ва миллатнинг ўзига хослигини инобатга олган ҳолда шакллантиради ва уларни тасдиқлаш учун император эътиборига ҳавола этади. *Сотсиёл-демократически* деб номланган учинчи партия икки шаҳобчадан иборат. Бу шаҳобчаларнинг бирини *сотсиёл демократлар*, иккинчисини эса, *сотсиёл революционерлар* ташкил этган. Мазкур партиянинг мақсади – барча қонунларни бузиб, барча мол ва ерни халойиқ ўртасида муштарак қилиш. Ниҳоят, тўртинчи партия *Русия мусулмонлари иттифоқи* деб аталади.

XX аср бошларида Россиянинг сиёсий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар тақозоси билан Қрим, Кавказ ва Волгабўйидаги мусулмон халқларнинг пешқадамлари ҳам ўз партияларини тузишга қарор қилдилар. 1905 йил 15 августда Нижний Новгородда тўпланган Қрим, Кавказ, Қозон, Урал ва Сибир мусулмонларининг вакиллари

чор охранкасининг кўзини шамғалат қилиш учун Волга дарёсида пассажирларга хизмат қилувчи “Густав Струве” пароходини ижарага олиб, Россия мусулмонларининг биринчи таъсис қурултойини ўтказдилар. Улар 1906 йил 13-23 январ кунларида Петербургда иккинчи қурултойларини ўтказиб, янги ташкил этилган партиянинг низомини қабул қилдилар. “Бу низом, – деб ёзилган эди унда, – мусулмонларга ягона сиёсий партия тузиб, ҳозир ва келажакда ягона ташкилот сифатида ҳаракат қилишни тавсия этади. Қурултой қатнашчиларининг истак-хоҳишларини эътиборга олган ва сайлов яқинлашиб қолганини назарда тутган ҳолда мусулмонларнинг конституцион демократик партиёга қўшилишини маъқул деб топади. Шу билан бирга, мусулмон вакиллари Думадаги мусулмон аъзолар сони уларнинг умумий нуфузига мувофиқ келиши учун ҳаракат қилишга чақиради”¹. 23 моддадан иборат низомга амал қилган партия вакиллари 1906 йил 16-21 август кунларида Нижний Новгородда ўзларининг учинчи қурултойларини ўтказдилар. Мазкур қурултойда Туркистондан М.Бехбудий билан бирга С.Миржалилов иштирок этишади.

Бехбудий сингари тараққийпарварлар қаерда яшамасин ва қаерга бормасин, чор охранкаси уларнинг ҳар бир қадамини қаттиқ назорат қилган. Шунинг учун у 1906 йилда Қозон, Нижний Новгород ва Уфа шаҳарларига гўё саёҳат мақсадида борган ва қурултойда кўтарилган масалалардан Туркия матбуоти орқали хабардор бўлган қилиб кўрсатади.

Қурултойда партиянинг марказий органига Россиядан 31 киши аъзо этиб сайлангани ҳолда Туркистонга 1 ўриннигина ажратилгани Бехбудийнинг қаттиқ норозилиги ва сайловда иштирок этмаслигига сабаб бўлди. Аммо қурултой қарорларининг бажарилиши Туркистоннинг сиёсий-ижтимоий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатиши мумкинлиги учун у россиялик мусулмонлар билан алоқани узишни истамасди. 1907 йил 10 августда Нижнийда ўтказилиши мўлжалланган тўртинчи қурултой эса, турли сабабларга кўра, 1914 йилгача чақирилмади.

Бехбудий бояги тўрт партиядан бири – Россия мусулмонлари партияси билан ҳамкорлик қилганига қарамай, унинг симпатияси кадетлар партияси томонида бўлди. “Ҳозир, – деб ёзди у мазкур мақоласида, – бу кадетлар фирқасига мансуб халқ ҳар дин ва

¹ Қаранг: Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2013. Б.133-134.

миллат аҳлидан ниҳоятда кўпдир. Собиқ Миллат мажлиси аъзоларини(нг) аксари бу фиркадан эдилар. Бу фирка ҳақиқатда ўрта фиркадир... Русия мамлакатига мундин беҳроқ ҳизб¹ йўқдур. Ифрот² ва тағрит³, яъни иштирокиюн, инқилобиюн ва қора гуруҳ⁴ деган ҳизблар сабаби ила Русияга ҳар кун ва ҳар соат фасод⁵ ва инқилоб, бузуғлик жорий бўлиб турубдур. Фақат саломатлик ва амният⁶ бу кун кадетлар ҳизби оясида ватанимиз Русияга жорий бўлса керак...”⁷

Кўрамизки, маърифат масалалари билан банд бўлган Бехбудий секин-аста, давр тақозоси билан, **сиёсий-ижтимоий муаммолар** гирдобига тортила бошлайди. Бу ўша давр учун табиий ва қонуний жараён эди. Нафақат большевикларнинг митинг ва намойишлари, балки жаҳид газета ва журналларидаги чиқишларда ҳам ислоҳотчилик ғоялари устуворлик қила бошлади. “Жумладан, “Тараққий” газетасида, – деб ёзади шу давр матбуотини пухта ўрганган проф. С.Аъзамхўжаев, – ҳукмрон синфлар имтиёзларини тугатиш, миллатлар тенглиги, барча ерларни деҳқонларга бўлиб бериш, саккиз соатлик иш куни, намойиш қилиш ҳуқуқига оид қақриқлар кўп учрайди. Газета, жумладан, шундай деб ёзади: “Ҳукумат халқ қонини зулукдай сўрмоқда, каттик азобламоқда, 1906 йил 17 октябрдаги манифест эса, халқни тинчлантирувчи айёрликдир. Яқинда бундай “озодлик”лардан заррача ҳам қолмайди, шу боис ҳам халқ чоризм биниси ағдарилиши учун ўзи ҳаракат қилади, деган қарашлар билдирилди” (“Тараққий”, 1906, 26 октябр)”. “Тараққий” халққа нимани таклиф қилганди? – деб давом этади С.Аъзамхўжаев. – Мана унинг таклифи: “Мусулмонлар руслар, поляклар, яҳудийлар каби ўз ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини талаб қилишлари... бошқа миллатлар билан бирлашиб, ҳукуматга қарши биргаликда ҳаракат этишлари лозим” (“Тараққий”, 1906 йил 19 август)”⁸.

¹ Ҳизб – партия.

² Ифрот – ҳаддидан ошиш.

³ Тағрит – ғоратчи, барбод этувчи.

⁴ Қора гуруҳ – “черносотенцы” гуруҳи назарда тутилмоқда.

⁵ Фасод – тартибсизлик.

⁶ Амният – тинчлик, омонлик.

⁷ Бехбудий М. Кўрсатилган асар. Б.148.

⁸ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Т.: Маънавият, 2000. Б.20.

М.Бехбудий шу йилларда Туркистон халқларининг келажаги билан боғлиқ муҳим ижтимоий-сиёсий қарашларини матбуот орқали эълон қилиш билангина кифояланиб қолмади. У 1907 йилда Россия Давлат думасининг Мусулмон фракцияси билан алоқа ўрнатиб, ўзи ишлаб чиққан “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси” деб номланган “маданий мухторият” дастурини 3-Давлат думасининг Мусулмон фракциясига йўллайди. “Туркистонда Янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар. 1900-1924” (Хаарлем, 2001) тўпламида илк бор эълон қилинган бу дастур Бехбудий ижтимоий-сиёсий фаолиятининг шу вақтгача номаълум бўлиб келган янги бир қиррасини нурлантириб юборди.

Маълумки, “мухторият” ғояси 1906 йилдан бошлаб Россия Давлат думасининг мусулмон аъзолари томонидан кўтарила бошлаган. Бехбудий Россия мусулмонлари томонидан эълон қилинган шу масалага доир фикрларни ўрганиб, уни Туркистондаги тарихий шароитнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда талқин қилишга уринади ва Давлат думасининг Мусулмон фракцияси учун тайёрлаган мухторият лойиҳасини “маданий мухторият лойиҳаси” деб атайдди. Бехбудий бу ифодага “маданий” сўзини киритиш билан Россия сиёсатдонларини чўчитиши ва, бинобарин, уларнинг қаршилигига учраши муқаррар бўлган мухторият лойиҳасини “маданият” гули билан ўрамоқчи бўлган. Бу кичик тафсил ҳам унинг ўткир сиёсатчи бўлганидан далолат беради.

Мазкур лойиҳа матнини ўзбек матбуотида илк бор эълон қилишга муяссар бўлган проф. Б.Қосимов ўзининг муқаддима сўзида бундай ёзган эди: “Табийки, маданий мухторият тушунчаси сиёсий, иқтисодий мустақиллик даъвосини ўз олдига қўймайди. Миллатнинг миллий-маданий турмушига риоя этилишинигина талаб қилади. Ва шу орқали унинг ўзлигини сақлаб қолиш умиди билан яшайди. Бу мустақилликка томон қўйиладиган биринчи қадам эди, холос. Лекин шунинг ўзи ҳам мустабид Русия шароитида ҳеч бир муболағасиз буюк жасорат эди”¹.

Таниқли олим томонидан шундай юксак баҳоланган лойиҳа: “Дума хусусинда”, “Русия мусулмонлари раиси”, “Туркистон Идораи руҳоният ва дохилияси асосининг мусаввадаси Туркистон Идораи руҳония ва дохилияси хусусинда”, “Идораи руҳония ва дохилия аъзоларининг хатти-ҳаракати”, “Идораи руҳония ва до-

¹ “Жаҳон адабиёти”. 2003. 8-сон. Б.146.

хилия тасарруфиндаги ишлар”, “Идораи рухония ва дохилия масъулияти”, “Туркистон қозилари хусусинда”, “Жоний ва бадкорлар”, “Туркистон яҳудийлари ва ажнабийлари” деган 9 боб (фасл)дан иборат. Бехбудий бу боб (фасл)лардан ташқари, лойиҳага яна “Мулкии маҳкамалар хусусинда”, “Вақфлар хусусинда”, “Умумий мактаблар”, “Сув ва ерлар хусусинда”ги баъзи бир мулоҳазаларини ҳам илова қилган.

Лойиҳа ҳақида мухтасар тасаввур ҳосил қилиш учун “Дума хусусинда” деб номланган қуйидаги боб (фасл)ни китобхонлар эътиборига ҳавола қиламиз:

“1. Давлат Думаси учун Туркистонни адади нуфус¹и исломия-сиға мутаносиб вакил сайлансун.

2. Русияға ва Русия ҳукуматиға дин ва дунё тўғрисида бўлагурғон мажлисларға адади нуфуса муносиб суратда Туркистон-дан) мунтахаб² мабъус³ жалб қилинсун.

3. Шўройи давлатга Туркистон мусулмонларидан адади нуфуса муносиб мунтахаб аъзо талаб қилинсун (Шўройи давлат мажлиси мансух⁴ бўлмаган суратда).”⁵

Туркистон аҳолисининг маданий мухториятга эришишининг асосий шартларидан бири, Бехбудийнинг фикрига кўра, Россия Давлат думасидан олажак ўринлар сонидир. Шунинг учун ҳам у бу ўринлар, унинг фикрича, Туркистон аҳолисининг сонига қараб белгиланиши лозим. Бехбудийнинг шу масалага катта эътибор бериши тасодифий эмас. Зеро, Давлат думаси Туркистон мусулмон депутатларининг сони қанча кўп бўлса (яъни аҳоли сонига қараб белгиланса), уларнинг ўз сайловчилар манфаатини Думада химоя қилиш имконияти шунчалик зиёда бўлади.

Бехбудий ана шу тарзда лойиҳада Туркистон учун, айниқса, муҳим аҳамиятга молик бўлган 9 масала бўйича ўйлаб юрган фикр-мулоҳазаларини баён қилади ва бу фикр-мулоҳазаларини “маданий мухторият лойиҳаси”нинг моддалари сифатида шакллантиради.

Афсуски, 3-Давлат думасидаги Россия мусулмонларига бўлган ишонч ва муносабат бу “биринчи қадам”нинг “мустақилликка томон” қўйилишига имкон бермади. Шундан кейин Бехбудий асосий

¹ Адади нуфус – аҳоли сони.

² Мунтахаб – сайланган.

³ Мабъус – вакил.

⁴ Мансух – бекор қилинган.

⁵ “Жаҳон адабиёти”. 2003. 8-сов. Б.147.

диққат-эътиборини публицистик мақолалар ёрдамида ватандошларининг ижтимоий онги ва маданий-маърифий савиясини оширишга узил-кесил қаратишга киришди.

1906-1914 йилларда жадид матбуотида эълон қилинган адабий асарлар ва публицистик мақолалар Туркистон аҳолисининг уйғониши, унда миллий озодлик ҳақидаги орзу ва интилишларнинг куртак ёзишида муҳим омил бўлди. Шу йилларда журналист сифатида фаоллик кўрсатган Бехбудийнинг ўзи ҳам 1913 йил феврал-март ойларида “Самарқанд” газетаси ва “Ойина” журналининг нашр этилишига рухсат беришни сўраб Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторига мурожаат этади. Ҳарбий губернатор лавозимини бажарувчи шахснинг 1913 йил 10 апрелда Туркистон генерал-губернатори номига йўллаган хатида “Самарқанд шаҳар фуқароси Маҳмуд Хўжа Бехбудийга “Газаров ва Слиянов” ширкатида чоп этиш шарти билан, унинг муҳаррирлигида, Самарқанд шаҳрида, ўзбек ва тожик тилларида, байрам кунларидан ташқари, кундалик “Самарқанд” газетасини нашр этишга рухсат берганини маълум қилади. Шу хатдан равшан бўлишича, газетада қуйидаги масалаларнинг ёритилишига ижозат берилган эди: 1) ҳукумат қарорлари; 2) бош мақолалар; 3) хориждаги аҳвол; 4) мамлакат ичкарисидаги аҳвол; 5) идорага келган хатлар; 6) ўлка бўйлаб ва савдо бўйича умумий хроника; 7) рус ва хорижий матбуот обзори; 8) кишлоқ хўжалиги; 9) фельетонлар, адабиёт ва илм-фан бўлими; 10) агентликлар ва хусусий шахслардан келган телеграммалар; 11) умумимперия миқёсидаги ва халқ судьяларининг суд ҳисоботлари; 12) театр; 13) эълонлар; 14) таҳририят жавоблари; 15) расм ва безаклар; 16) аралаш-қуралаш. Яна шу хатдан аён бўлишича, 6-, 10- ва 13-моддалардаги материалларнинг рус тилида ҳам берилиши кўзда тутилган¹.

1913 йил 11 майда Туркистон генерал-губернаторлигига “Ойина” журнали нашрига ҳам рухсат берилганлиги ҳақида худди шундай хат юборилган.

Бехбудий “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналида сиёсий воқеаларга эҳтиёткорлик билан муносабат билдиришга ҳаракат қилди. Бунга уни, бир томондан, дастлабки жадид нашрлари тақдири мажбур этган бўлса, иккинчи томондан, Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан мамлакатда ҳарбий даврнинг қонун ва

¹ ЎзР МДА, И-18-фонд, 1-рўйхат, 8752-иш, 29-сах.

коидалари жорий этилган эди. Шунга қарамай, Бехбудийнинг асосий диққат-эътибори муштарийларга ўзгариб бораётган тарихий давр, миллат ва жамият ҳақида объектив ахборот бериб боришга қаратилди. Лекин қутилмаганда 1917 йил феврал инқилоби рўй бериб, метин қалъа бўлиб кўринган Россия империясининг кулаши тарих ғилдираги ҳаракатини тезлаштириб юборди.

1917 йил 6-7 март кунларида Самарқанднинг Қўшқовуз маҳалласида “Клуби исломия” (“Камбағаллар йиғилиши”), 14 мартда эса Тошкентнинг Эски шаҳарида “Шўрои ислом” ташкилотлари тузилди. 16 апрелда “Шўрои ислом” ташаббуси билан Тошкентда Умумтуркистон мусулмонларининг 1-қурултойи ўз ишини бошлади. Қурултойда давлатни бошқариш ва уни ташкил этиш масаласи муҳокама қилинди. Мазкур масала бўйича маъруза қилган Аҳмад Заки Валидий федерация ғоясини ўртага ташлади. Бехбудий, Обиджон Маҳмудов, Муҳаммаджон Тинишбоев, Вадим Чайкин ва бошқалар федерация ғоясини қўллаб-қувватладилар. Қурултой қизғин ўтган муҳокамадан сўнг демократия ва федерация тамойилларига асосланган, мусулмонларга тенг ҳуқуқлар берувчи Россия конституциясини қайта ишлаш ҳақидаги фикрни маъқуллаб, Россиядаги барча ўлкалар, жумладан, Туркистонга ҳам мухторият берилиши назарда тутилган Федератив демократик республикани тузиш ғоясини қўллаб-қувватлади.

С.Аъзамхўжаев “Туркистон мухторияти” китобида ёзганидек, 1917 йилнинг 1-11 май кунларида бўлиб ўтган I Бутунроссия мусулмонлари қурултойдан сўнг мусулмонлар орасида **мухторият ҳақидаги масала** фаол кўтарила бошлади. Шу даврда Россия тасарруфидан чиқмаган ҳолда Мухтор Туркистон республикасини тузиш, руслар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиш ғояси қанчалик илғор ғоя бўлмасин, Туркистон аҳолиси бойлар ва камбағаллар, жадидлар ва қадимларга бўлинган ва шу ҳол мазкур ғоянинг амалга ошишида айрим мураккабликларни келтириб чиқариши муқаррар эди. Шунинг учун Бехбудий “Улуғ Туркистон” газетаси (1917 йил 12 июн)да “Баёни ҳақиқат” мақоласи билан чиқиб, жамоатчилик эътиборини, жумладан, қуйидаги масалаларга жалб этди: “Россиянинг ҳар бир мусулмон жамоаси ўзининг жуғрофий ва худудий аҳволига мос равишда бўлиниши, барча россиялик мусулмонлар учун Марказий мусулмонлар бошқармасини ташкил этиб, ўзларининг урф-одат ҳамда анъаналарига мувофиқ бошқаришлари, рус-

лар билан бирга қўлни-қўлга бериб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ишларида иштирок этишлари ва жаҳон майдонига чиқишлари лозим. Федерацияга эришиш учун биз, ...Туркистон мусулмонлари, Россиядан ажралмаган ҳолда қадимчилар ва жадидлар ўртасидаги зиддият ва ихтилофларимизни тугатиб бирлашмоғимиз лозим. Биз истаймизки, Туркистон мусулмонлари ва унда яшаётган рус, яҳудий ва бошқалар билан биргаликда Туркистон ҳукуматини тузса(к), бизда парламентаризм йўлга қўйилса, унда туркистонлик мусулмонлар шариатга мувофиқ, ўз урф-одат, анъана ва динига яраша яшасалар. Барча туркистонликлар, яҳудий, христиан ёки мусулмонларнинг манфаатларини ҳисобга олувчи қонунлар чиқарилиши лозим.

Агар биз, Туркистон мусулмонлари, биргаликдаги сазй-ҳаракатларимиз билан ислоҳотлар ва иттифокқа интилсак, зиёлилар ва тараққийпарварларни бой ва уламолар билан бирлаштирсак, унда биз бу билан динимиз, миллат ва ватанимизнинг гуллаб-яшнаши учун улкан хизмат қилган бўлаемиз”¹.

Бундай сўзларни мураккаб тарихий вазиятни, унинг барча но-зик ва зиддиятли томонларини кўра билган, ёруғ дунёга интилган ватандошларини қандай тиканли симларни ҳатлаб, қандай ўнқир-чўнқирларни четлаб ўтиш йўллари билган доно кишигина, халқнинг билимдон раҳбаригина айтиши мумкин эди. Бехбудий 20-йиллар арафасида ўзбек халқининг шундай доно раҳбарларидан бири даражасига кўтарилган эди.

1917 йил феврал инқилобининг содир бўлиши Бехбудий бош-лик жадид маърифатпарварларининг “минимум орзу”си – Россия таркибидаги автоном республика ғоясининг амалга ошиши мумкинлигини кўрсатди. Аммо зиёлиларнинг жадидлар ва қадимларга, бойлар билан камбағалларга ажралиб кетиши ҳатто шу “минимум орзу”нинг ҳам рўёбга чиқишида тўғаноқ бўлиши шубҳасиз эди. Шунинг учун Бехбудий ўзи ва маслақдошлари олдига Туркистон мусулмонларини ва умуман Туркистон худудида яшаган барча миллатларни мунаввар келажак йўлида бирлаштириш мақсадини қўйди. Бу эрк ва хуррият учун курашнинг асосий шарти эди.

1917 йил июн ойининг бошларида Ўлка мусулмон шўроси ташкил этилади. Раҳбариятида З.Валидий, М.Абдурашидхонов,

¹ Кўчирма С.Аъзамхўжаевнинг таълиқида берилди. Қаранг: *Аъзамхўжаев С.* Туркистон мухторияти. Т.: Маънавият, 2000. Б.70.

М.Бехбудий, У.Хўжаев ва бошқалар бўлган бу ташкилотнинг низомига кўра, “Шўрои ислом”, “Равнақ ул-ислом”, “Мирвож ул-ислом”, “Муаллимлар жамияти”, “Талабалар жамияти” каби ташкилотлар Туркистон мусулмонлари марказий шўросига бўйсунилари лозим эди. “Уламо” жамияти ва унинг нашри “ал-Изоҳ” Журналининг хуружларига қарамай, февралдан кейин Туркистонда янграй бошлаган эрк ва хуррият ғояларининг аҳолига етказилишида мусшўро муҳим ишларни амалга оширди ва Бехбудий шу жараёнда фаол иштирок этди.

Феврал инкилобидан кейин Россия империясида ҳукм сурган муаллақ ҳолат Туркистондаги эрксевар кучлар учун ҳам, ўзларини чор ҳокимиятининг вориси ҳисоблаган большевиклар учун ҳам ғоят ғанимат эди. Большевиклар шу тарихий имкониятни бой бермай, Тошкент шаҳрида ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Доғда қолган эрксевар кучлар эса 1917 йил 26 ноябрда Қўқонда йиғилиб, Ўлка мусулмонларининг IV фавкулудда қурултойида Туркистон Мухториятининг тузилганини эълон қилдилар. Туркистон Мухторияти Россия таркибидаги мухтор ҳукумат бўлишига қарамай, Туркистондаги тараққийпарвар кучларнинг эрк ва хурриятга эришиш йўлидаги жиддий кадам эди. Бинобарин, Туркистон мухториятининг эълон қилиниши Бехбудий ва унинг маслақдош дўстлари учун тарихий ғалаба бўлди. Мухториятнинг келажига катта умид билан қараган Бехбудий “Ҳақ олинур, берилмас” деган мақоласида бундай сўзларни ёзди: “Ўзимизни муҳофазатимиз учун миллий жандарма, аскаримиз бўлур. Мамлакат хазинасидан бошқа миллий ва маданий ишларимизнинг масорафи учун ўзимизнинг алоҳида хазинамиз бўлур. Мактаб ва мадрасаларимиз, вақф ва дорулқазоларимиз ўз қарамоғимизда бўлур. Хулосаи калом, давлат ва сиёсат ишларидан бошқа барча ишларимиз ўз ихтиёримизда булур”¹.

Аммо бу сўзлар Бехбудийнинг ширин орзуларигина бўлиб қолди. Туркистонликларга ҳатто Россия таркибидаги мухтор ўлка бўлишни ҳам раво кўрмаган большевиклар мухториятга қарши тиш қайрай бошлашди. Мухторият тақдири хавф остида қолганини кўрган Бехбудий “Хуррият” газетасининг 1918 йил 26 январ сонида қозоқ қардошларга очиқ хат билан мурожаат этиб, уларни мухториятни қўллаб-қувватлашга чақирди: “Боурлар, – деб ёзди у.

¹ Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас // Ёшлик. 1991, 10-сон. Б.42.

Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, берилмас. Инчунун, мухторият-да олинур, берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзлари бирлашиб, ғайрат ила олурулар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг кўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлик қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурулар, бул, албатта, шундайдуру ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур”¹.

Шу даврда ер юзининг бошқа бир палласида яшаган серб, италян, поляк каби халқларнинг бирлашиб, мустақиллик йўлида саъй-ҳаракат қилаётганини яхши билган Бехбудий кардош халқ вакилларини тарихдан сабоқ олишга чақирди: “Онгли қозоқлар ўйласинлар, – деб давом этди у, тарихга қарасинлар, зиёли қозоқлар Оврупонинг ихтилофга солиб, миллатларни ажратмоқ сиёсатиға ва икки юзлигиға қарасунлар эди. Бирлашгон Туркистон халқининг бўлунмоқиға ўзимиз сабаб бўлмасак эди. Барча ихтилофчилар ва бошқалар-да, албатта, зарар кўрурулар ва алар ила баробар татарлар-да, биз-да мундан зарар кўрурумиз ва ихтилофимизнинг жазосини тортармиз. У кунларимиза йиғлармиз, аммо фойда этмас”².

Бехбудий бу сўзларни юрак қони ва кўз ёшлари билан ёзган. Аммо у башорат қилганидек, Туркистон халқлари зулмга қарши, большевикларнинг “салиб юриши”га қарши бирлаша олмади. Мухторият ҳарбий куч билан тугатилиб, мухторият кемаси қон дарёсига ғарқ бўлди. Шу кунгача Русия давлатига нисбатан самимий муносабатда бўлган Бехбудий дунёқарашида портлаш юз берди. Унинг эрк ва хуррият ҳақидаги орзулари чил-чил синди. Энди унинг ихтиёрида фақат бир йўл хориждан, большевиклар давлатига қарши тиш қайраб турган хориждан мадад олиш йўли қолган эди. У шу йўлни танлади. Лекин Бехбудийнинг ҳатто энг яқин кишиларини ҳам кўрқитиб ёллаган ГПУ айғоқчилари уни ҳамсафарлари билан бирга Қарши яқинида Бухоро амирига тутиб бердилар. Эрк ва хуррият муборизи Бехбудий Қаршибеги томони-дан ваҳшийларча қатл этилди.

¹ *Бехбудий М.* Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999. Б.204.

² Кўрсатилган асар. Б.206.

БЕХБУДИЙ ПУБЛИЦИСТИКАСИДА ИСТИҚЛОЛ РУҲИ

Публицистика дастлаб оғзаки шаклда пайдо бўлиб, сўнг оммавий ахборот воситалари орқали ривожланган бўлса-да, унинг том маънодаги равнақи оммавий матбуот билан боғлиқ ҳолда кечди. Туркистондаги матбуот билан деярли бир вақтда оёққа турган Беҳбудий публицистикаси ҳақида сўз юритганда эса, қуйидаги икки муҳим омилни алоҳида таъкидлаб ўтишга тўғри келади:

1. XX аср бошларида жаҳон матбуоти ва унинг воситасида камол топаётган публицистика икки юз йиллик, айрим манзилларда, ҳатто, салкам уч юз йиллик тажрибага эга эди. Беҳбудий ижод эта бошлаган Туркистон шароитида эса, матбуот орқали фикр юритиш тажрибаси эндигина туғилган, миллий тилда ерли халқ ичида ёйила бошлаган ижтимоий-сиёсий мақолалар ҳам публицистиканинг дастлабки намуналари эди.

2. Бу вақтда Туркистон Россия империяси истибдоди остида эди. Публицистиканинг асосий вазифаси халқнинг ижтимоий-сиёсий ва умуман, барча масалалардаги онги, илми, ҳуқуқи, маданиятини ўстириш; тараққиётга рағбатлантириш, камчиликларни аниқлаб, ундан фориг бўлиш йўллари ва усулларини кўрсатиш; ҳамкорликка даъват бўлар экан, босқинчи сиёсати ва мафкура Беҳбудий кабиларга бу масалаларда ихтиёр эшигини очиб қўйиш у ёқда турсин, унга яқинлаштирмасликка ҳаракат қилгани табиийдир.

Агар булар қаторида XX аср тонгидаги Туркистон хурофотини; фарзандларимиз янги – жадид мактабларида таҳсил олиб, Ватанини, миллатни тезроқ равнақ эттириш йўлига ўтсинлар, деган кишилар, ҳатто, “кофир” деб бадном этилганини эсласак, ана шундай қийин шароитларда, ниҳоятда қисқа муддат ичида кенг бир минтақадаги халқни, миллатдошларни уйғонишга, ўзликни англашга чорлаган, бу йўлда, ҳатто жонини аямаган кишилар биридан ўтли, ўткир, наъравор ва гўзал ўнлаб-юзлаб мақолалар эълон қилганини, ҳеч шубҳасиз, жаҳон публицистикаси тарихидаги ноёб ҳодиса десак арзийди. Бу борада ҳам ташкилотчи, ҳам амалиётчи, ҳам назарийчи, ҳам шахсан қўлига қалам тутиб, фидокор-

лик кўрсатган Бехбудий, умуман, жаҳон публицистикаси дарғалари қаторидан ўрин олишга муносибдир.

Маҳмудхўжа Бехбудий ижоди, хусусан, унинг публицистикаси Бегали Қосимов, Наим Каримов, Сирожиддин Аҳмедов, Ҳалим Саидов, Дилором Алимова, Дилбар Рашидова. Рустам Шарипов ҳамда бошқа қатор тарихчи, файласуф, ҳуқуқшунос, педагог, географ, тилшунос олимлар томонидан ўрганилган.

Бехбудий публицистикаси бошдан-оёқ Истиқлол руҳи, мақсадлари билан йўғрилган. Қуйида биз ана шу муаммоларнинг айрим нукталарига эътибор қаратиш билан кифояланамиз.

Ҳар қандай тараққиётга, шу жумладан, Истиқлол орзуларига иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-маданий, ахлоқий-маърифий муаммолар билан бир қаторда, айниқса, диний масалаларга алоҳида эътибор берган ҳолда эришув мумкин деган нуқтаи назар Бехбудий публицистикасининг кредосини ташкил этади. Диннинг айрим уламолар қарашида кўринган хурофий жиҳатларини эмас, аксинча, унинг дунёвий тараққиёт билан чамбарчас алоқадор жиҳатларини кўтариб чиқиш Бехбудийдаги динга муносабатнинг марказида туради. Бехбудийнинг жамият ва тараққиёт хусусидаги аксар мулоҳазаларини назардан ўтказсак, олим динни дунёвий тараққиётга ҳалол ва пок илоҳий қудрат бериб турувчи куч сифатида қараганини кузатамиз. Дин, унинг талқинича, халқнинг, миллатнинг анъаналари, урф-одатлари, руҳияти, фикрлаш тарзи, маърифати ва маданиятини шакллантирувчи, унга фаол таъсир кўрсатувчи айниқса, адолат ва Аллоҳ олдидаги бурчга амал қилишни талаб этадиган қудратдир. Шу боис бу константага шак келтирилмаслиги даркор. У инсонни жамиятни, халқни, миллатни алоҳида шахсни ҳар хил қинғир ишлардан, адашишлардан, зулм ўтказишдан сақлаб туриши лозим бўлган ягона константадир. Шунинг учун ҳам Бехбудий миллат ва Ватан тараққиётининг қайси масалалари ҳақида гапирмасин, бу ишларни амалга оширувчи кишиларни диндан узилиш эмас, аксинча, у билан мустаҳкамроқ боғланишга чорлайди. Диндан узилиб тараққий этиш мумкин эмас деган хулосага келади. Бу фикрдан Бехбудий публицистикасида бошдан-оёқ динни тарғиб этиш билан шуғулланган экан-да, деган хулоса чиқармаслик керак. У ўзининг публицистик мақолаларида Ватанни, жамиятни, халқ ва миллатни тараққий эттиришнинг долзарб ва ҳаётий муаммоларини кўтариб чиқади, улар, кўпинча, Истиқлол

рухи билан йўғрилган бўлади. Буларнинг барчаси Инсон учун Инсон томонидан амалга оширилар экан, унинг ахлокий-маънавий асоси Аллоҳдан узилмаган ва у билан мустақкам боғланган тақдирдагина тегишли ва қутилган самаралар бериши мумкин, деб тушунади у. Шу боис Беҳбудий қарашларидаги дин ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига доир қарашлар сабабининг асосий омили сифатида халқининг миллий тафаккури, менталитети ва табиатини кўрсатиш ногўғри бўлмаса-да, уни эътироф этиш билангина чекланиш ҳам бирёқлама бўлур эди. Беҳбудий ўз фикр юритаётган ислом динининг маърифий жиҳатларига қаттиқ таянади, лекин кўп ўринларда унинг, асосан, умумбашарий, умуминсоний фазилатларига урғу беради. Бунга унинг: “Динсиз... яшамок ҳайвонийлик-дур”, деган биргина фикри ёрқин далил бўла олади.

Беҳбудий ўзининг ислом тарихини ниҳоятда чуқур билишини тасдиқловчи “Ислом тарихи” асаридан ташқари, фаннинг дунёвий тараққиётда муҳим ўрин тутишини кўрсатувчи “Тараққиёти ислом” асарини ҳам ёзди. Публицистик мақолаларида унинг бу борадаги фикрлари ҳаётга конкрет татбиқ этароқ янада ривожлантирилади. Унинг фикрича. Ватан, миллат тараққий этмаса, ривожланмаса, наинки эл-юрт, балки ҳатто дин барбод бўлиши ўзгалар ҳукмида оёқ ости бўлиши мумкин. Ўз даври учун ниҳоятда илғор бўлган бу фикрни ҳаёт тасдиқлади.

Беҳбудий қарашлари ва мақолалари, айниқса, 1906-1919 йиллар оралиғидаги Истиқлол хусусидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий тафаккури тараққиётининг муайян маънодаги публицистик ҳаритасидир. Унинг “Хайрул умури авсагуҳо” (“Ишларнинг яхшиси ўртачасидир”) мақоласи ҳақида кўп ёзилган. Қуйида ундаги бир қатор нуқталарга тўхтаб ўтишга тўғри келади. Беҳбудий 1906 йил ёзилган бу мақолада социал-демократлар (буни у “иштирокиюни оммавиюн” деб атайди) партияси маъқул эмас, “шариатга зид”, шу сабабли “зарарли” деган фикрни очиқ-ойдин айтади¹. Социал-демократлар партияси фош этилиб, унинг ғоялари шариат қонунқоидаларига қарши қўйилгани учун, ўз-ўзидан аёнки, бу мақола шўро замонида узоқ йиллар мобайнида қоралаб келинди. Янги замонда эса, улар социалистик жамият барпо этмоқчи бўлган ғояларнинг ногўғри экани ўша вақтлардаёқ англаган фикрлар сифа-

¹ Бу ҳақда Б.Қосимовнинг «Карвонбоши» мақоласига қаранг: *Маҳмудхўжа Беҳбудий*. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1997. Б.18–19.

тида юқори баҳоланди. Лекин социал-демократларнинг қарashi, “шариатга зид” бу партияга кириш “биз, мусулмонлар учун ниҳоятда зарарли”, дер экан, Бехбудий бу билан, асосан, нимани назарда тутлади? Шу масалага яна бир бор муносабат билдириб ўтсак. Социал-демократлар ғояларнинг инкор этилиши, бу ҳали Бехбудий томонидан уларнинг асосий мақсадлари тўла тушуниб етилганини кўрсатмайди. Бу даврда (1906) ҳали буни манаман деган марксистларнинг ҳам кўпчилиги етарлича тушуниб етган эмас. Хўш, унда Бехбудий юқоридаги фикри билан нима демокчи эди? Бехбудий, фикримизча, аввало, ўзи яшаётган шарт-шароит ҳамда, муҳими, дунёқарашини шакллантирган асосий омил – Исломи таълимоти асосларидан келиб чиқиб, унга зид бўлган ғояларни аниқ англагани сабаб социал-демократларнинг ғояларни рад этмоқда эди. Шу нуқтаи назардан социал-демократлар қарашларидаги тафриқа, яъни бир жамиятда яшаб турган кишиларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилиши, бир сўз билан айтганда, одамларни синфларга ажратиш асос қилиб олинган қарашларни ўзбек олими дунёқарашини рад этади. Бехбудийнинг социал-демократлар қарашларини “шариатга зид” деб билиши шундан. Зеро, у билган, тушунган ва англаган шариат ва унинг таълимоти одамларни, халқни бир-биридан айриш эмас, бирлаштиришни, уларнинг бошини қовуштиришни, ҳамкор ва ҳамнафас қилишни тўғри деб топади. Шунинг учун ҳам Бехбудий бу партияга киришни зарарли деб билади. Одамларни бир-биридан ажратишга, улар ўртасига тафриқа солишга чақирар экан, бундай ғояни илгари сурувчи партиянинг мақсадлари тўғри эмас, деган хулосага келади.

Мақола сарлавҳасига чиқарилган: Бехбудий қарашларида Истиқлол руҳи деган масаладан бирмунча узоқлашиб кетаётгандек кўринишимиз мумкин. Лекин кўп ҳам ундай эмас. Бехбудийнинг ушбу мақола ёзилган 1905 йиллар атрофидан бошлаб 1919 йилгача кечган Туркистон халқини тараққий эттириш ҳамда истибдоддан қутулиш ва Истиқлол хусусидаги қарашларининг асосий нуқталаридан бири элни, юртни, унинг фарзандларини маърифат ва замоннинг илғор янгиликларини ўрганиш ва ўзлаштириш асосида ҳамкорлик, биродарлашув ва бирлашувни мустаҳкамлашга даъват этар экан, юқоридаги социал-демократлар ғояларини қабул қилмаслик ҳақидаги фикрлар ҳам моҳият эътибори билан ана шу улкан мақсадларнинг дастлабки етук ва теран ифодалари эди.

Элни, юргни бирлашувга даъват ва истибдоддан кутулувни дилидан орзу қилиш Бехбудийнинг илмий-назарий жиҳатдан теран бўлган (“Хайрул умури авсатуҳо”, 1906) каби мақолаларнигина эмас, умуман, ҳаётининг бош аъмоли бўлиб қолганини қуйидаги фактдан ҳам билиш мумкин. 1914 йилдаги иккинчи узоқ муддатлик сафар натижалари сифатидаги “Саёҳат хотиралари”да келтирилишича, мусулмон дунёсининг энг муқаддас масканларидан бири бўлмиш Куддусдаги ал-Ақсо масжидида сажда қилаётган Бехбудий дилидан: “Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...”¹, деган фикрлар ўтади. Бу ўринда “зулм” ва “адолат” сўзлари замирида умумий тушунча эмас, балки, асосан, ўз Ватанининг шу даврдаги аҳволига доир алам ва орзулар ўз ифодасини топган деб қараш тўғрироқ бўлади.

Истиқлол муаммоларига доир Бехбудий қарашларининг наинки тарихий, балки замонавий аҳамиятини, шу кунги моҳиятини ҳам таъкидлаш ўринли бўлур эди. Унинг қозок биродарларига хитобан ёзилган “Ҳақ олинур, берилмас” (1918) мақоласи беҳбудийшуносликда яхши маълум, у атрофлича тадқиқ этилган. Бу мақола сарлавҳаси ва руҳидаги даъват нақадар тўғри бўлганини 1918 йилги давргина эмас, 1991 йилдаги Мустақиллигимизни қўлга киритиш даври учун ҳам нечоғлиқ қадрли ва муҳим эканини ҳаёт яна бир бор тасдиқлади. Мустақиллик бизга берилгани йўқ. Халқимиз ва унинг йўлбошчиси жасорати билан олинди. Жасорат билан, тезлик билан у олинмаганида фурсат қўлдан бой берилганида, ёлғиз Аллоҳга аён, тарих такрорланмас эди, деб ким қафолат бера олади?

Мен қуйида, қозок биродарларига очик хатда айтилган фикрларнинг қиммати ва аҳамиятини такрорламоқчи эмасман. Ундаги кўп ҳам аҳамият берилмовчи бир нуктага эътиборингизни қаратмоқчиман, холос. Очик хат муаллифи мухториятни қўлга киритиш учун Туркистон ва қўшни халқларнинг мусулмонларигина эмас, улар билан бирга ерли яҳудий ва исовийларни ҳам бирлашишга, иттифок бўлишга чақирди. Бу фикр Бехбудий дунёқарашидagi жиддий нукталардан бирини ташкил этади. Олим тушунчасига кўра, Мухторият Туркистон учун фақат миллий манфаатлар билан чекланувчи истак ёхуд фақат муайян диний платформа тарафдорларининг хоҳиши ҳам эмас, Мухторият ва Истиқлол муайян ҳудуд ва шу ҳудудда яшовчи барча халқлар ва миллатларнинг орзу-

¹ Ўша асар. Б.114.

умидини ўзида акс эттиради, шу ҳудудда истиқомат қилувчи барчани бирлашувга даъват этади. Шу маънода Бехбудийнинг бу қарашлари XX асрнинг 20-йилларида ҳали, ҳатто, дарсликларда ҳам ўз ифодасини топмаган чуқур назарий фикрлар сифатида қимматли бўлиб, ҳозир халқаро миқёсда ҳам аҳамиятини топишга арзигуликдир.

Бу мулоҳазалар, Бехбудий қарашларидаги Истиқлол руҳи ва муаммоларига доир қарашлар тор, биқик, чегараланган миллий манфаатлар ифодаси бўлиб қолмай, умумбашарий мақсад ва ғоялар билан тўйингани шубҳасиздир.

Истиқлол, деганда биз, кўпинча, бу тушунчадаги иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий асосларни назарда тутишга ўрганиб қолганмиз. Бехбудий қарашлари системасида 4 масаланинг комплекс идрок этилишини кўрсатади. Бехбудий юқоридагилардан ташқари, истибдоддан, зулмдан қутулиш маъносидаги Истиқлол тушунчаси доирасида маърифат, санъат ва маданият муаммоларини ҳам кўради ва, ҳатто, кенг ва чуқур маънодаги маърифатни юрт равнақи, миллат тараққиётигина эмас, умуман, Истибдоддан қутулиш, демакки, Истиқлолнинг ҳам асосий қуроли деб билади.

“Муҳтарам ёшларга мурожаат” (1914) мақоласида маданият, маърифат, санъат равнақисиз миллат тараққиёти ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, деган фикрга келган Бехбудий хулосасига кўра, миллат буларсиз “муборизли ҳаёт” майдонида мутлақо “мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур” ва наинки иқтисодиёт, балки, ҳатто диний ишларда “ўзгаларнинг асири”, яъни кули даражасига тушиб, “бора-бора миллият ва диёнатни ҳам қўлдан берур”¹. Бехбудий томонидан айтилгандан кейин ўтган 75 йил бу фикрнинг нақадар тўғри бўлганини тасдиқламадими? Бу Бехбудий башорати эмас, ҳаётдан чиқарилган чуқур хулосалар эди.

Бехбудий 1913 йилда “Аъмолимиз ёки муродимиз” номли мақола эълон қилди. Олим хурофотдан қутулишни ҳамда яхши маъноларда бўлишига қарамай, ҳашаматли, дабдабали ортикча удумларга мутеларча итоат этиб, хонавайрон бўлишни деярли хурофот даражасида қоралайди. Булар эмас, саноатимизни ислоҳ этиш керак, судьялар, инженерлар, коммерсантлар, Думага депутатлар етказиш зарур, дейди. Мана шу масалалар бизнинг идеалимиздир, деб хулоса чиқаради олим. Бу муаммоларнинг орзу-муродгина

¹ Ўша асар. Б.153.

эмас, аъмол, яъни идеал дейилиши олим карашларидаги кўндан-кўл муҳим фикрлар аввал назарий шаклланиб, сўнг ҳаётга татбиқ этилмаганини, ҳаётгий, амалий масалалардаги мушоҳадаларнинг хулосалари сўнг назарий хулосаларга айланганини кўрсатади.

Беҳбудийнинг “Икки эмас, тўрт тил лозим” (1913) мақоласида “Муслмон бўлуб туриб тараққий қилайлик”, деган жумла бор. Мақола мутахассислар томонидан такрор-такрор таҳлилга тортилади, лекин мана шу фикр бирмунча эътиборсиз қолади. Унга ё жўнгина мулоҳаза деб қаралади ёки муслмончилик тарғиб этил-япти, деб қўя қолинади. Фикримизча, муаллиф бу ўринда жиддий бир фикрни илгари суради. Аҳамият берсангиз, мақоланинг умумий руҳида “муслмончилик” деган мақсад йўқ. Мақола Туркистон халқлари, ўзбек халқи умумий тараққиётида тил билишнинг аҳамияти масаласига бағишланган. Шундай экан, “муслмон бўлатуриб тараққий қилайлик” жумласини ўзлигимизни йўқотмасдан ривожланайлик, яъни чет тиллар, ўзга маданиятларни ўрганиш ўзлигимизни йўқотишга олиб келмаслиги, ҳеч қандай тараққиёт ўзлигимизни сақлаб қолишга монелик қилмаслиги лозим, деган маънода идрок этсак, янглишмаймиз. Бу XXI аср аввалида айтаётганимиз дунё маданиятини ўрганайлик, лекин “оммавий маданият” таъсиридан эҳтиёт бўлмоқ зарур, деган ҳозирги фикрларимизга ҳамоҳангликдаги – ўз даврида айтилган ниҳоятда жиддий гап эди.

Беҳбудийнинг аксар публицистик мақолалари замоннинг долзарб муаммолари билан боғлиқ экани ёки ўзида даврнинг долзарб масалаларини кўтариб чиқиши билан ҳам ажралиб туради. Уларнинг айримлари, юқоридаги бир мисолда кўрилганидек, ҳатто ўзидан кейинги узоқ йиллар бағрида кўтарилажак масалаларга туташ туриши жиҳатидан эътиборлидир. “Тил масаласи” (1915) номли мақоласида олим замондан, дунёдан орқада қолмаслик учун Фарб ва Шарқнинг кенг ёйилган тилларини, албатта, билиши зарур дейди ва улар ичида инглиз тилига урғу беради. Бундан биров аввал ёзган “Икки эмас, тўрт тил лозим” мақоласида олим бу тилни эътироф этмаган эди. Бу икки йил мобайнида Беҳбудий дунёқарашада рўй берган муайян силжишни кўрсатади. Мақоладаги “Келар замон учун ҳозирланайлик”, деган фикр эса, худди ҳозирги кунимизни кўриб туриб айтилгандек. Беҳбудий мақоласида қатор бошқа тилларни ҳам санаб ўтган эди. Бироқ 2013 йилга келиб жумҳурият миқёсида инглиз тилини ўқитиш ва ўзлаштиришни

янада жадаллаштириш ва такомиллаштириш ҳақида ҳукуматнинг махсус қарори эълон қилиниши олим ўз даври билан бир қаторда келажакни ҳам чуқур ва тўғри идрок эта олганини кўрсатади.

Бехбудий чоризм истибдодидан нечоғлик нафратланмасин, унга қарши зимдан нечоғлик исённавор курашмасин, Россияга дахлдор айрим масалалар Туркистон ва унинг халқи тараққиётига доим ижобий таъсир этишини ва бунга алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаб келди. Бу даъватлар жадидлар йўлбошчиси дунёқарашининг умуминсоний тамойилларга таянганини тўла тасдиқлаб туради. Чунончи, Фитратнинг “Мунозара”си муносабати билан эълон қилган мақолаларидан бирида (1911) у асардаги кичик бир нуктага танкидий муносабат билдиради. Рисоладаги фарангий бир нарсани унутади, Бухоро халқини “русча ўқумоқ ва рус маданиятидин нафбардор бўлмоқға тарғиб этишни” ёддан чиқаради, дейди Бехбудий. Бу Бехбудийнинг сиёсий устомонлиғи ёхуд бағрикенглиги эмас, ҳаётни чуқур тушуниш ва тўғри идрок этишдаги бағрикенглик эди.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”идаги Отабек дунёқарашада намоён бўлувчи Россиянинг бошқарув тизимидаги қатор масалаларга ижобий муносабат ифодасига, эҳтимол, Бехбудийнинг шу йўналишдаги айрим қарашлари муайян таъсир кўрсатган бўлса, ажаб эмас. Бехбудийнинг жуғрофия масалаларига бағишланган китобларидан бирида ўша давр фалакиётшунослари фикрига таяниб, Миррихда ҳаёт бўлиши мумкин, деган фикр айтилади. Фитратнинг шу сайёрага мурожаат этиб ёзилган Истиқлол руҳидаги буюк шеърларидан бири “Миррих юлдузиға”нинг мурожаат манзили танловига Бехбудийнинг ана шу қарашлари таъсир этган бўлиши ҳам мумкин.

“Туркистон мухторияти” 1917 йил охирида эълон қилинган бўлса-да, унинг сиёсий-ҳуқуқий асослари, айтиш мумкинки, ўн йилдан ортиқ муддат мобайнида ишланиб борди ва унинг ҳам сарчашмаларида Махмудхўжа Бехбудий туради. “Туркистон мухторияти лойиҳаси” бунинг далилидир. Мутахассислар ва олимлар аниқлашича, Бехбудий қаламига мансуб бу лойиҳа-хужжат 1907 йилда ёзилган. Ундаги Туркистоннинг келажак тақдирини белгилаш хусусидаги сиёсий, ҳуқуқий, ҳарбий, молиявий ва бошқа кўпдан-кўп масалаларни қамраб олган хужжат-лойиҳасида, айтиш мумкинки, илк бор янги типдаги, жаҳон андозалари асосидаги

Ўзбек давлатчилигини асослари ҳақидаги теран қарашлар тартиб топган. Бу фикрлар Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Истиклол муаммолари ва янги ўзбек давлатчилиги масалаларини бундан бир аср аввал ёки мустақилликка эришувимиздан деярли юз йил олдин нечоғлик теран ва чуқур идрок этишга ҳаракат қилганини кўрсатади. Бу лойиҳа-ҳужжат Бегали Қосимов ва Рустам Шарипов каби адабиётшунослар, қатор файласуф, тарихчи, жамиятшунос олимлар томонидан тадқиқ этилган.

*Саидақбар Агзамходжаев,
тарих фанлари доктори, профессор
Тошкент Ислом университети*

ДУНЁ КЎРГАН МУТАФАККИР

Маълумки, жамиятни маънавий-маърифий жиҳатдан ислоҳ қилиш, янгилаш ХХ аср бошидаги жадидчилик ҳаракатининг асосини ташкил этди. Бинобарин, “жадид” сўзининг ўзи ҳам “янги” демакдир. Жадидлар ҳаракати ҳақидаги тадқиқотлардан маълум бўлдики, улар чин маънодаги миллат фидойилари бўлишган. Улар тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшашди. Туркистонда XVI асрдан бошланган инқироз ва турғунлик, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни ҳолдан тойдирган, имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Россия империяси зўр бериб, уни турғун ва тутқун сақлашга уринарди. Мана шундай бир шароитда Ватанни бутунлай йўқ бўлиш хавфидан сақлаб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик руҳида тарбиялаш, маърифат ва таракқиётга бошлаш вазифаси жадидлар зиммасига тушди. Жадидлар таракқиёт асосини мактабда деб билдилар, шунинг учун ҳам мактаб билан бевосита шуғулландилар, ўзлари дарс бердилар. Улар миллатни уйғотиш, миллат ёшларини маърифатли қилиш мақсадида янги усулда ўқитадиган мактаблар очдилар, театр труппаларини барпо этдилар. Дарсликларни ўзлари ёздилар, ўзлари таълим бердилар. Бунинг эвазига ҳеч нарса талаб қилишмади.

Маънавий-маърифий вазифаларни амалга ошириш мақсадида ижтимоий-сиёсий майдонга келган жадидларнинг бирлашиши ва кенг қанот ёзишида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг хизматлари

бекиёсдир. У Туркистон жадидчилик ҳаракатининг тан олинган раҳнамоси, янги мактаб ғоясининг назарийётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист эди. Шунингдек, у Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг энг йирик намояндаси, янги давр ўзбек маданиятининг асосчиларидан бирига айланди. Бехбудий келажакда миллий босмаҳона ва нашриётни ташкил этиш, қўшни халқлар ҳаёти, жумладан, мактаб ва маорифи билан танишиш, бу мамлакатлардаги тараққийларвар кучларнинг тажрибаларини ўрганиш ва Туркистон жадидларининг халқаро алоқаларини изга солиш учун Россиянинг бир қанча саноат марказларига ва Яқин Шарқ мамлакатларига борди.

Тарихий маълумотларга кўра, 1899-1900 йилларда 25 ёшлик Бехбудий ҳаж сафарига боради. Дунё кўриш изсиз кетмайди, деганларидек, у сафар давомида янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди.

1903-1904 йилларда Москва, Петербургда боради. 1907 йилда Козон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Нижний Новгородда 1907 йилнинг 23 августида Россия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултойда Бехбудий туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди.

1914 йилнинг 29 майида Бехбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади. Поездга ўтириб, Байрамали орқали Ашқободга ўтади. Красноводскдан параход билан Бокуга боради. 2 июнда Минералние води–Кисловодск–Пятигорск, Железноводск–Ростов–Одессани кезиб, 8 июнда Истанбулга кириб келади. Кичик саёҳатдан сўнг Истанбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Куддусга йўл олади. Байрут, Ёфа, Халил ар-Раҳмон, Порт Саид, Дамашқ шаҳарларини томоша қилади.

Мутафаккир даражасига кўтарилган Маҳмудхўжанинг фикрича, “маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмайди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ керак. Миллат ва Ватанининг аҳволидан, кундалик ҳаётидан огоҳ бўлмоқ лозим. Миллат учун ойна керак, токи ундан ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин”.

Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан ғоят муҳим бўлиб, Бехбудий уларни ўзи нашр этган “Ойина” журналининг 1914 йил сонларида кетма-кет ёзиб боради. Бу “Хотиралар” ҳам маърифий, ҳам адабий-

эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим бўлганлиги учун, у ўзбек адабиётидаги анъанавий тарихий-мемуар жанрнинг XX аср бошидаги ўзига хос намунаси деб эътироф этилди.

“Ойина” журнали маърифат ва маданиятни тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-хуқуқи, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё ахволига доир кизикарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масаласи муҳаррирнинг ҳамиша диққат марказида турди. Бехбудий миллатнинг таракқиёти учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Журналнинг 1913 йил 13 август биринчи – нишона сонидак “Икки эмас, тўрт тил лозим” деган мақола билан чиққан эди.

Бугунги республика илмий-амалий анжуманида Маҳмудхўжа Бехбудий меросининг мишлий ғоя тарғиботидаги аҳамиятини ўргана эканмиз, унинг ислом таълимоти билан боғлиқ баъзи ғоявий қарашларига тўхталишни лозим деб топдим.

Туркистон дин аҳллари XX аср бошларидаёқ ўзларининг ғоявий қарашларига кўра икки катта асосий гуруҳга ажрала бошлаган эди. Улардан бир қисми ижтимоий янгиланиш заруратини тушунган ҳолда, маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш, маданият ва маърифат соҳаларида ислом динидаги айрим тушунчаларни ислоҳ этиш ва замонавийлаштириш тарафдорлари бўлиб чиқди. Бу ғоялар таниқли маърифатпарварлар Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдувоҳид қори, Абдусамий қори ва бошқалар фаолиятида ёрқин намоён бўлди.

Мусулмон руҳонийларининг иккинчи қисми ислом ақидаларининг ўзгармаслигини пеш қилиб, фикрлашда мутаассибчиликка юз тутдилар.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар иккала гуруҳ ва уларни қўллаб-қувватловчи турли-туман мусулмон аҳолисининг дунёқарашларида умумийлик оз эмас эди. Бу, энг аввало, ўлкадаги тарихий тараққиётда ислом омилининг устиворлигини тан олишда, мустақиллик учун курашда ислом динининг Туркистондаги барча қатламларни жипслаштириш йўлидаги маънавий-ахлоқий имкониятлардан фойдаланишда кўринарди.

Ўша тарихий вазиятда страгетик мақсад – мустамлакачилик зулмини тугатиш ва мусулмонларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлаш ягона умумий, муштарак вазифа деб тушунилди. Мутаассибчилар мазкур вазифани амалга ошириш йўл-

ларини белгилашда тараққийпарварлар билан келиша олмади. Макссадлари бир бўлса-да, унга эришиш йўллари турлича эди.

Рухонийларнинг эскилик тарафдори бўлган (консерватив) қисми янгиликларга қарши чиқиб, миллий демократларни “дахрийлар” деб атаб, уларни “кофирлар” маданиятининг мусулмонлар орасига кириб келишини қўллаб-қувватлаётганда айблади. Улар тараққийпарвар жадидларни ҳам, янги усулдаги мактабларда рус тилини ўрганишга чақираётганларни ҳам, Ғарб демократияси намуналарини ўзлаштиришга интилаётганларни ҳам кофирликда айблашди. Эскилик тарафдорлари бундай йўл билан битта мақсадни – кимки тараққиёт йўлига кирса, уни омма олдида ерга уриш, камситишни кўзда тутган эди.

Шу муносабати билан таниқли дин арбоби бўлган муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий салмоқли диний далиллардан фойдаланиб, айбларнинг асосизлигини кўрсатиб берди. У европача кийимларни кийиш, уйига тахтадан пол қилиш, томини темир тунука билан ёпиш ва, ҳатто, стол-стуллардан фойдаланишни ҳам диндан чекиниш деб ҳисоблайдиганларни оқилона фош этди.

Бехбудий мусулмон кишисининг диёнатини ташқи кўриниш билан эмас, балки унинг эътиқоди билан боғлади. У 1914 йилдаёқ “Ойина” журналида эълон қилган “Кийим ва ташаббуҳ масаласи” номли мақоласида шундай деб ёзганди: “Агар одам европалик билан ташқи ўхшашликка эга бўлгани учун кофир деб ҳисобланса, унда ер юзида бирорта мусулмон қолмаслиги керак”. Унинг фикрича, замонлар ўтса ҳам айрим урф-одат ва анъаналар ўзгармайди, шу боис ёмон урф-одатлар (бидъати саййа)ни йўқотиб, яхшилари (бидъати ҳасана)ни такомиллаштириш керак.

Бехбудий ўз мулоҳазаларида мусулмон оламида ҳурмат қозонган дин арбобларининг фикрларига таянди. Шу боис Бехбудий мусулмонлар орасида обрўси жуда катта бўлган Миср муфтиси Муҳаммад Абдонинг фатволарига тез-тез мурожаат қилиб турган. Муҳаммад Абдо, Бехбудий хотирлашича, фатволаридан бирида айтган эканки, “шляпа, шапка ёки бошқа европача либослар кийиш шариятга умуман зид эмас, кимки буни рад этса, демак, ислом ва сунна тарихини билмайди” (“Ойина”. 1914, № 6).

Шундай қилиб, ислохотчилик ҳаракатининг йирик намояндаси Маҳмудхўжа Бехбудий диндан диний-этник адоватни кучайтириш мақсадларида эмас, балки миллий-озодлик, ижтимоий тараққиёт

учун курашда, Туркистондаги етакчи сиёсий кучлар ва ижтимоий қатламларни бирлаштириш йўлида фойдаланиш тарафдори бўлган.

*Зилола АМОНОВА,
филология фанлари номзоди, доцент,
Бухоро Давлат университети*

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ – МИЛЛАТ РАҲНАМОСИ

Миллат равнақи, мамлакат ривожини, баркамол авлод тарбияси учун қайғурган шахслардан бири Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Унинг ислохотчилик, ўзбек миллий театри, янги мактаб ва маорифнинг шаклланишидаги салмоқли фаолияти, айниқса, диққатга сазовор. Беҳбудий ўзининг қисқа ҳаёти давомида миллат учун зарур бўлган анчагина маънавий мерос қолдирди.

Беҳбудий ҳамиша халқ билан бирга бўлди. Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16-23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган ўлка курултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифок бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз туфайли “мустамлакот қондаси ила бизни идора этурлар” деб очик айтди.

Дарҳақиқат, у ҳақ эди. Ўз давридаги ижтимоий-сиёсий муҳит, хонликларнинг ўзаро келишмовчилиги, давлат бошқарувидаги кишиларнинг халқ тақдирига бефарқлиги каби жиҳатлар Туркистонни мустамлакага айланишига, халқ ва миллат ишқи билан ёнган фидойи кишиларнинг “халқ душмани”га айланишига сабаб бўлди. Халқ дардини ўз дарди деб билган Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам 1919 йилда Шаҳрисабзда қўлга олиниб, Қарши шаҳрида сирли равишда қатл этилди, унинг қатли ҳақидаги хабар эса, Самарқанд (ўша даврдаги пойтахт)га бир йилдан кейин маълум бўлди. Унинг вафотида бағишлаб бир қанча марсиялар яратилди.

Унинг адабиёт, тил, география, театр, маданият, ахлоқ, тарбия соҳасидаги асарлари серқирра фаолият соҳиби эканлигидан дарак беради. Беҳбудий яратган маколаларнинг аксарияти 1913-14 йилларга оид. Мана бир асрдан зиёдроқ вақт ўтибди ҳамки, худди ҳозирги замон дарди билан қайғираётган олим сифатида кўз ўнги-

мизда намоён бўлади. Унинг “Миллатлар қандай тараққий этарлар?”, “Эҳтиёжи миллат”, “Икки эмас, тўрт тил лозим”, “Жаҳолат дардларидан” каби мақолаларида қаламга олинган муаммолар ҳозирги кун учун ҳам алоҳида аҳамиятлидир.

Агар ҳар бир миллат кишиси ўз халқининг равнақи учун қайғуриши, ўз замонидаги янгиликлардан бохабар бўлиб, илм ва маърифатга алоҳида аҳамият қаратмоғи лозимлигини Беҳбудий қайта ва қайта таъкидлайди. “...ҳар бир миллатни уламози, аҳли қалами миллат учун сўйлар, ёзар ва ҳавойижи миллия ва замонияни ўз миллат мансубасига билдирарлар” (1, 202). Ўз давридаги ижобий ўзгаришлар ва янгиликларни ўрганиб, шу жиҳатларга биз ҳам аҳамият қаратишимиз лозим, дея қайд этади. “Рус, армани, яҳудий ва Русиядаги бошқа ватандошларимизни бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиладурлар, инчунин, Кафкоз, Қрим, Қозондаки мусулмон биродарларимизни бойлари, уламози ва аҳли қалами соҳиби фикри ўз биродарларига мол, оқча, қалам ва илм ила кўб инона қиладурлар” (1, 202). Беҳбудий ўз давридаги кишиларни илм ва ҳунар эгаллашга, тараққий этишга аҳволи миллат учун қайғуришга чорлайди: “Бир карра диққат қилиб, маҳаллакўй ва қишлоқ халқларига қаралсун. Авомлик, беилмлиқ, накадар кўпайган.... Ўқимоқ керак, нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза юза бир нафар саводлик йўқ?” (1, 203). Илмсиз миллатнинг охири войдур. Фазлу ҳунар билан миллат дунёда боқийдур, дея бир умр миллат ва халқ манфаатини ҳимоя қилмоққа ҳаракат қилди. Беҳбудий хулосаси битта: миллат тараққий этмоғи учун “...ҳамийяти хайрия, нашри маориф, кироятхоналар, фўндлар, куружуклар, жаридалар, мажаллалар, нашриётлар керакдур...” (1, 203)

Юқорида келтирилган ғоялар мазмунан “Эҳтиёжи миллат” номли мақолада ҳам давом эттирилади. Беҳбудий дунё билан боғланмоқ учун, дунёда борлигимизни намоён этмоқ учун, “дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур”, дейди.

Дарҳақиқат, ҳозирги фан ва техника жадал ривожланаётган даврда дунё билан алоқа қилмоқ учун дунёвий илм ва тилни билмоқ лозим. Беҳбудийнинг бир аср олдин куюниб айтган мазкур фикрлари ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У миллат болаларни ўқиб, ҳуқуқшунос, доктор, муҳандис, ҳисобчи, тижоратчи бўлиб ўз миллати манфаати йўлида хизмат қилишини жуда истади.

Шунингдек, юртимиздаги мева ёки кўпгина маҳсулотларимиз Европа бозорида сотилмоқда, ammo биз меҳнатни қилиб, арзонгаров пулга ўз молимизни бермоқдамиз. Ўзимиз жаҳон бозорида савдо қилмоқ учун бизда илм етишмаслигидан қаттиқ изтиробга тушади ва шундай ёзади: “Туркистон меваси, донаси, тоши, туфроғи, эски нимарсалари Оврўпа бозорига кетар. Муни Оврўпа даллоллари келиб оз баҳога олиб кетар, меҳнатни биз қилурмиз, фойдани улар кўрар. Ўз нимарсаларимизни Оврўпа бозорига элтиб, яхши баҳога сотатурган бизда бир одам йўқ. Азбаски, Оврўпа ила савдо қиладурган кишини (ўзи) аввал ўн сана замона илми ўқумоғи лозим” (1, 200).

Бехбудий ҳар бир масалага алоҳида ёндашиб, фақат ундаги камчиликни кўрсатиш билан чегараланиб қолмай, муаммонинг ечимини топишга ҳаракат қилди. Жумладан, илм олиш ва маҳоратли касб эгалари бўлиб етишишда, аввало, имконият, пул, маблағ бўлиши лозимлигини таъкидлаб, бунинг учун Туркистондаги бойларни ўз сармояларини илм ва миллат равнакига бир оз бўлса-да, сарфлашлари лозимлигини катта бир орзу сифатида қайд этди. “Бошқа миллатларнинг бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорулфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқимоғи учун вақф “истепендия”лар тайин қилур. Бошқа миллат миллиўнерлари мактаби ила истипендияси-ла, идора қилатурган газет ва мажалласи-ла, бино қилган доруложизин, барпо қилган жамъияти хайрияси-ла фахр қиладур” (1, 201). Миллатпарвар олим бизда ҳатто ўз ўғлини ўқитмайдиган бойлар борлигидан ўкинади ва бунинг охири инқироз билан тугаши мумкинлигидан қаттиқ қайғиради. “Бу кетишнинг охири ямондур, ўқумоқ, ўқутмоқ керакдур. Болаларга оталардан илми диний ва илми замоний мерос қолсун” (1, 201). Мана миллат ва халқ дарди билан куйиб яшаган инсоннинг хулосаси. Бу хулоса ҳозир ҳам, бир неча даврлар ўтса ҳамки, ўз аҳамиятини йўқотмаган. Зеро, илм ва ҳунарни эгаллаш инсоннинг ИНСОН сифатидаги энг муҳим белгиларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Бехбудий М.* Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999.
2. *Қосимов Б.* ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент: Маънавият, 2004.

*К.САИПОВА,
доцент, Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети;
Саодат Исламова,
Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети,
Тарих факультети талабаси*

МАҲМУДХҶЖА БЕҲБУДИЙ – МИЛЛИЙ ИСЛОҲОТЛАР ЙЎЛБОШЧИСИ

М.Бехбудий ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ХХ асрнинг 20-йилларида маҳаллий матбуотда С.Айний, Ҳожи Муъин, Лазиз Азизода каби замондошлари томонидан қатор мақола ва хотиралар эълон қилинган. Мустақиллик йилларда жадиidlар фаолиятини ўрганишга қизиқиш кучайиши билан Бехбудий ҳам қайта кашф этила бошланди. Таржимаи ҳолини ёритишда Ҳожи Муъиннинг 1922-1923 йилларда ўзи муҳаррирлик қилган “Меҳнаткашлар товуши” (1922), “Зарафшон” (1923) газеталарида чоп этган мақоалари муҳим аҳамиятга эга. Ҳожи Муъиннинг ёзишича, Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йилнинг 19 январида Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчилик бўлган. Имом-хатиблик билан машғул бўлган отаси Бехбудхўжа 1894 йили вафот этади. Бехбудий Самарқанд, Бухоро мадрасаларида анъанавий мадраса илмларини пухта эгаллаганлиги 1915 йилда этнограф Г.Андреев саволларига берган жавоб-шарҳларидан маълум¹. Кўп киррали олим катта диний ва дунёвий билим соҳиби Бехбудий шариатининг юксак мақомлари қози, муфти даражасигача кўтарилди. 1899-1900 йилларда Бехбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бако билан ҳаж сафарига чиқади. “1318 санаи ҳижрияда тавофи Байтуллоҳга Кавказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим 8 ойдан зиёда чўзулиб эди”². Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди.

¹ Туркестанские ведомости. 1915.17 сентябрь.

² “Ойина” журнали. 1914. 31-сон.

Унинг ташаббуси билан 1903 йилда Самарқанд яқинидаги Ҳалвойи, Ражабамин қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу усули савтия мактаблари учун дарсликлар тузишга киришади. Унинг кетма-кет 1904 йили “Рисолаи асбоби савод”, 1905 йили “Рисолаи жуғрофияи имроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, 1908 йили “Китобат ул-атфол”, “Амалиётҳои ислом”, 1909 йили “Тарихи ислом” каби китоблари нашр этилади. Бехбудий 1903-1904 йилларда Москва, Петербургга бориб келади. 1906 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда хизмат сафарида бўлади. У Нижний Новгородда 1906 йил 23 августда Русия мусулмонларининг турмуш маданияти муаммоларига бағишланган курултойда туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва нутқ сўзлайди¹.

Туркистон халқлари турмушини кўтариш учун усули савтия мактабларини очиш, янги дарсликлар ёзиш, замон ва дунё воқеалари билан танишиб бориш, миллат ва Ватан аҳволидан, кундалик ҳаётдан огоҳ бўлмоқ керак эди. Бинобарин, миллат учун шундай ойна керак эдики, унда у ўзининг қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин. Мана шу эҳтиёж ва зарурат Бехбудийни театр ва матбуот сари бошлади. “Падаркуш” шу тариқа дунёга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. 1911 йилда ёзилган “Падаркуш” драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқди. “Падаркуш” ўзбек драматургиясининг биринчи намунаси дир. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган асар сифатида баҳолаганлар. Муаллиф “миллий фожеа” деб атаган, 3 парда 4 манзарали бу драма ҳажман жуда ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн. У жаҳолат ва нодонлик, ўқимаган боланинг бузуқ йўлга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қилади. 1913 йилдан Бехбудий матбуот ишлари билан шуғулланади. Апрельдан “Самарқанд” газетасини чиқаради. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45 та сонидан кейин моддий танглик туфайли чиқиши тўхтаган. Ўша йилнинг 20 августидан у “Ойина” журналинини чиқара бошлаган. Бу безакли ҳафталик журнал асосан ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеърлар, мақолалар, русча эълонлар ҳам берилган. Зиё Саид: “Бошда ҳафтада бир марта ва иккинчи йилдан эътиборан 15 кунда бир қатла чиқиб, йигирма ой чамаси давом қилди... Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон,

¹ Қосимов Б. Маслақдошлар. Тошкент: Шарқ, 1994.

Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жадидларнинг севиқли журнали эди”, деб ёзган.

Шу йиллари нашр ишлари билан ҳам изғин шуғулланади. “Нашриёти Бехбудия” номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг “Баёноти саёҳи ҳинди” асарини 1913 йила русчага таржима қилдириб, нашр эттиради. Туркистон харитасини тузиб босмадан чиқаради. Кутубхоначиликни бошлади. Ўша давр вақтли матбуотида “Бехбудия кутубхонаси” ҳақидаги хабарлар тез-тез босилади. Бехбудий ўз даврининг забардаст сиёсатчиси ҳам бўлган. У ўз даврининг идора усуллари ҳақида фикр юритар экан. “Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди”, деган хулосага келган. Бу Бехбудий келтирган биринчи сиёсий хулоса эди.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ВА ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

*Бахтиёр Ҳасанов,
тарих фанлари доктори,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи;
Баҳром Ирзаев,
катта илмий ходим,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи*

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

XX аср ўзбек маорифи ва маданияти, қолаверса, бугунги мустақиллик мафкурамиз асосларининг шаклланишида жадидчилик ҳаракати ва унинг намоёндаларининг ўрни бекиёсдир. Улар томонидан Туркистонга “усули жадида” номи билан шуҳрат топган янги мактаблар тизими жорий қилинди, ўнлаб жамиятлар, ширкатлар уюштирилиб, улар ёрдамида кўплаб ёшлар тараққий қилган Европа мамлакатларига ўқишга юборилди. Шунингдек, ўзбек театр санъатининг дунёга келиши, миллий матбуотнинг қарор топиши ҳам уларнинг жасоратлари ва фидокорона меҳнатларининг маҳсулидир. Улар биринчи бўлиб Туркистонда замонавий олий мактаб ғоясини илгари сурдилар, имкониятлари етганича ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истибдодга қарши курашга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, сахна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини синдиришга уриндилар. Боиси, бу даврда Туркистон халқи жаҳолат ва мутаассиблик ботқоғига ботган, мамлакат чор мустамлакачилари томонидан зулм ва тутқунлик гирдобига тортилган эди. Мана шундай шароитда миллатни бутунлай маҳв этилиш хавфидан асраб қолиш, авлодларни эрк ва озодликка, маърифат ва тараққиётга етаклаш жадидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушди. Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, истиқлол ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, ношир, журналист эди.

М.Бехбудий ўзининг заҳматли ҳаёт йўли, сермахсул ижоди ва фожиали тақдири билан ҳам ҳар бир ватандошимиз учун ибрат мактабидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ маҳаллий матбуотда Садриддин Айний¹, Ҳожи Муъин², Вадуд Маҳмуд³, Лазиз Азиззода⁴ каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган эди. Шунингдек, Бехбудийнинг ҳаёт йўли ва ижодини ўрганишда этнограф Г.Андреев⁵, Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг “Эсдаликлар”и⁶ ва туркиялик тадқиқотчи Иброҳим Ёркиннинг маълумотлари муҳим манбалар сирасига киради. Собиқ совет давлатида сталинча қатагон сиёсатининг фош этилиши билан Бехбудий ва жаҳид адабиётини ўрганишни биринчилардан бўлиб филология фанлари номзоди Солиҳ Қосимов бошлаб берган эди. Мамлакатимиз истиқлолини қўлга киритганидан сўнг Бехбудий ҳаёти ва ижодига бағишланган қатор материаллар чоп этила бошлади. Бунда Б.Қосимов, А.Алиев, Н.Каримов, С.Аҳмедов, Д.Алимова, Ш.Турдиевлар, ёш тадқиқотчилардан Ҳ.Сайид, Н.Авазов, З.Аҳророваларнинг илмий изланишларини келтириб ўтиш мумкин. Б.Қосимов томонидан нашрга тайёрланган Бехбудийнинг “Танланган асарлар”и⁷, Д.А.Алимова ва Д.А.Рашидованинг “Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури”⁸ монографияси, Н.Каримовнинг “Маҳмудхўжа Бехбудий”⁹ каби асарлари шулар жумласидандир. Бехбудийнинг “Танланган асарлар”ининг кириш сўзи “Карвонбоши” деб номланган бўлиб, марҳум олим Б.Қосимов томонидан узок йиллар давомида олиб борган илмий изланишлари давомида тўпланган маълумотлар асосида ёзилган. Унда М.Бехбудийнинг ҳаёти, келиб чиқиши, оилавий муҳити, Ҳаж сафарлари ва саёҳатлари, шунингдек, жаҳидчилик ҳаракатининг

¹ Айний С. Бехбудий ҳазратлари тўғрисида хотираларим // Зарафшон. 1922. 25 март.

² Ҳожи Муъин. Маҳмудхўжа Бехбудий // Зарафшон. 1923. 25 март.

³ Вадуд Маҳмуд. Бехбудий ва унинг теграсига йиғилган ёзувчилар. // Туркистон. 1923. 10 декабр.

⁴ Азиззода Л. Бехбудий // Маориф ва ўқитувчи. 1926. № 2.

⁵ Андреев Г. Самаркандский журнал «Оина» и его редактор издатель Махмудходжи Бегбуди // Туркистанские ведомости. 1915. 17 сентября.

⁶ Аҳмад Заки Валиди Т о г а н. Воспоминания. Уфа: Китап. 1994.

⁷ Бехбудий М. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2006.

⁸ Алимова Д.А., Рашидова Д.А. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Тошкент: Академия, 1999. Б.53.

⁹ Каримов Н. Маҳмудхўжа Бехбудий. Тошкент: Ўзбекистон, 2012.

асосчиси Исмоилбек Гаспирали ва Европа маданияти ютуқлари билан яқиндан танишиши каби ҳолатларнинг унинг ижодий камолотидаги аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтади. Мақолада Бехбудийнинг педагогик фаолияти ва ёзган дарсликлари, “Падаркуш” драмаси ва илк ўзбек театр санъатининг вужудга келишида кўрсатган хизматлари, “Нашриёти Бехбудия” ва ноширлик ишлари, “Самарқанд” газетаси, “Ойна” журнали, уларда нашр этилган мақолаларнинг Туркистон миллий уйғонишига қўшган ҳиссаси ҳақида атрофлича маълумот бериб ўтилган. Бунда олимнинг Бехбудий ва унинг ижодий мероси билан шуғулланган кўпгина замондош тадқиқотчиларнинг илмий ютуқларидан унумли фойдаланганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Бехбудийнинг 1917 йил феврал ва октябр ойларидаги ватаннинг кейинги тақдири ҳал бўлаётган сиёсий жараёнлардаги фидокорона кураши, айниқса, диққатга сазовордир. Бу борада Д.Алимова ва Д.Рашидованинг “Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури” монографиясини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Асарда муаллифлар Бехбудий яшаган мураккаб замон ва унинг тарихий тафаккурининг шаклланишида муҳим ўрин гутган омилларга эътибор қаратади. Бехбудий ўз вақтида чор Россияси ва жаҳон сиёсий саҳнасида рўй бераётган ўзгаришларни зийраклик билан кузатади ва ватанпарвар инсон сифатида Туркистоннинг келажаги ҳақида чин дилдан қайгуради, у бутун куч ғайратини миллатни уйғотишга бағишлади. Бехбудий публицистик мақолаларида тарих фанига алоҳида урғу бериб, “Мозий – истиқболнинг тарозусидир”, деган эди. М.Бехбудий тарих фанининг миллатнинг ўзлигини англаши ҳамда миллий бирликни мустаҳкамлашдаги ўрнини чуқур англади. Унинг энг катта орзуси Туркистоннинг мукамал тархини яратиш бўлиб, бу ишда Заки Валиди Тўғонга катта ишонч билан қарар эди. “Кутубхонаи Бехбудия”нинг ҳам 70 %дан кўп китоблари тарих фанига тегишли китоблар эди. Ўзи ҳам тарих ва география фанлари билан жиддий қизиқиб, бир қатор мақолалар ва китоблар ёзганди. Жумладан, “сарт” сўзининг келиб чиқиши бўйича матбуотда олиб борилган мунозараларда фаол катнашиб, изчил тадқиқот олиб борди. У сиёсий арбоб сифатида чор империяси доирасидаги Русия мусулмонлари иттифоқи партияси қурултойларида фаол иштирок этди. Россиядаги мавжуд йирик сиёсий партияларни ўрганиб, улардан социал-демократлар-

ни, айниқса, большевикларнинг қарашларини танқид остига олади ва уларни ҳатто, ҳавфли оқим сифатида қоралаган эди. Беҳбудий монархиячилар партияси қарашларидаги маҳдудлик сабабли уларга ҳам қарши чиқди. У дастлаб, кадетлар партиясининг қарашларини қўллаб-қувватлади. Бироқ 1917 йил 9-16 апрел кунлари Туркистон Ўлка Марказий Ижроия Қўмиталари курултойида кадетларнинг шовинистик сиёсат олиб бораётганлигининг гувоҳи бўлди ва энди Русия мусулмонлари иттифоқи партияси томонига ўтди. Беҳбудий босиқлик билан кураш олиб бориб, барча мусулмонларни бирликка чақиради. У Муваққат ҳукуматни туркистонлик мусулмонлар билан тенг ҳуқуқли муносабат олиб боришга чақирди ва уларнинг кам сонлилигига қарамай европаликларнинг хавотирга тушмасликларини, улар учун ҳукуматдан ажратиладиган ўринлар сони учдан биридан кам бўлмаслигини талаб қилди¹. Акс ҳолда, Туркистонлик мусулмонлар ўзлари алоҳида ажралиб, мухториятларини эълон қилишларини оғохлантирди. Бироқ, улар бу таклифни қўллаб-қувватламади ва ана шу шароитда иложсиз қолган миллий зиёлилар Қўқон шаҳрида Туркистон мухториятини эълон қилдилар. Аммо тарихий зарурият бўлгани ҳолда, тарихий шароит ҳали етилмаган эди. Миллат ва халқ учун энг зарур вақтда мустахкам миллий бирликка эришиб бўлмади. Етарли тажрибанинг йўқлиги, моддий имкониятларнинг чекланганлиги мунтазам бошқарув тизимини жорий этишга имконият бўлмади. Нафақат ярим мустақил бўлган Бухоро ва Хива давлатлари билан маълум иттифоққа эришила олинмади, балки Туркистоннинг таркибий қисми бўлган қозоқ, қирғиз ва туркманлар томонидан ҳам Мухторият ҳукуматини амалий жиҳатдан қўллаб-қувватланмади. Аксинча, маҳаллий уламоларнинг бир қисми мухториятни тан олишдан бош тортди. Рақиб миллий озодлик тарафдорларига ҳеч қандай имконият бермади, мусулмонлар ичидаги зиддиятларни зимдан авж олдиришга жонжаҳди билан киришди. Беҳбудий ана шундай бир шароитда “Бизга ислоҳ керак”, “Ҳақ олинур, берилмас”, “Қозоқ қардошларимга очик хат”, “Ёшларга мурожаат” каби публицистик мақолалар ёзиб, тараққийпарвар миллий кучларни бирлашишга ва Туркистон мухторияти ҳукуматини ҳимоя қилишга даъват қилди. Беҳбудийнинг “Қозоқ қардошларимга очик хат”и чинакам башорат бўлди. Авва-

¹ Протоколы съезда делегатов Исполнительных Комитетов Туркестанского края. 6-16 апреля. 1907. Ташкент: Типография Туркестанских ведомостей, 1917. С.29.

лига ёш мухторият ҳукумати махв этилди, сўнгра “Алаш ўрда” ҳам, уйғур давлати ҳам қизиллар томонидан ваҳшиёна қонга ботирилди.

1918 йилда Бехбудий “Иттифок” жамиятининг саъй-ҳаракати билан Самарқанд мусулмон маориф шўъбасига мудир этиб тайинланади. Бирок, ташкилотдаги европалик вакиллар унга ишлаш учун ҳеч қандай имконият бермадилар. Айниқса, Осипов исёнидан сўнг авж олган бошбошдоқликлар натижасида зўравонликлар кундан-кунга авж олди. Бехбудийнинг Тошкентга сўнгги сафари давомида ҳам амалда ҳеч қандай ижобий натижага эриша олмади. У ҳеч бир иложсиз қолди ва барча ишларини ташлаб, соғлигини баҳона қилиб, шўроларга хизмат қилишдан воз кечди. Унинг сирли ўлими ҳақида дастлаб филология фанлари доктори, профессор Н.Каримов томонидан илгари сурилган тахмин, ҳозирда кўпчилик томонидан қабул қилинган. Олим бу масалага алоҳида синчковлик билан ёндошади, яъни Бехбудийни ўртадан олиб ташлаш амирдан кўра советлар учун кўпроқ керак эди. Шўро раҳбарияти вакиллари билан ҳеч бир ижобий натижаларга эриша олмаслигига аниқ ишонч ҳосил қилган Бехбудий Тошкент сафари давомида Туркистоннинг кейинги тақдири юзасидан миллий озодлик тарафдорлари бўлган Тошкент зиёлилари билан учрашади ва ўтказилган яширин кенгашда Бехбудийга махфий вазифа топширилган эди. Унга кўра, Туркистон бошига тушган фожиаларни халқаро майдонда муҳокама этиш ва ғолиб Антанта давлатларидан ёрдам сўрашни мақсад этгандилар. Шу ниятда Бехбудий ва ҳамроҳлари Бокуда С.Миржалилов, Ғ.О.Юнусовлар билан учрашиб, сўнг Туркиянинг Шахзода оролларида Америка президенти В.Вильсон билан музокаралар ўтказишни кўзда тутишган экан. Шу ерда Бехбудий нима учун айнан Шаҳрисабз, Қаршига йўл олди, у ерда кимлар билан учрашиб, нималарни келишиб олиши керак эди, деган саволларга ҳозирча жавоб топилмаган. Энг асосийси Бехбудий масалага жуда эҳтиёткорлик билан ёндошди ва сафар тафсилотларини ўз яқинларидан ҳам мутлақо сир тутди. Ваҳоланки, ҳамма нарсадан хабардор бўлган шўро айғокчилари Бехбудийнинг етиб бормаслиги устида жиддий иш олиб бордилар ва Амир қўли билан тутиб, уни йўқ қилдилар. Ҳа, унинг қатл этилиши минг хил найранглар ортида бир йилдан сўнг пойтахт ахлига маълум қилинди. 1920 йил апрелида бутун Туркистон мотам

тутади. Ўнлаб марсиялар ёзилди. Фитратнинг “Беҳбудийнинг сағанасини изладим”, Чўлпон ҳамда С.Айнийнинг учта шеъри дунёга келди. Энг қизиғи, бу фожианинг ташкилотчилари бўлган шўролар ундан унумли фойдаланиб қолишди. Аввало, уларга бу фожа Бухоро амириликни ағдаришда қўл келиб, амири ёшларнинг ва тараққийпарвар кучларнинг ашаддий душмани эканлигини “исботлади”. Сўнгра ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда Беҳбудийнинг обрўсидан фойдаланиб, уни “Туркистон мухторияти”нинг душмани қилиб кўрсатишга интилди¹. Халқнинг кўзига адибнинг номини абадийлаштириш мақсадида кўплаб маориф муассасаларига унинг номи берилди. Қарши шаҳри 1926-1937 йиллар давомида Беҳбудий номи билан юритилди. Бироқ советлар 1926 йилдан жадидларга қарши янги кураш компаниясини бошлаб юбордилар. Аслида Беҳбудийнинг “васиятнома”си, бекнинг маҳрами Содиқжон, ўртоқ Ҳожимурод, “Маориф қурбонлари” драмаси ҳамма-ҳаммаси шўро мафкурасининг кашфиётидир². “Васиятнома” ва мақола илк бор “Инқилоб” журналининг 1-сонида 1922 йил Ҳожи Муъин томонидан эълон қилинган бўлиб, унда бекнинг буйруғи билан Беҳбудий ва йўлдошларининг Қаршидаги амир чорбоғига олиб боришганликлари, уларга ўзлари учун қабр қаздириб, намоз ўқишларига йўл қўймаганликларини, аввало, Беҳбудий ҳазратларини жаллод жойнамоз устида бошини кесганини, йўлдошларининг иложсиз калималарини ўқиб, ўлимни кутиб турганликларини бирма-бир тасвирлайди. Бек жаллодлари сўнгра уларнинг бошларини кесган ва наъш(жасад)ларини чиқариб, ўзлари қазиган чоғга кўмган эмиш ва қабрларини одамлар билмасинлар, деб ер билан текис этганликлари муфассал таърифланади. Албатта, Беҳбудийнинг шогирди Ҳожи Муъин бу даҳшатли манзарани бунчалик пардасиз ёзишдан манфаатдор эмас эди. Демак, унга бу мақолани нашр этиш топширилган, ҳолос. Бу худди ёвузликнинг тантанасидек тасвирланса-да, аслида разилликнинг ожиз талвасасига ўхшайди. Зеро, инсонни ўлдириб бўлмайти, айниқса, Беҳбудий ҳазратларидек маҳтарам инсонларни, асло.

“Биз ўз қисматимизни биламиз... агар бизнинг ҳаётимиз хуррият ва халқнинг бахт-саодати учун керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз... Мумкин қадар кўпроқ яхши

¹ М.Ф. Махмуд-ходжа Бегбуди // Наука и просвещение. 1922 № 1. Август-сентябр.

² Каримов Н. Махмудхўжа Беҳбудий. Тошкент: Ўзбекистон, 2012. Б.80.

мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ саодатини таминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади” (М.Бехбудийнинг қатл олдидан ёзган “васиятнома”сидан¹).

Ҳа, бугун юртимизда, минг-минглаб жаҳон талаблари даража-сидаги мактаблар фаолият кўрсатмоқда, минглаб касб-хунар коллежлари ва академик лицейларда фарзандларимиз таълим олмакда, юзлаб ёшларимиз чет элларда фақат таълим олишгина эмас, илмий даражалар билан ватанга қайтмоқдалар. Бугун Юртбошимиз раҳнамолигида иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ, аниқ ва табиий фанлар, саноат ва зироатчилик, кўйингки, барча-барча соҳаларда юртдошларимиз энг яхши марраларни қўлга киритмоқдалар. Буларнинг ҳаммаси буюк аждодларимиз, хусусан, Бехбудий ҳазратлари орзуларининг ушалганлиги эмасми?! Ҳазрат сиймоси эса йилдан-йилга мўътабарлашиб, улғайиб, буюклашиб, нурланиб, барча ёшларимиз учун маёқ бўлмоқда. Ким ўлдирганди-ю, ким ўлди, аслида.

Хулоса шуки, Бехбудий ҳар доим барҳаёт. Ватанимизнинг равнақи йўлида, илму фан тараққиётида амалга оширилаётган ҳар бир ишимизда у камарбаста. Унинг илмий мероси, қарашлари акс этган мақолаларини ўрганиш орадан қанча вақт ўтишига қарамай, ҳар доим долзарб аҳамиятга эгадир. Унинг фикрлари ва ингилишлари ҳар бир ватандошимизнинг қалбидан ўчмас ўрин эгалламоғи лозим. Бунинг учун мактаб дарсликларини яратишда жадид муаллимларининг, миллатимизни янги замон учун сафарбар этган миллат мураббийларининг китобларида келтирилган дидактик ҳикоялардан унумли фойдаланиш, фарзандларимизни уларнинг мардона ҳаётлари ва ижодлари ҳақидаги маълумотлар билан таништириб бориш мақсадга мувофиқдир. Академик лицей ва касб-хунар коллежларида мазкур давр адабиёти намуналарини ўқишларини қулайлаштириш учун махсус луғатлар, қўлланмалар, шунингдек, электрон кутубхоналар ва янги авлод дарсликларида уларнинг ижодига бағишланган кенг қамровли материалларни жорий этиш ишларини тезлаштириш лозим. Олий таълим даргоҳларининг ижтимоий соҳа факультетларида бакалавр йўналишларида таълим олаётган талабалар учун ўтган аср бошларида истеъмолда бўлган араб ва латин ёзувида нашр этилган адабиётлар билан ишлаш малакасини ошириб боришлари учун махсус ўқув курсларни жорий

¹ Алшмова Д.А., Рашидова Д.А. Маҳмуҳўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Тошкент: Академия, 1999. Б.53.

Этиш ҳамда магистрлар учун жадидлар ва жадид адабиёти, истиқлол йўлида қатагон қилинган юртдошларимиз тақдири ва ижодий меросини ўрганиш учун туркум мавзулар асосида тадқиқот ишларини бериш керак. Бу эса ўз навбатида, мазкур мураккаб даврни қиёсий, таҳлилий ва танқидий ўрганиш учун янада кенг имкониятларни юзага чиқаради.

Б.А.КОЩАНОВ,
доктор исторических наук, профессор;
Х.У.УТЕГЕНОВ,
ассистент кафедры
Каракалпакского государственного университета

НАСЛЕДИЕ М.БЕХБУДИ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КАРАКАЛПАКИСТАНЕ

Независимость открыла широкую дорогу для проявления свободной мысли, восстановления исконных духовно-нравственных ценностей, самостоятельного развития.

Духовной основой нашего общества выступает идеология национальной независимости, выражающая высшую цель, устремления и интересы народа по строительству государства с великим будущим. Она опирается как на богатую историю и культуру нашего края, так и весь исторический и философский опыт человеческой цивилизации, исходит из духовной сокровищницы нетленных созидательных идей, которые служат процветанию общества.

В свете исторических свершений, происходящих в настоящее время в независимом Узбекистане и суверенном Каракалпакстане, вполне обосновано возрастание общественного интереса к истории джадидского движения в Туркестане в целом, в Каракалпакстане, в частности. Выдвинутые в период распространения джадидского движения идеи и лозунги антиколониализма, национальной независимости, реформирования общественного устройства на принципах демократии и общенациональных ценностей, широкое национально-освободительное движение, являют собой доказательства

объективной закономерности свободного, независимого демократического развития.

Учитывая актуальность и практическую значимость обращения к этим героическим и трагическим страницам летописи джадидского движения, несущим в себе огромный заряд воспитательного воздействия на решение задач национального возрождения, духовного обновления общества и человека, историки Каракалпакстана должны предпринимать многоплановое комплексное исследование истории джадидского движения в низовьях Амударьи.

В соответствии с этой целевой установкой должны быть определены конкретные задачи:

- всесторонне проанализировать основные аспекты общественно-политической и социально-экономической жизни Амударьинского отдела Туркестанского края и каракалпакских районов Хивинского ханства в конце XIX в. – первой четверти XX в.;

- выявить их основные тенденции и процессы;
- изучить ведущие социальные и политические силы общества;

- проследить динамику их развития и влияния на ход общественного развития;

- осмыслить их программные заявления;

- воссоздать политические портреты их лидеров и идеологов;

- обобщить и оценить их практическую деятельность.

Научная новизна проводимых комплексных изысканий, на наш взгляд, тесно связана следующими факторами:

Во-первых, изучением всей совокупности и фактов исследуемого периода сквозь призму национальных приоритетов и ценностей, осмыслением на этой основе сущности и направленности основных тенденций и процессов в общественно-политической, социально-экономической и духовной жизни народа.

Во-вторых, обогащением источниково-информационной базы исследования. В научный оборот будет введен новый массив исторических и историографических фактов. В их ряду особого внимания заслуживает публикация произведений и творческих биографий М.Бехбуди, А.Фитрата, Чулпона, Мунаввара кары, Палваннияза Юсупова, Сейфулгабита Маджитова и других представителей джадидской национальной интеллигенции; публи-

кация исторической, политической, мемуарной литературы джадидов, издание в республике и за рубежом программных документов туркестанских национально-демократических партий и движений начала XX века; возвращение к жизни запрещенных книг; новые извлечения из бывших советских архивов (государственных и партийных) и прежде всего документов, связанных с национально-освободительным движением; листовки, воззвания, обращения его руководителей, воспоминания его участников и их родственников; переосмысление множества традиционных исторических и историографических источников советской исторической науки, широкий охват данных национальной прессы за 1917-1924 гг. (на арабской графике).

В третьих, углубленным осмыслением историографического наследия, созданного туркестанской политической эмиграцией, а также зарубежными советологами. Дальнейшее поступательное приращение знаний по истории джадидского движения может идти только с учетом накопленных знаний обо всех потоках научной мысли.

Вышеназванные направления научного поиска предопределяют основательное обновление исследовательской лаборатории исторического знания и несомненно выведет его на новый уровень осмысления основных событий и процессов джадидского движения в Каракалпакстане.

Джадидское движение в Каракалпакстане представляло собой отдельное звено единой цепи национально-освободительного движения народов Туркестана, являвшегося в изучаемый период решающим фактором развития общественной жизни.

Для разработки методологических основ и концептуальных установок исследования определяющее значение имеют сформулированные в трудах Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова теоретико-мировоззренческие оценки среднеазиатской цивилизации, ведущие приоритеты менталитета народов Узбекистана, принципы национальной идеологии и стратегии суверенного национального развития, характеристика колониально-имперской сущности царского и советского режимов и поставленных им перед исторической наукой актуальных задач.

Особый интерес вызывает высказанные Г.К.Сафаровым оценки джадидского движения в Туркестане [1]. Возникшее, по его свиде-

тельству, в 1905 г. как национально-культурное движение за новометодную школу и национальный прогресс выражала “Национальную потребность в буржуазном развитии”. Однако постепенно это движение оформляется и политически, как “прогрессивно-национальное”, “национально-либеральное”, “автономистское движение”, которое приобретает, по его мнению, в послеоктябрьский период характер “антисоветского автономистского движения”.

В работах Ф.Ходжаева и Г.Туркестанского освещается джадидизм [2]. Надо отметить, что в работах 1920-х годов широко использовались термины “джадидское движение”, “движение мусульманских прогрессистов”, “автономистское движение” и т.д. Если в 1920-1930-е годы джадидизм характеризовался как прогрессивное, нередко как революционно-политическое течение, то с конца 1930-х гг. как реакционное, буржуазно-националистическое.

Большой интерес и резонанс среди ученых вызвало совещание по проблеме “Социально-политическая сущность джадидизма. Его место в истории идеологической борьбы XIX – начале XX вв.”, проведенное 12 октября 1988 г. в Институте языка и литературы АН РУз. Важный вклад в исследование разрабатываемой темы внесла международная конференция “Центральная Азия в начале XX века: борьба за реформы, обновление, прогресс и независимость (жадидчилик, муториятчилик, истиклолчилик), проходившая в Ташкенте 16-18 сентября 1999 г.

За последние годы появились работы узбекских ученых с новым подходом к этой проблеме: джадидизм в них рассматривается как составная часть национально-освободительного движения [3]. Тема джадидизма получила освещение в ряде докторских и кандидатских диссертаций Е.А.Прилуцкого, Х.Д.Садыкова, Б.А.Кошанова, А.М.Худайкулова, Д.Ташкулова, Р.М.Абдуллаева, Т.К.Казакова, К.К.Раджапова, С.С.Агзамходжаева.

В историографии изучаемой проблемы как одно из самостоятельных направлений научной мысли занимает зарубежная историческая литература [4].

В историографии Каракалпакстана имеются отдельные статьи О.Алеуова и К.Байниязова по истории распространения джадидизма в крае. В «Новой истории Каракалпакстана» (Нукус, 2003) тема разработана очень поверхностно, нет исторических фактов. В кандидатских диссертациях Р.Сапаева и М.Сейтназарова эта тема

не стала основной темой. Важное значение имеет опубликованные воспоминания Палвандия Юсупова – одного из лидеров джадидизма в Хорезме (Урганч, 1996).

Малоисследованными оказались узловыe сюжеты взаимосвязи джадидизма Туркестана, Хорезма и Бухары с каракалпакскими Районами Хивинского ханства и Амударьинского отдела Туркестанского края. В подавляющем числе исследований они рассматриваются как отдельные, изолированные явления.

Таким образом, обращение к истории джадидского движения в Каракалпакстане имеет непреходящее научное и практическое значение.

Литература:

1. *Сафаров Г.К.* Колониальная революция (Опыт Туркестана). Москва: Госиздат, 1921.

2. *Ходжаев Ф.* К истории революции в Бухаре. Ташкент, 1925; Туркестанский Г. Кто такие были джадиды? Ташкент, 1926.

3. *Косимов Б.* Миллий тикланиш. Тошкент, 2002; *Ризаев Ш.* Жадид драмаси. Тошкент, 1997; *Алимова Д.А.* Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. Ташкент, 2002; *Шарипов Р.* Туркистон жадидчилиик харакати тарихидан. Тошкент, 2002.

4. *Чокайоглы Мустафа.* Туркестан под властью Советов. Париж, 1935; *Validi A.Z.* Bugunki Turkilil ve jakin tarihi. Istanbul, 1942-1947; *Baymirza Hayit.* Turkestan im XX Jabrhundert. Darmstadt, 1956; *Pipes R.* Muslim of Soviet Central Asia//Middle East Journal. 1955; *Allworth E.* Suppressed histories of the Jadids in Turkestan and Bukhara. Koln. 1987; *Khalid A.* The Politics of Muslim Cultural Reform; Jadidism in Central Asia. Berkeley. 1998.

М.БЕХБУДИЙНИНГ СИЁСИЙ-ИЖТИМОЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

*Нурбой ЖАББОРОВ,
филология фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети*

БЕХБУДИЙНИНГ XX АСРДАГИ БОШҚАРУВ УСУЛЛАРИ ВА СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ФАОЛИЯТИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Бехбудий миллий уйғониш ҳаракатининг улкан раҳнамоси сифатида майдонга чикди. Шунинг учун ҳам мутахассислар уни “Туркистон жадиҳчилик ҳаракатининг бонийси”¹, дея эътироф этадилар. “Мураккаб ва фожиали асрда яшаб, ўзбек халқининг ижтимоий, маданий ва маърифий тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган”²ини таъкидлайдилар.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, сиёсат бобида у ўткир назарийчи, шунинг баробарида, фаол амалиётчи ҳам бўлган. Бу борадаги назарий қарашлари унинг “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия” дарслигида, “Дума ва Туркистон мусулмонлари”, “Хайр ул-умури авсатуҳо”, “Муҳтарам самарқандийларга холисона арз” каби мақолаларида ифодасини топган.

“Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия” дарслигида Бехбудий ўша даврдаги бошқарув усуллари ҳақида кимматли маълумотларни беради. Зеро, миллат ёшларининг сиёсий онгини юксалтириш, авлод дунёқарашини ўстириш зиёлилар олдида турган долзарб вазифалардан, тараққиётнинг муҳим омилларидан эди. Бехбудий ўша даврга хос уч хил бошқарув усули ҳақида ёзади: 1) идораи мустақалла (идораи мутлақа); 2) идораи машрута; 3) идораи жумҳурият³.

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент, Маънавият, 2002. Б.217.

² Қаримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. Б.37.

³ Бехбудий М. Танланган асарлар. 2-нашри (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Қосимов). Тошкент: Маънавият, 1999. Б.243-244 (Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси кавсда МБ ҳарфларидан сўнг вергул билан ажратилиб кўрсатилади.)

Алломанинг ёзишича, “идораи мустақалла”нинг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан иборат:

– бунда ҳукмдорнинг истаги – қонун, яъни у соҳиби ихтиёр. Бошқача айтганда, ваколатлари мутлақо чекланмаган;

– қўл остидаги барча мажлис, маслаҳатхоналар ҳукмдорга бўйсунди, унинг айтгани айтган, дегани деган;

– ҳукумат, валиаҳдлик қондалари асосида, “ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбирига мувофиқ” (МБ, 243) бўлади.

Идораи мустақалла давлат бошқарувининг монархия усулига тўғри келади.

Беҳбудий таҳлил этган *иккинчи усул – идораи маршрута* мана бу хусусиятлари билан ажралиб туради:

– бу ҳукуматга тобе одамлар аксари дунёдан хабардор илм аҳллари. “Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилган”;

– фуқаролар ўз ораларидан инсофли, илм ва дунёдан хабардор кишиларни ўзларига раҳбар ва бошқарувчи вакил этиб сайлайдилар;

– “сайланган вакилларни подшоҳ муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға жамлайди... Аларни(нг) мажлис ва маҳкамаларини “миллат мажлиси”, “маслаҳатхона”, “парламент”, “тўсударски дум”, “мажлиси синодий”, “эл мажлиси” деган исмлар ила ёд қиладур” (243);

– “Миллат мажлиси” аъзолари ҳукуматни машварат билан бошқаради. Ҳукмдор бу мажлис амрига бўйсунди. Мамлакат тақдири билан боғлиқ масалаларни шу мажлисда муҳокама этмай, ўз хоҳишича ҳал этолмайди.

Мамлакат бошқарувининг бу усули конституция ва парламентга таянувчи давлат хусусиятларига мувофиқ келади. Парламент, дума, сенат, миллат мажлиси сингари қонун чиқарувчи органлар ҳақида бундан юз йил аввал фикр юритгани Беҳбудийнинг сиёсатчи сифатида нечоғлик етук бўлганидан дарак беради.

Беҳбудий таърифлаган *учинчи усул – идораи жумҳурият*нинг ўзига хослиги куйидагиларда намоён бўлади:

– аксар фуқароси – аҳли илм. Кенг дунёқарашли аҳоли сайланган вакиллар ўз мамлакат ва ҳукуматини бошқармоғи учун ораларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ этиб сайлайди. У “раиси жумҳурият”, “садринишини миллат” ёки “президент” деб аталади;

– бундай ҳукмдор ҳар бир ҳукм ва амрини “Миллат мажлиси” тузиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низомномаларга мувофиқ амалга оширади;

– бу усул асосида бошқариладиган ҳукуматда “Миллат мажлиси” катта ваколатга эга. Ҳатто вазир ва унга тенглаштирилган мансабдорларни тафтиш қилиш, терговга тортиш, лавозимидан озод қилиш ҳуқуқларига эга.

Бошқарувнинг “идораи жумҳурият” усули, замонавий ибора билан айтганда, чинакам ҳуқуқий демократик давлат хусусиятларини ўзида мужассам этгани билан алоҳида ажралиб туради.

“Ҳозирги Оврўпа ҳукуматларини(нг) рафтори, одати шу уч усулни(нг) бирига дохил, тобе ва мувофиқдир, – деб ёзади Бехбудий. – Мустақил ҳукмдорларни(нг) қўл остига ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча миллиўн халқни(нг) маишати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам – подшоҳни(нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмига тобе эмасдур. Бир нафарни(нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросига на қадар фарк бордур? Ушбу сабаблардандурки, озгина Овруро халқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасаррифдурлар” (МБ, 244).

Бехбудийнинг бу фикрлари барча замонлар учун бирдай аҳамиятли. Зеро, мамлакатимизда амалга оширилаётган бугунги ислохотлардан кўзланган бош мақсад ҳам, улуғ миллатпарвар орзу қилганидек, мамлакат бошқарувида ҳар бир фуқаро иштирок эта оладиган мутараққий жамиятни барпо этишдан иборатдир.

Бехбудий оламда кечаётган воқелик моҳиятидан хабардор, сиёсий вазиятни тўғри баҳолай биладиган етук арбоб эди. Унинг “Хайр ул-умури авсатуҳо” мақоласидаги фикрлар ҳам буни тасдиқлайди. “Ҳозир Русия давлати(нинг) тариқи ҳукмронлиги ноқис эканлигига ҳар бир хабарлик киши иқроор этар, – деб ёзади Бехбудий. – Давлат қонунларини(нг) ислоҳ ва таждидига ҳар ким мойилдур” (МБ, 146).

Бугун мамлакатимизда кўп партияли тизим реал воқеликка айланди. Бехбудийнинг бундан бир аср муқаддам сиёсий партиялар ҳақида билдирган фикрлари Ватан ва миллат манфаатини кўзлагани, бугунги кун учун ҳам аҳамиятли экани билан диққатга сазовордир. Аллома “Русиядаги барча халойиқ... неча аслу асосга бўлунган”и, “бу сиёсий фирқаларни(нг) ҳар бирига ҳар бир мазҳаб ва дин аҳлидан қўшулган”и ҳақида фикр юритар экан, тўрт сиёсий

партия фаолиятига баҳо беради. Улар: 1) буйрўкратияи мустабид; 2) кадет маршрута; 3) сотсиал-демократически (иштирокиюни оммавиюн); 4) Русия мусулмонлари иттифоқи фирқаларидир.

Беҳбудийнинг таъкидлашича, “Буйрўкратияи мустабид” фирқаси “эски тарз ҳукумат давомини хоҳлайдур” (МБ, 146). Давлат бошқарувининг идораи мустақалла турини ёқловчи бу фирқа фаолияти туркистонликлар учун зарарли. Бинобарин, бу фирқанинг йўли амалга ошса, “...биз ва бизга ўхшашлар таназул қилуб, оҳисталик ила фирқаси, тоифаси, Ватани хор ва хароб бўлуб, батадриж йўқ бўлмоқ хавфи вордур... Альон биз – туркистонийлар шу ҳол мақдамасиғамиз (шунга қараб кетяпмиз. – қавс ичидаги барча изоҳлар бизники – Н.Ж.)” (МБ, 147).

Беҳбудийнинг ушбу сўзлари унинг Ватан ва миллат тақдири учун нечоғлик қуюнгани, она юрти таназулидан нақадар ҳасрат ва надомат чеккани далилидир.

Кадет маршрута фирқаси, Беҳбудий фикрича, ўрта фирқадир. Ҳеч қандай масалада ифротга бормаиди, яъни ҳаддидан ошмайди. Шунингдек, тафритга – сустликка ҳам йўл қўймаиди, “...соғ ила сўл васатиға, ҳар бир фикр ва матлабни(нг) авсати ва марказиға бирлашган бир хизби мутавассит”дур (148). Яъни бу фирқа ўнгга ҳам, сўлга ҳам оғмайди, ҳар бир фикр ва ғояда барчага бирдай маъқул бўлган ўрта йўлдан боради. Шу боис ҳам, Беҳбудий тўғри таъкидлаганидек, “...мўътадил ул-мизож халқлар бу партияди хоҳлагандурлар” (МБ, 148).

Социал-демократически (иштирокиюни оммавиюн) партияди ўз ичида яна иккига бўлинади: 1) иштирокиюни оммавиюн; 2) сотсиал револутсион.

“Буларни(нг)... муроди, – деб ёзади Беҳбудий, – ҳозирги барча закун, мулкيات қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасиға муштарак қилиб, ани бутун халойиқ ўртасида мусовий (тенг баробар) этмоқчидур. Бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли(нинг) роҳатидин ҳаммани баробар фойдалантуруб, масъуд ва роҳат умр ўтказилмоқиға ва ҳар ким ўз истиқболидин амин бўлмоқиға закун ва қоида жорий қилмоқчидурлар” (149).

Бу партия фаолиятига баҳо берар экан, Беҳбудий унинг дастури хаёлий эканини, “бу тоифага қўшулмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарлик” бўлишини уқтиради. Таъкидлаш керакки,

Беҳбудий бу борада устози Исмоилбек Гаспдали билан ҳамфикр эди. Гаспдалининг социализмга ва унга асосланган жамият қуриш фикрини илгари сурган партия фаолиятига берган қуйидаги баҳоси ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: “Социализмга доир илгари сурилган фикрларнинг ғайриахлоқий бир савдодий ҳаёлдан иборатлигини, билмадим, гапиришга ҳожат борми? Менимча – йўқ. Эски усулни ташламоқчи бўлган социалистлар ёмғирдан қочиб, қорга тутилган кимсаларга ўхшайди. Тамоман баробарлик эмиш! Ҳам моддий, ҳам маънавий. Инсонлар яратилишда баробар яратилмайдиларку! Баъзимизда қувват, баъзимизда зеҳн кўпроқ бўлади. Мерос бўлмасмиш! Бу нима дегани? Ота нафсини қийиб, болаларига нимадир тўплайди, лекин у ўртага қўйилиб, ҳар кимга тақсим қилинади! Бунинг нимаси баробарлик? Нимаси адолат?.. Гапнинг қисқаси, бутун мамлакат, инсон жамоаси бир казармага айланади: аҳоли бурғу билан туради, бурғу билан ишга кетади, бурғу билан умумий дастурхонга чақирилади, бурғу билан завқу сафо олади, бурғу билан бирор хотинни истироҳатга тортади... Офарин, социалистлар! Нақадар “гўзал” бир “маданият”, нақадар “гўзал” бир яшаш тарзи қурмоқчи экансиз!”¹

Бу фикрларда бир оз бўрттириш йўқ эмас. Лекин ундаги кучли мантиқий ҳам инкор этиш маҳол. Социалистик давлатлар кейинчалик ҳам “барчани тенг қилиш” ғоясини амалга оширишга уринган бўлсада, бунга эриша олмагани кундай равшан! Шунинг ўзиёқ социализмнинг ҳаётийликдан йироқ бир ғоя бўлгани исботидир.

Русия мусулмонлари иттифоқи ҳақида мулоҳаза юритар экан, Беҳбудий бу партиянинг “аъзои марказия”сига олти миллионлик Туркистон мусулмонларидан бир нафаргина аъзо олингани тўғри эмаслигини таъкидлайди. “Беш облустдан 30 нафар, ҳам Бухоро ва Хива ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биттадан аъзо олмоқ лозим” (МБ, 150), дея ўз таклифини билдиради у. Бугина эмас, Беҳбудий Русия мусулмонлари иттифоқи сиёсатан кадетлар билан ҳамкорликда иш олиб бормоғи зарур, деб ҳисоблайди. Чунки кадетлар партияси дастурида баён қилинган қуйидаги фикрлар Туркистон ва унинг мусулмон аҳолиси манфаатларига ҳар жиҳатдан мувофиқ эди:

¹ *Гаспдали И.* Оврўпа маданиятига бетарафона бир назар. Ҳаёт ва мамот масаласи. – Тошкент: Маънавият, 2006. Б.61.

– ҳар тоифа ўз ҳаётини ўз китоби, эътиқоди ва дини бўйича қуриши мумкин;

– Русиядаги барча халқлар баробар. “Қонунда ҳар бир миллат ҳуррияти диния, ҳуррияти шахсия, ҳуррияти ижтимоия, ҳуррияти иттифоқия асосида ҳаёт кечирмоғи кафолатланиши” зарур;

– ҳар бир қонун халқ сайлаган вакиллар қарорига мувофиқ қабул қилиниши, халқ вакиллари хоҳламаган эски зақунлар ислоҳ этилиши лозим.

Сиёсий партиялар хусусидаги фикрларини хулосалар экан, Беҳбудий зиёли юртдошларини Ватан ва миллат шаъни йўлида шахсий ғараз ва нафсониятдан юқори туришга даъват этади. “Туркистоннинг муҳтарам муаллиф, муҳаррирлари ғараз, нафсоний ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларини тарк этиб, шу маслак ва шу жамиятга тобе ва ходим бўлмоқлари хизмати дин ва давлат, обрўи Ватан ва миллатдур” (МБ, 150), деб ёзган эди у.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмудхўжа Беҳбудий дунёдаги бошқарув усуллари ва сиёсий партиялар фаолиятига оид қарашлари билан ўтган аср аввалида ватандошларимиз сиёсий онгини ошириш, улар қалбида миллий истиқлолга, Ватанимизнинг нурли истиқболига интилиш туйғуларини тарбиялашдек буюк мақсад йўлида муносиб хизмат қилди.

*Нодира МУСТАФАЕВА
тарих фанлари номзоди,
ЎзР ФА Тарих институти*

М.БЕҲБУДИЙНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҚАРАШЛАРИ

Маълумки, ҳар қандай ижтимоий-сиёсий тузумдаги ҳурфикрлилик имкони, даражаси ўша даврнинг илғор миллий зиёлилари қарашлари орқали намоён бўлади. Уларни синчиклаб ўрганиш ва таҳлил этиш билан ўз даври ҳукмрон мафқурасининг ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётга қай даражада таъсир этганлигини, шунингдек, жамият тараққиётидаги салбий ҳамда ижобий тарафларни аниқлаш имкони кенгайди. XX аср бошларида Туркистон миллий зиёлиларининг фикр-мулоҳазалари халқнинг тараққийси ҳамда

дунёқарашининг кенгайишига хизмат қилди ва ижтимоий-сиёсий, илмий-маънавий ҳаётда муҳим ўрин эгаллай олди. Улар нафақат назарий жиҳатдан фикр-мулоҳазалар билдирдилар, балки амалда ҳам ўз саъи ҳаракатларини аямадилар. Шундай инсонлардан бири Маҳмудхўжа Бехбудий эди.

Миллий тараққийпарвар ўша давр матбуот саҳифаларида Туркистон халқларининг сиёсий, маданий савиясини оширишга йўналтирилган ижтимоий-сиёсий мақолалари билан фаол иштирок этди. У ўзи муҳаррирлик қилган “Самарқанд” газетасининг ҳар бир сонида дунёда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга алоҳида ургу бериб борди. Жумладан, 1913 йил ўрталарида Болқон минтақасидаги сиёсий воқеалар, хусусан, Болгария, Туркия, Руминия, Сербия, Македония, Греция давлатлари орасидаги кескин муносабатлар натижаси ўлароқ бошланган II Болқон урушига¹ М.Бехбудий ўзининг “Болқонму Вулқон?”, “Адарна”, “Болқонга бир назар”² номли мақолаларида холис ёндашувини намоён қилади. Бу урушдан нафақат Болқон мамлакатлари, балки Германия, Россия, Англия, Австро-Венгрия давлатларининг ҳам сиёсий манфаатлари ҳал этилаётган эди. Гарчи уруш якун топган бўлса-да, “Болқоннинг истиқболи ҳануз мазлумдур. Охири кўрқинчдир”, – деб ёзган эди М.Бехбудий ва унинг ушбу фикрлари ҳақиқат эканлигини 1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши тасдиқлайди.

М.Бехбудийнинг сиёсий мазмундаги ишлари қаторига “Қонуни Оврўпо” номли мақоласини ҳам киритиш жоиз. Оддий халқ учун тушунарли, содда ва равон тилда ёзилган ушбу мақола “Қонунлар ҳар мамлакатнинг аҳволига ва сиёсатига мувофиқ ёзилур, халқ вакиллари тарафидан таҳрир топилиб, мамлакатнинг подшосига топширилур”³, – деган мулоҳазалар билан бошланиб, Европа мамлакатларидаги ҳукумат бошқаруви таҳлил этилади. Улар учта, яъни монархия, парламент, республика турларига бўлиб ўрганилади.

¹ Бу уруш 1913 йил 29 июнда болгар қўшинларининг серб армиясига қарши ҳарбий ҳаракати билан бошланган. Сербия, Греция, Руминия, Туркия коалицияси Болгарияга қарши урушган. Болгария мағлубиятга учраб, 1913 йил 10 августда Бухарестда сулҳ шартномаси имзоланган эди. (Изоҳ: I Болқон уруши 1912 йил октябрда Туркияга қарши Болқон иттифоқи давлатлари (Сербия, Болгария, Греция, Черногория) томонидан бошланган ва унда Туркия мағлубиятга учраган эди.)

² *Бехбудий М. Болқонму Вулқон?* // Самарқанд. 1913. № 5. 30 апрель; *Ўша муаллиф. Адарна* // Самарқанд. 1913. № 27. 16 июль; *Ўша муаллиф. Болқонга бир назар* // Самарқанд. 1913. № 35. 13 август.

³ *Бехбудий М. Қонуни Оврўпа* // Самарқанд. 1913. №43. 10 сентябр.

Муаллиф Россия Давлат думасига сайланиши лозим бўлган туркистонлик муносиб номзоднинг йўқлигига ачиниш ҳисси билан қарар экан, ўлка манфаатини ҳимоя қилувчи вакиллар “Давлат думасинда 400 нафар аъзо ва 50 қадар ҳукумат режали вазирлар ҳузуринда минбарга чиқиб, ўзидан ва миллати, ватан мамлакати бобинда ва ҳам судлар, валийлар, вазирлар амал қилатурган асл зақунни тақвич қилмоқ ва ёйинки эътироз этмоқ”¹лик хусусиятига эга бўлиши нақадар зарур эканлигини таъкидлайди. Бунинг учун, энг аввало, халқнинг болаларини мактабларда ўқитиш масаласини биринчи ўринга қўяди. “АҚШда... кундалик газеталарнинг сони 2472 та, ҳафталик газеталар 16269 та, ўн беш кунлик ва ойлик журналлар 276 та чоп этилади. Булардан 200 кундалик газета борки, буларнинг муштарийси 10 миллиён кишидир, беш журнал борки, беш миллиён муштарийга эга. Энг кам ўқиладигон газетанинг муштарийси 100000 кишидур”², – деб ёзилган эди “Самарқанд” газетасининг “Хорижия хабарлари” рукнида. Табиийки, бу хабар газета муҳаррири М.Бехбудийнинг юқори салоҳият соҳиби, кенг диапазонли дунёқарашга эга шахс эканлигини яна бир қарра исботлайди. Ушбу ҳолатга шарҳ бериб, у ўз Ватанидаги қолоқликка шундай баҳо беради: “етмиш миллиён Америка халқи 22882 жариди ва мажалла ўқийди, биз, Туркистон нуфуси, онлардан саккиз баробар оз бўлса-да, илм борасида уч минг дафъа оздурмиз. Биз дунё аҳлидан биз, туркистонлилар беилм ва ваҳшийдурмиз”³.

Ўз-ўзидан кўринадики, аксарият ижтимоий-сиёсий рукндаги мақолаларнинг хулосасида М.Бехбудий Туркистон халқларининг ўқитилиши ва маорифига эътибор қаратилиши кераклигига урғу беради. Миллатпарвар аҳолининг ижтимоий-сиёсий фикр доирасини кенгайтириш, ушбу жараёнларга жалб этишда, энг аввало халқнинг дунёқарашиди мадания-маърифий ўзгартиришлар яшанинг муҳим омили сифатида – мактаб ислоҳотини биринчи зарурят деб белгилаб олди.

“Оҳ, биз фандан кейин қолганмиз. Халқи олам усули жадид ва илми замонавий ила осмонларга учар. Биз ҳануз бир биримизни тақфир ва талъин ила вақт ўтқарармиз”⁴, – деб ёзган эди

¹ Ўша ерда.

² Ахбори хорижия // Самарқанд 1913. № 27. 16 июл.

³ Ўша ерда.

⁴ Бехбудий М. Бизни ҳоллар ва ишлар // Ойна. 1914. № 13.

Маҳмудхўжа Бехбудий. Тараққийпарвар ўлкадаги маданий-маърифий жараёнларни таҳлил этишда бошқа миллатлар маорифи ва маданияти даражалари ҳолатига эътибор қаратган ва улардан ўрнак олиш зарур, деб ҳисоблаган. Масалан, Маҳмудхўжа Бехбудий: "...яхуд, арман, рус болалари оппоқ кийиниб, қўлтиқ-қўлтиқ китоб ила мактабларга келар экан, бизни болаларимиз на учун кир ва йиртиқ кийим, оёқ яланг бир ҳолда эшик ба-эшик меҳнат ахтарур, инсон бу ҳолатларга диққат ила боқса истиқболдан маъюс ўлур... бу ҳолатимиз ила бошқа миллатларнинг маишат, савдо ва тириклик бобинда асло-асло баробар бўлмаймиз"¹, – деб кайғуради. Унинг фикрича, “бошқа миллатларга қаралса кўрулулки, мунтазам мактаблари бор ва ул мактабда диний илм устинда дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилури, чунки дунёга турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илм ва фандан бебаҳра миллат, бошқа миллатларга поймол бўлури”².

Бош муҳаррир сифатида Маҳмудхўжа Бехбудий кўп ҳолларда “Самарқанд” газетасининг саҳифаларида бошқа миллат маорифининг ҳолатини шарҳловчи қиёсий фактларни халққа тақдим этишга ҳаракат қилган. Чунки айнан шу орқали Туркистон аҳлининг маърифий жиҳатдан ортда қолаётганлигини яққол кўрсатиш имконияти мавжуд эди. Масалан, 1913 йилда Кавказдаги гимназияларда 590, мавжуд мактабларда 558, қизлар гимназиясида 154, қизлар мактабида 17, шаҳар билим юртларида 1263, бошланғич рус ва мусулмон мактабларида 9569, ҳунар ва саноат мактабларида 191 мусулмон фарзандлари ўқиётганлиги, шунингдек, мусулмонларнинг ўзига махсус 1541 та мактаблари бўлиб, у ерда 1625 муаллим дарс бериши, 31533 шогирд таҳсил олиши кўрсатилиб, “Кавказда 3 миллион мусулмон бор. Туркистонда 8-9 миллион. Бу икки мамлакат мусулмонларини бир-бирига қиёс қилинса, даражалари маълум бўлури”³, – деб таъкидласа, Россияда истиқомат қилувчи 6 млн. 300 минг яхудийлар ўзларининг фарзандларини нафақат миллий мактабларида, шунингдек, рус мактабларида ҳам таҳсил олиш имкониятлари кенглиги кўрсатилиб, улар (яхудийлар – *Н.М.*)нинг “1904 йил ҳисобинча ўз дин ва тилларни ўқитмоқга махсус бўлган мактаблари ўн мингдан зиёдадир. Ҳолбуки, ўшал йилда ададлари

¹ Бехбудий М. Таҳсил ойна // Самарқанд, 1913. № 41. 3 сентябр.

² Бехбудий М. Эҳтиёжи миллат // Самарқанд, 1913. № 26. 12 июл.

³ Кавказ мусулмонларида // Самарқанд, 1913. № 32. 2 август.

яхудийлардан тўрт мартаба ортиқ бўлган мактаблари 900 адога етмаган эди”¹, дея ўзга миллат вакилларида ибрат олишга чақиради.

Умуман, М.Бехбудий ўз даврининг илғор зиёлиси сифатида маданият масаласига алоҳида эътибор берган. Бунинг мисоли сифатида 1906 йилда нашр этилган “Мунтахаби жуғрофияи умумий”² асарини келтириш ўринли. Асарда географик ва тарихий маълумотлар билан бир қаторда, жуда содда тарзда осмон жисмларининг жойлашуви ва ҳаракати тушунтирилади, астрономик жадваллар илова тарзида берилади. Шу билан бирга, муаллиф инсоният ва жамият ҳаётини таҳлил қилиб, ваҳшийлик, бадавийлик ва маданийлик босқичларини санаб ўтади ҳамда мутамаддун, яъни маданиятли жамият яратиш учун илм, ҳунар, дин зарурлигини уқтиради. “Ваҳшоният жамиятида, – дейди у, – шакллари инсон ва барча ҳаракатдаги ит-қўппакдан бадтардурки, инсонларни бидоят ҳоли ёинки илму адабсизлик мартабасидур”³. Иккинчи хил гуруҳ “бадавийлардурки, ваҳшониятдан тараққий ёинки маданиятдан таназзул”дир. “Бу тоифани умрлари мол боқмоқ, емоқ, ётмоқ ила сарф бўлуб, жамияти башарияга керагича ёрдамлари етмайду. Чунки илмлари камду”⁴. Бехбудий учинчи тоифа кишиларни “маданият” тушунчаси остига олиб, “маданий” ёки “шаҳарий” деб атади ва қуйидаги таърифни беради: “Буларни аксар ишлари тартиб ва тажриба, илм ва фан ва қоида бўйича бўладур. Мактаб, мадраса, масжид, маҳкама, руҳоний-уламо, ибодатхона, амир, ҳукмрон, подшоҳлари борду”⁵. Бехбудий Европадаги мавжуд идора усуллари хусусида фикр юритиб, уларни учга, яъни: 1) идораи мустақалла (идораи мутлақа – монархия), 2) идораи машрута (конституцияли парламентли ҳокимият), 3) Идораи жумҳурият (республика) турларига бўлади. Уларнинг ҳар бирига алоҳида изоҳ берган муаллиф бу давлатларнинг аксар фуқароси аҳли илм бўлиб, “илмсиз ҳукуматлардек неча миллиён халқни майшати, рафтои, ихтиёри бир

¹ Яхудий мактаблари // Самарқанд, 1913. № 37. 20 август.

² Асарнинг тўлиқ номи “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия”. У 1905 йил 24 августда Санкт-Петербург цензурасидан рухсат олиниб, 1906 йилда Г.И.Демуров матбаасида чоп этилган. Бу ҳақда қаранг: Б е х б у д и й М. Танланган асарлар. Тошкент, 1999. Б.20-27.

³ Бехбудий М. Танланган асарлар. Б.23.

⁴ Ўша ерда.

⁵ Ўша ерда.

нафар одам – подшоҳни ихтиёр ё рои ва ҳукмига йўқдур. Ушбу сабаблардандурки, озгина Оврўпо халқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасаррифдурлар. Сабаб ҳукумат, илм ва давлат, қонуни мусовот, машарат ва тадбирдур”¹, – деган хулосага келади. Маҳмудхўжа Беҳбудий илм-фан тараққиёти бевосита маданиятнинг энг муҳим қисми эканлигини доим такрорлаган. Айниқса, табиий фанлар ривожини натижасида европаликлар қўлга киритган ютуқларни у ўқувчига қуйидагича етказди: “Ҳикмати табият илмини яхши тажриба ила ўқудилар. Они учун ойлик йўлни кунга, йиллик хабарни дақиқага юрмоқга, келмоқга асбоб тайёр қилдилар. Шулар тариқа осмондаги нимарсаларни билмоқ учун ажиб асбоблар тайёрладилар, яъни назариёти илмиёни тажриба ила бадиҳоти амалияга солиштуруб амалга киргузгонларидан тилгироф, тилифўн, тилгирофи ҳавойи, парахўд, темур йўл, болун, телес-кўп, микрискўп қабила чиқардилар. Ва ушбу асбоблар сабаби ила Ер юзига бутун ғалаба қилдилар”².

Кўриниб турганидек, М.Беҳбудий ўз қарашларида ўлкада ўзига хос миллий ривожланишни шакллантириш, бу вазибаларни амалга оширишда ислом тушунчасини янгилаш, уни мутаассибликдан тозалаш, фан ютуқлари ва илғор технологияни эгаллаш муаммоларини ечиш лозимлигини илгари сурди. У ўзининг машҳур “Падаркуш” драмасида зиёли образи орқали халққа миллатнинг юзи бу – илм ва ҳунаридир деган ғояни етказишга ҳаракат қилди: “Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кунга қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқга саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешиқдан мазоригача бизларга фарз қилгандур. Бу ҳукм – ҳукми шариатдир”³. Беҳбудийнинг фикрича, “бу замонда икки синф уламо керак, яъни олими диний ва олими замоний”. Биринчи синф: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлиб, халойиқни диний ва ахлоқий ишларини бошқаради. Олими замоний эса, дини ва миллат тилини чуқур билган ҳолда дорилфунунларда ўқиб, мутахассислар сифатида юқори мансабларда Ватан манфаатини ҳимоя қилувчилардир, –

¹ Ўша ерда. Б.243-244.

² Ўша ерда. Б.239.

³ *Беҳбудий М. Падаркуш ёхуд Ўқимаган боланинг холи // Танланган асарлар. Б.43.*

деган мулоҳазалари бугунги кун учун ҳам ҳамоҳанг ва долзарб ҳисобланади.

Жамият ривожии ва тараққиётида, жамият онгида тарих фани қандай ўрин тутиши керак, деган муаммога М.Бехбудийнинг “Тарих ва жуғрофия” мақоласида муносабатни кўриш мумкин. Ушбу тадқиқот жиддий масалаларни кўтариб чиққан асарлардан бири саналади. Унинг фикрича, халқлар тарихи, мамлакат тарихи, ислом тарихини билмай туриб, оддий мусулмон фуқаросидан тортиб то давлат арбоби, руҳоний ва уламо, олиму фузалоларгача маърифатли бўла олиши мумкин эмас. Бехбудий ўз мақоласида: “дунёга ишонмоқ учун ва роятлик бўлмоқ учун, комил ва одил бўлмоқ учун тарих ўқумоқ ва билмоқ керак. Дину дунёдан бохабар бўлмоқни хоҳлайдургон ҳар ким учун тарих ўқумоқ керак, чунки ҳар нимаси ва ишнинг асли ва насли тарихдан билинур”. Унинг “Сарт сўзи мажҳулдир” мақоласини профессор Д.Алимова “ўз замонасининг илмий изланишларига таянган ҳолда, аҳоли фикрини билишдан тортиб манбаларни ҳам ўрганиб, мавзуга оид қатор адабиётларни тадқиқ қилиш натижасида яратилган илмий асар”¹, - деб баҳолаган эди. Шунингдек, М.Бехбудий қаламига мансуб бўлган “Мирзо Улуғбек” номли илмий мақолада алломанинг давлат ишлари билан бир қаторда астрономия фани соҳасида олиб борган илмий ишлари, тадқиқотлари ҳақида қимматли фикрлар баён қилинди. Улуғбек Шарқнинг йирик олими сифатида эътироф этилиб, “Зижи Кўрагоний” жадвалини тузганлиги ва бу жадвалнинг ҳозиргача ўз қимматини йўқотмаганлиги таъкидланади². Умуман, барча илғор миллий зиёлилар каби, Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам жамият маданий тараққиётининг муҳим омили сифатида Ватан тарихи муаммоси ва уни ўрганишни биринчи ўринга қўйди.

Тараққийпарвар миллий маданият ривожидида тубдан ўзгариши лозим бўлган жиҳатлардан бири сифатида энг аввало маиший турмуш тарзидаги ислохотларни зарур деб билди. Хусусан, унинг “Бизни кемиргувчи иллатлар”, “Эҳтиёжи миллат”, “Миллатлар қандай тараққий этарлар?”, “Аъмолимиз ёйинки муродимиз” каби мақолаларида ўша даврда маиший ҳаётдаги мавжуд камчиликлар каттиқ танқид остига олинди. М.Бехбудий: “қўлдаки бор нимар-

¹ Алимова Д.А., Рашидова Д.А. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Тошкент, 1999. Б.17.

² Бехбудий М. Мирзо Улуғбек // Самарканд, 1913. № 38. 23 август.

самизни тўю азоға, беҳуда одатларга сарф этармиз. Кўрпамизга қараб оёғ узатмаймиз. Қарз ила иморат, тўй, фиску бойлик қилармиз, исроф қилармиз. Охири “хусруд дунё ва охира” бўлурмиз. Бу сабаб ила фақирлик даражасига тушурмиз. Бир қарра диккат қилинсун. Бир яҳудий, бир ўрус, бир армани ҳеч вақт тўй деган балоға беш минг сўм, ҳатто бир-икки минг сўм сарф қилингани эшитилмайдур. Биз бўлса йигирма минг сўмлаб сарф этармиз”¹ ёки “Ҳар куни судда нақадар ҳовли, хона, боғ сотилур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, таъзия, кўпқари, базм. Бир маҳаллада аҳли савод йигирмадан бир йўқ. Имони исломни далиллари ила билатурғонларни нари кўйдук. Эрта қозилар барҳам бўлса, замонча қози бўлатурғон биргина киши ўн миллиўн Туркистонда йўқ... ..тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортиқча пул ила болаларни мусулмон ва русий яхши ўқитулсун. Тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст рехтлариға сарф қилинсун. ...Ақчалик оталар, албатта, тўй ва маъракаға қизғонмаганларидек, болани ўқутишга ҳам қизғонмасалар керакдур. Болалар учун тарбиятхона (пансион) очмоқ керак. Ва бу тарбиятхоналар замонча ва ҳам миллий ва диний руҳда бўлиши керакдир”², – деган фикрда эди. Унинг “маълум бир шаҳарда яҳудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто ойлар ила ишдан қолурмиз”³, дейди ва бу одатларнинг хатолигини Қуръон ва Ҳадислар орқали исботлаб беради. Энг ачинарлиси, халқнинг бу урф-одатларни бажариш йўлида қарзга ботиши ва йиллаб бу оғир юкдан халос бўла олмаслиги эди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз даврининг илғор кишиси сифатида ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётдаги ечилиши лозим бўлган муаммо ва камчиликларни ўз кўзи билан кўрди, жамият таназзулини ҳис этди. У ўз фикр-мулоҳазаларини халққа танқидий, халқчил руҳда етказишга ҳаракат қилди, бартараф этиш йўллларини излади. Тараққийпарвар бошқа халқлар билан ижтимоий муносабатларга кирмай туриб, жаҳон мада-

¹ *Маҳмудхўжа*. Ох, бонқлар бизни барбод этди! // Ойина, 1914. № 19.

² *Беҳбудий М.* Аъмолимиз ёнқи муродимиз // Ойина, 1913. №7.

³ *Беҳбудий М.* Бизни кемиргувчи иллаглар // Ойина 1915. №13.

ниятига, миллий тараққиётга эришиб бўлмаслигини, ўзга миллатлар турмуш тарзининг ибратли жиҳатларидан фойдаланиш зарурлигини тўғри англаб етди. Шунингдек, унинг қарашларида тараққиётнинг моддий асосини мустаҳкамлаш, яъни энг аввало иқтисодий маданиятни яратишга асосий эътиборни қаратган ҳолда маънавий заминни мустаҳкамлаш масаласи бош ўринга олиб чиқилди.

Мурод ЗИКРУЛЛАЕВ
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи директор ўринбосари

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ “ҚАДИМ” ВА “ЖАДИД” УЛАМОЛАРИГА МУНОСАБАТИ

Туркистоннинг зиёли уламолари орасида “жадидчилик” ва “қадимчилик” сингари икки ғоявий оқимга ажралиш ўлкада кучли ижтимоий-сиёсий жараёнлар авж олган палла – XIX аср охири XX аср бошларида содир бўлди.

“Қадимчилик” ёки кейинги пайтларда илмий муомалага киририлган “анъанавийчилик”ни мусулмон жамоасининг асрлар давомидаги ривожига жараёнида шаклланган диний, маънавий ва миллий қадриятларни, ижтимоий институтларни асл ҳолатида сақлашга йўналтирилган ўзига хос мафкура дейиш мумкин.

“Қадимчилик” вакиллари яқка шахслар онгига эмас, балки бир неча авлодлар тажрибаси билан суғорилган жамоатчилик онгига мурожаат қилганлар ҳамда ўтмишдаги алломаларнинг бой меросини, анъаналарининг (асосан исломий илмлар ва ақидалар билан боғлиқ) инкор қилиниши жамиятни маънавий таназзулга олиб келади, деб ҳисоблаганлар. Улар шарият меъёрларини халқ турмуш тарзида қатъий равишда сақлаб қолишни чор маъмуриятининг шовинистик сиёсати, православ миссионерлик ҳаракати ва баҳойликка ўхшаш бошқа оқимларнинг тарқалишига қарши муҳим тўсиқ деб билардилар, “ҳар мўмин муслимнинг керак диний тараққийси бўлсин, керак дунёвий таолийси бўлсин шаръан илм ва амалсиз мумтаниъул вуқуъи¹ бир ҳақиқатдир”², деб эътироф эта-

¹ *Мумтаниъул вуқуъ* – мислсиз қоқилиш.

² *Мулла Шоҳислом*. Улум ва маориф борасида // Ал-Изоҳ. 1917, 21 июл. 5-сон. Б. 72.

дилар. Бунга муайян асослар ҳам бор эди. Хусусан, Туркистон Россия империясининг мустамлакасига айлантирилгач, маҳаллий халқнинг миллий ва диний қадриятлари, урф-одатлари оёқ-ости қилинди. Мустамлакачилар ислом дини заминидан вужудга келган одоб-ахлоқ меъёрлари, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимини издан чиқаришни ҳам ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Бу хусусда турли қонунлар ҳам чиқарилган эдики, улар маҳаллий халқ манфаатига бутунлай мос келмасди. Масалан, Туркистон генерал-губернаторлигида ўрнатилган тартиб-қоидага мувофиқ, илм ва истеъдодидан қатъи назар, 25 ёшга етган туркистонлик фуқаро волост бошқарувчиси ёки қози бўлиши мумкин эди. Бу тартиб етарли илмга эга бўлмаган кишиларнинг қози, мударрис, имом бўлиб қолишлари учун замин бўлиб хизмат қилди. Ушбу маккорона сиёсат ҳақида М.Бехбудий шундай дейди: “Миссионерлар тарафидан ва ёйинки бизни йўқ ва нобуд бўлишимизни ва шариати муқаддасамизни ҳукмдан қолишини хоҳлатадурғон эски ва мустабид ҳукумат одамлари тарафидан шундай законлар чиқарди”¹.

Шариатни, миллий-анъанавий қадриятларни сақловчи восита деб билиш ҳақидаги фикр фақатгина “қадимчилар” орасида мавжуд бўлган ғоя бўлмай, балки бундай фикр-ғояларни баъзи жадид намояндалари қарашларида ҳам кўриш мумкин. Шунингдек, айни пайтда айрим жадидлар ҳам ўз фаолиятларини шариатдан четга чиққан ҳолда тасаввур этган эмаслар.

Бизга маълумки, маиший турмушни, миллий урф-одатларни ислоҳ қилиш борасида жадидлар талайгина ишларни амалга оширдилар. Маросимлардаги дабдабазлик ва исрофгарчиликларни кескин танқид қилдилар. М.Бехбудий “Ойна” журналининг 1913 йил 6-7-сонларидаги “Аъмолимиз ёинки муродимиз” мақоласида мусулмонларга қарата “Кулу ва ишрабу ва ло тусрифу”² оятига қилган ҳолда исрофгарчиликка йўл қўймаслика чақиради. “Тўй ва таъзияга сарф қилинатурғон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлига сарф этсак, анқариб³ оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар”,

¹ Бехбудий М. Бизга ислоҳот керак // Наҳот. 1917, 17 апрел.

² Қуръони карим. Аъроф сураси, 31-оят. Маъноси: Енлар, ичинлар лекин исроф қилманглар!

³ Анқариб – қиска фурсатда.

дейди¹. Кейинчалик 1917 йили ҳатто “Шӯрои Исломия” ташкилоти ҳам бу хусусда махсус қарорнома ҳам чиқарди².

Шу билан бирга тараққийпарвар уламолар асрий миллий қадриятлар ҳамда маҳаллий аҳолининг минталитетига хос бўлган ахлоқ-одоб меъёрларининг ҳимоячиси бўлиб чиқдилар. Бу хусусдан маърифатпарварлардан Ҷўлпоннинг қуйидаги сўзлари фикримизнинг далилидир: “Эй қариндошлар... катта илтимосимиз шулдурки, Оврўпанинг мўдосидан, шишасидан, бузук ахлоқидан намуна олмасдан ва бунларга бул жиҳатдан тақлид қилмасдан, балки илм, фан, ҳунар, саноатга ўхшашлик маданиятлардан намуна олиб, бул жиҳатдан тақлид қилмоқимиз лозимдур. Оврўпанинг мўдоси ва бузук ахлоқи сизларни хонавайрон, беватан, асир-қул қиладур. Бундан сақланингиз!!!”³.

М.Бехбудий мусулмонлар барча нарсани шариат қолипига солиб, илм ва тараққиётда бошқа халқларга нисбатан анча ортда қолиб кетганликларидан изтиробга тушади. Самарқанд муфтийси бўлган Бехбудий ислом ақидалари ҳамда шариат қонунларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб мусулмонларга зуғум қилаётган баъзи эшон ва муллалар, “қадимчи” уламоларни каттиқ қоралайди. Ҳақиқий “уламо” барча мусулмонлар ҳаётини муфовиклаштириб турувчи ижтимоий куч бўлиши керак, деб ҳисоблайди. “Уламолар ва ҳар бир миллатнинг ақлий меҳнат билан шуғулланувчи шахслари, – деб ёзган эди М.Бехбудий, – ўз миллатларининг келажақдаги йўлини кўрсатиб беришлари, маслаҳатлар беришлари, урф-одатлар ислоҳоти учун масжидларда ваъз-насиҳатлар қилишлари, мактаб ва мадрасаларда бу дунё ҳамда охирада керакли бўлган илмларни ўргатишлари; газета ва китоблар ёрдамида миллатни қай тарзда бой қилиш тўғрисида мулоҳаза ва мубоҳасалар қилишлари керак”⁴.

Шу ўринда “уламо” тушунчасига изоҳ бериб ўтиш жоиз. XX аср бошларида “уламо” тушунчаси ижтимоий маъно касб этарди. Бундай пайтда “уламо” дейилганда, асосан, мадрасаларни тамомлаган, диний ва дунёвий илмга эга бўлган зиёли кишилар тушунилган. Бироқ сиёсий мақсадлар сари интилишлар ҳам кучайиб

¹ Бехбудий М. Бизни кемирувчи иллатлар // “Ойина” журнали, 1915, 13-сон. Б.342.

² Шӯрои Исломия қарорномаси // Наҳот. 1917, 10 апрел.

³ Ҷўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар // Садои Фаргона. 1914. 6 июн.

⁴ Раджапов З. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Сталинабад, 1957. С. 406.

боргач, жадидлар билан айрим масалаларда мухолифатда бўлган ўлка зиёлилари “уламолар” деб атала бошланди. Бу даврга келиб “уламо” тушунчаси сиёсий маънода қўлланиладиган бўлди¹.

Айнан мазкур даврда россиялик тадқиқотчилар империя мусулмонлари ҳаракатларини асосан уч гуруҳга таснифлай бошлайдилар. Буларнинг биринчиси мусулмончиликка ёд бўлган барча маданиятларни инкор этувчи, уларни қабул қилишдан бош тортувчи мутаассиб-консерватив мусулмонлар, иккинчиси Ғарб ва Шарқдаги замонавий номусулмон давлатларга қарши чиқа оладиган янги мусулмон давлатининг ташкил этилиши масаласига кўп даражада бепарво бўлган тараққийпарвар панисломчилар бўлса, учинчи гуруҳга империя ҳудудида аҳолининг аксарият қисмини ташкил этадиган маҳаллий халқлар томонидан ўзини-ўзи бошқарадиган мухториятларнинг ташкил этилишига интиланган, мусулмонларнинг маданий ва сиёсий тараққиётлари йўлида фаолият олиб борган тараққийпарвар зиёлийларни киритганлар².

Айнан юқоридаги таснифнинг биринчи гуруҳига оид “уламо”ларни “қадимчилар” дейишимиз жоизки, улар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида азалдан шаклланган ва муқим ўрнашиб қолган ақидаларни бузилмас деб ҳисоблар, ўрта асрлардан қолган урф-одат ва анъаналарга бирор ўзгариш киритилишини хаёлларига ҳам келтирмас, ўз манфаатлари йўлида динни ҳам ногўғри талқин қилишга тайёр эдилар.

Жадидларнинг фикрича, “қадимчилар”нинг ислом ақидаларини ўз манфаатлари йўлида талқин қилишдан иборат бўлган консерватив қарашлари Марказий Осиё халқларини фалокатли ҳолатга, маданий жиҳатдан маҳдудликка олиб келган эди. Шунинг учун ҳам пешқадам миллий зиёлилар ўз олдларига қўйган бирламчи вазифа ислом аҳкомлари, Қуръон оятлари, ҳадислар ва шариятнинг тўғри талқин қилинишига эришиш, маориф тизимида ислохотлар ўтказиш ва замон талабига жавоб берадиган таълим тизимини яратишдан иборат бўлди.

Илоҳиёт соҳасида билимларга эга бўлган жадидлар мавжуд шароитда ислом тушунчасини такомиллаштириш мумкинлиги ва

¹ Қозоқов Т. XX аср бошларида Фарғона водийсидаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва жадидчилик ҳаракати. Тарих ф.н. ... диссертацияси. Тошкент, 2001. Б. 72.

² Елчиев Б.И. О некоторых течениях среди мусульман. Очерк. // Свободный Туркестан. 1918.

кераклигини тушуниб етганлар. Маҳмудхўжа Бехбудий (1909), Абдулла Авлоний (1910) ва Абдурауф Фитратлар (1915) дунё халқлари маънавий маданиятини сақлашда ислом динининг аҳамиятига оид ўз билимларига таянган ҳолда ўзларининг “Мухтасар ислом тарихи” китобларини яратдилар.

М.Бехбудий ўзининг деярли барча ижтимоий-сиёсий, илмий, диний-маърифий чиқишлари (китоблари, дарсликлари, мақолалари)да миллатни, айниқса, ёшларни янги, замонавий илмларни эгаллашга ундайди. Том маънодаги маърифатпарвар, зиёлига хос одоб билан уламоларнинг, “қадимчилар”нинг ҳам дунёвий илмлардан бохабар бўлишлари зарурлигини уқдиради. Янги илмдан бебаҳра уламолар ҳам фаръий¹ ва сатҳий – чуқур ўйламай ўзи каби ноқилларни (нақл қилувчи, демокчи) ёмон кўриб, ёмон кўз ила қарашлари ноўрин эканлигини, эски ҳукамо, ҳайъатчи ва сайёҳларнинг сўзи “ҳикоят” мақомида тафсириларимизгача суқилгани учун “оят – файласуф сўзидир, ҳақим ва роҳиб каломидир”, деб баҳс қиладиган ҳозирги баъзи аҳли замона ва ажнабийларга бир катта далил ва кам илмлилар олдида даста ҳужжат бўлаётганлигини куйиниб таъкидлайди².

М.Бехбудийнинг 1905 йилда нашр этилган “Мунтахаби жуғрофия” дарслигининг 1-жилди “Янги ҳукамоларнинг сўзидан намуна” бўлимидаги фикрлар унинг “жадид” ва “қадим”га бўлган муносабатларини яққол ифодалайди, десак, нотўғри бўлмайди. Жумладан, у шундай ёзади: “...ҳайъати жуғрофий хикмати табиийия ва казо-казони билатургон ёшларимиз, ҳақиқати исломдан беҳабарларимиз эски афсоналарни мусулмон китоблариға кўруб мусулмон китобларидан эътиқодлари бўшайдур. Кейинги вақтга шундай кам эътиқод ёшларимиз тез кўзга кўринадур. Эмди бунга бир даво – чора лозимдур. Худоға шукурки, яна чораси эски ва янги илмларни ўкумоқ ва саъйи қилмоқ ила бўладур. Аммо афсуски, эскиларимиз, хусусан Туркистонға эски ҳолға ва янгиларимиз ўз рафторлариға бир-бирларидан хабарсиз ва балки нафрат қиладурлар, танимайдурлар. Эй азиз эски ва янгилар, бир-бирингиздан хабар олмоқ ва фикрингиз, илмингиз, иштибоҳингизни айтмоқ, эшитмоқ, дардингиз давосига чора ахтармоқингиз лозимдур ва илло бу ҳолат ила биз кундан-кун, зоҳиран ва ботинан кейин қолурмиз. Кошки фақат

¹ Фаръий – иккинчи даражали

² Бехбудий М. Мунтахаби жуғрофия, 1-жилд. 1905. Б.27.

ўзимиз кейин қолсак, балки аҳкоми диниямиз кейин қолганидек, эътиқодимиз ҳам кейин қолиб, дунё ва охиратга зомин ва масъул бўламиз”¹.

1917 йилда Туркистон ўлкасида содир бўлган инқилобий ҳодисалар жамиятда кескин бурилишларни ясади. Большевизм тубжой миллатнинг “қадим” ва “жадид”ларга бўлинганидан устамонлик билан фойдаланиб маҳаллий халқ орасига ҳам секин-аста кириб борди. Айти пайтда миллатлар орасига қутку солиб, ажратиш ва жамиятни синфий асосга қуриш ҳаракатини кучайтирди.

Маҳаллий аҳоли большевиклар илгари сурган синфий кураш, пролетар инқилоби ва пролетариат диктатураси, “адолатли социалистик жамият”ни барпо этиш ғояларидан жуда узок эди. Шунинг учун ҳам ҳокимиятнинг советлар қўлига ўтишини кўпчилик мусулмон зиёлилар, тараққийпарвар шахслар қатъиян қоралаганлар.

Ўлкадаги асосий оммининг орзу-умидлари Россия империясининг мустамлакачилик зулмидан озод бўлиш, мустақил демократик миллий давлат барпо этиш, асрий урф-одатлар, анъаналарнинг сақланиб қолишидан иборат эди. Айнан мазкур мақсадларга эришмоқ учун ўлкадаги барча миллатпарвар кучларнинг бир ёқадан бош чиқариши, бирлашиши даркор эди. Бехбудийнинг ўз чиқишларидаги “Эй ҳазрати уламо! Эй тужжор, аҳли касаба ва ағниё²! Эй, ғайратли ёшлар! Нифоқ ва бир-бирига душманликни ташлангиз. Худо ҳақи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу қуяларда қорнини тўйғазолмайтургон етим ва бевалар ҳақи бири-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилуб, ҳолик Худонинг нафъига, дин ва миллат йўлига хизмат этингиз”³ сингари хитоблари айнан шунга йўналтирилганди.

Бир мақсад йўлида кураш олиб бораётган миллат зиёлиларининг жадид ва қадимчилар гуруҳларига ажрალიши эрк ва озодлик учун бўлган курашга ўзининг салбий таъсирини кўрсатиши муқаррарлигини чўқур англаб етган Маҳмудхўжа Бехбудий “...Туркистон мусулмонлари, Россиядан ажралмаган ҳолда қадимчилар ва жадидлар ўртасидаги зиддият ва ихтилофларимизни тугатиб, бирлашмоғимиз лозим.... Агар биз, Туркистон мусулмон-

¹ Ўша ерда.

² Ағниё – бойлар.

³ Бехбудий М. Мухтарам самарқандийларга холисона арз // “Хуррият” газетаси. 1917. 13 май.

лари, биргаликдаги саъй-ҳаракатларимиз билан ислоҳотлар ва иттифоққа интилсак, зиёлилар ва тараққийпарварларни бой ва уламолар билан бирлаштирсак, унда биз бу билан динимиз, миллат ва ватанимизнинг гуллаб-яшнаши учун улкан хизмат қилган бўламиз”¹, дейди.

Афсуски, Туркистон халқларининг ҳам, тараққийпарвар уламо-ларнинг ҳам миллат равнақи, юрт озодлиги, мамлакат тараққиёти борасидаги юксак орзулари ушалмай қолди. Ватанимиз қарийб 70 йиллик мустабидликка мубтало бўлди.

Динсизлик шиор қилиб олинган социалистик жамиятда ҳар қандай диний уламо жоҳил, диндорлар эса жамият тараққиётини орқага тортувчи қора кучлар сифатида талқин этилди. “Жадидчилик” “маҳаллий буржуазиянинг миллатчилик, пантуркистик ғояларини ўзида мужассамлаштирган “мафкура” сифатида қораланган бўлса, “қадимчилик” жаҳолат ва диний мутаассибликни, феодализмнинг оғир асоратларини ўзида ифода этган оқим сифатида баҳоланди.

*Мавлуда Эргашева,
юримик фанлари номзоди, доцент,
Бухоро Давлат университети*

М.БЕҲБУДИЙ ҚОЗИЛАР ФАОЛИЯТИ ВА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ ТЎҒРИСИДА

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов ҳақоний таъкидлаганидек: “...халқни маърифат ва миллий уйғонишга чорлаган жадидчилик ҳаракати намояндалари ҳаётини, ижодини, интилишларини ўрганиш, уларнинг бугунги кундаги моҳияти ва аҳамияти ҳақида ҳам гапиришимиз зарур”².

Дарҳақиқат, ҳуқуқий давлат ҳуқуқ ҳукмронлигига асослан-диган, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолат-лайдиган, мустақил суд ҳокимиятига эга бўлган, давлат ва фуқаро ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланадиган демократик адо-

¹ *Беҳбудий М.* Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон. 1917, 12 июн.

² *Каримов И.А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-т. Т.: Ўзбекистон. 2000, 469-б.

латли давлатдир. Асосий Қонун – Конституциямизнинг 11-моддасига асосан: “Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади”¹. Ушбу принципнинг туб маъноси шуки, унда ягона ҳокимиятнинг уч таркибий бўғини: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ўз конституциявий ваколатлари доирасида мустақил фаолият юритиб, бир-бирларининг ваколатларига аралашмайдилар. Ҳар бир ҳокимият шаҳобчаси ўз ҳимояси нуктаи назаридан ўзгасини назорат қилади, чеклаб-чегаралаб туради, ваколатларидан четга чиқишга йўл қўймайди².

Профессор Ҳ.Т.Одилқориевнинг фикрига кўра, ҳуқуқий давлат қуриш учун суд органлари тизими мутлақо мустақил ҳокимият тармоғига айланмоғи даркор. Суд оддийгина ҳуқуқни кўриқловчи орган эмас. У ҳокимиятнинг тўлақонли субъекти. Суд – адолат, адлия элтувчидир. Суд – инсоният ақлининг бутун цивилизация тарихи давомида эришган энг буюк ютуғидир. Суд – қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлашнинг ўта нозик сайқал топган, энг такомилга етган воситаси (механизми)дир³. Суд ҳокимияти мустақил ҳуқуқий демократик давлат шароитида, қонун устуворлиги асосида қарор топадиган ҳокимиятдир. Мамлакатда суд ҳокимиятининг барқарор бўлиши бир аср аввал миллий мустақилликка эришишни кўзлаган жадид мутафаккирларимизнинг азалий орзуси эди.

Дарҳақиқат, суд ҳокимияти – уч ҳокимиятнинг бири, унинг юксак нуфузи жамият ва давлат ҳаётида инсон ҳуқуқлари, демократия ва қонунийлик барқарор бўлишининг асосий шартидир. Зеро, суд ҳокимиятининг вазифаси – фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, мамлакат конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимияти ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлигини таъминлаш, қонунларни ва бошқа норматив ҳужжатларни ижро қилиш ва қўллашда қонунийлик ҳамда адолат учун курашишдан иборат⁴.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. I боб, 11- модда. Т: Ўзбекистон. 2012, Б.5.

² *Одилқориев Ҳ.* Конституция ва фуқаролик жамияти. Т.: Шарқ, 2002. Б.66-67.

³ *Одилқориев Ҳ.* Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. Т.: Ўзбекистон, 1995. Б.25.

⁴ *Одилқориев Ҳ.* Конституция ва баркамол жамият орзуси. Т.: Oqituvchi, 2012. Б.300.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Ҳокимиятнинг учинчи тармоғи бўлмиш суд тизимини мустаҳкамлаш, судларнинг мустақиллигини, уларнинг фақат қонунга бўйсунганини кучайтириш борасида моҳият-эътиборига кўра мутлақо янги қадам қўйилди, десак, ҳеч қандай муболага бўлмайди. Бу ўзгаришларни амалга оширишдан асосий мақсад шуки, биз одамларнинг судларга фақат жазоловчи идора деб эмас, балки, аввало, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи идора деб қарашига эришмоғимиз керак”¹.

Тараққийпарвар жадидлар ҳам ўз даврида суд-ҳуқуқ масалалари ҳақида, жумладан, қозилар, уларнинг фаолияти, жамиятда тутган ўрни, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, қозилик судлари ва вазифалари тўғрисида бой ҳуқуқий ғоялар қолдирганлар ва долзарб муаммоларни илгари сурганлар. Улар ўзларининг мазкур масалаларга доир маъруза, мақола ва асарларида қозилар ва қозилик судлари фаолиятида туб ўзгаришлар ҳамда ислоҳотлар амалга оширилиши зарурлигини уқтирадилар. Мутафаккир жадидлар бу соҳада ҳуқуқий муаммолар ёритилган нафақат илмий ва публицистик асарлар, балки бадий асарлар ҳам яратиб қолдирганлар. Уларнинг бундай асарлари Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритиши арафасидаги жараёнларда, истиқлолнинг дастлабки йилларида кенг халқ оммасининг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини ташкил қилишда ўз хизматини ўтади. Улар Ватанимизнинг буюк келажаги учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Буюк маърифатпарвар, жадидчилик ҳаракати асосчиларидан бири Мухомудхўжа Бехбудий 1913 йилдан матбуот ишлари билан шуғулланишга киришади ва “Самарқанд” газетасини чиқара бошлайди. Газета туркий ва форсий тилларда ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. Мазкур йилнинг 30 августида Бехбудий “Ойна” журналинини чиқара бошлайди. Бу журнал маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилди.

Маълумки, XIX асрдан бошлаб Ўрта Осиёда одат ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган ишларни кўриб ҳал этувчи суд идораси – бийлар суди фаолият кўрсатган. 1867 йилги “Низом” лойиҳасида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг бош йўналишлари. Т.: Ўзбекистон, 2002. Б. 12-13.

Туркистон ўлкасида суд ҳокимиятини амалга ошириш масаласи ҳам ўз аксини топган эди. Унда кўчманчи ва ўтроқ, рус аҳолиси учун алоҳида суд органларини ташкил қилиш керак эди.

Лойиҳада кўчманчи аҳоли учун ҳар бир бўлисда 4-8 нафар бийлар сайлаш назарда тутилган бўлиб, бу лавозимга 25 ёшга тўлган, муқаддам судланмаган, тергов қилинмаган киши аҳоли томонидан уч йил муддатга сайланиши мумкин эди. “Низом лойиҳасида бийлар уч турга бўлинган: 100 сўмгача (беш от ёки 50 қўй) қийматга эга бўлган ишларни кўрувчи, даъволанадиган битта ёки бир неча бийлар қиймати қанчалигидан қатъи назар барча ишларни кўрадиган ва қиймати 1000 сўмгача даъволарни кўриб, узил-кесил ҳал қиладиган, вақти-вақти билан чақириладиган волост бийлари курултойи¹.

М.Бехбудий ўзининг “Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа”, “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси”, “Ҳақ олинур, берилмас” каби бир қатор мақолаларида Туркистонда ҳуқуқ соҳасидаги мавжуд муаммолар, қозилар ҳамда улар фаолиятидаги камчилик ва иллатлар, уларни бартараф этиш йўллари тўғрисида жиддий муносабат билдирган, долзарб ғояларни илгари сурган. У мамлакатдаги муҳим ҳуқуқий масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш қозилар, элликбоши-ю юзбошилар ҳамда бошқа мансабдор шахслар ихтиёрига батамом топшириб қўйилганлиги, улар фаолияти устидан қатъий ва қонуний назорат олиб борилмаётганлигини кўрсатиб берган. У айрим қозиларни диний, шаръий ва ҳаттоки маиший масалаларни ҳам порахўрлик асосида кўриб чиқаётганликларига қаттиқ норозилик билдиради. Порахўрлик – бу пора олиш, пора бериш ёки бу жиноятларда воситачилик қилишдир. Айтиш жоизки, жамиятда жирканч иллат ҳисобланган порахўрлик аждодларимиз даврида ҳам улар томонидан қаттиқ қораланган. Жадидлар ўз даврларидаги қозилик судлари амалиётига танқидий ёндашганлар. Қозиларнинг қонунга эмас, кўпроқ шариятга таяниб иш тутишлари, шарият шароитларини суистеъмол қилишлари уларни ташвишга солган. Улар мавжуд суд тизимини давлат ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан ислоҳ этиш, такомиллаштириш чора-тадбирларини излаганлар ва бу борада ўз тавсияларини тақдим этганлар.

М.Бехбудий мамлакатдаги айрим қозилар ҳуқуқий масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал қилишда порахўрлик жиноятини содир

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т.: Адолат, 2010. Б.50.

қилаётганликлари, шу тоифадаги қозилар фаолияти устидан мутлақо назорат олиб борилмаётганлигини кескин танқид қилади. Мутафаккир барча мусулмонларнинг, маҳаллий халқнинг менталитетига хос, уларнинг талаб ва истакларига жавоб берадиган ҳуқуқий нормалар шариатда мавжудлигини алоҳида уқтирар экан, чор мустамлакачи маъмурларининг мамлакатда олиб бораётган сиёсати ва ўрнатган қонун-қоидалари туркистонликларнинг турмуш тарзига мутлақо зид эканлигини тушунтириб беради.

Беҳбудий айрим қозиларни ўз манфаатларини кўзлаб, шариат нормаларини бузиб, нотўғри талқин этишларини, ноқонуний хатти-ҳаракатларини кескин танқид қилади. Мамлакатдаги қозилар фаолияти ҳамда уларнинг ҳуқуқий мақоми ва ҳолатини синчиклаб ўрганган ва чуқур таҳлил қилган Беҳбудий, қозилик судлари тизimini ўзгартириш ва ислоҳ қилиш зарур, *қозилик судлари* ўрнига Туркистондаги бешта вилоятнинг ҳар бирида апелляция комиссияси ташкил этилган *давлат судларини* тузиш лозим, дейди¹. Округ судларини назорат қилиш учун эса, – деб уқтиради у, – раис, ўринбосар ва учта суд аъзосидан иборат Олий суд палатаси очиш мақсадга мувофиқдир². М.Беҳбудийнинг Туркистон қозилари ҳақида уларни сайлаш ва мансабидан бўшатиш; шаръий қозилик лавозимини вужудга келтириш; қозихоналар иши, уларда қози ва унинг муовини (ноиб) лавозимини жорий этиш, қози билан ноиб вазифаларининг мазмун-моҳияти; қозилар ҳукми ва қози ҳукмидан норози бўлган инсоннинг юқори суд органига мурожаат қилиш тартиб-қоидалари, шунингдек, қозихоналарда ёзиладиган барча ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг юритилиши; қозиларнинг даъво ва ҳуқуққа доир ишлари мазмуни, уларнинг турли топшириқ ҳамда вазифалар билан шуғулланишлари, умуман, қозиларнинг фаолияти ва уларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисидаги бой ғоялари – аҳамиятига кўра ғоятда муҳим бўлган бу тарихий-ҳуқуқий ҳужжат “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси”³ да чуқур ва кенг ўз ифодасини топган. У подшо ҳукуматининг мустабид тузуми ҳукмронлиги шароитида “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси”ни ишлаб чиқиб, уни 1907 йилда Русия 3-Давлат Думасида кўриб чиқиш учун Дума қошидаги Мусулмон фракциясига топширган эди.

¹ *Беҳбудий М. Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа // Ойина. 1913, №5. Б.106-107.*

² *Ўша жойда.*

³ *Беҳбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси // Жаҳон адабиёти. 2003. 8-сон. – Б.146-156.*

Мазкур “Лойиха”да муҳокама қилинаётган масалага доир долзарб муаммолар дадил илгари сурилган. Жумладан, унинг 5-моддасида “Русия адлия маҳкамалари сайловига ва ундаги мансабларга сайланишга мусулмонларнинг ҳақли бўлишлари”, 6-моддасида “Туркистоннинг турмуш тарзидан беҳабар юристларни Туркистон адлия маҳкамаларига раҳбар этиб тайинламаслик”, 8-моддасида “Қози ва судьялар жазо тайинламагунча, ҳеч кимнинг ҳибсга олинмаслиги”, 9-моддасида “Туркистон қозилари олиш-сотиш юзасидан васиқасиз 300 сўмдан ортиғини кўриб чиқмаслиги тўғрисидаги қонуннинг бекор қилиниши”, 11-моддасида “Қозилар чиқарадиган ҳукм прокурор назоратидан чиқарилиб, диний ва ички ишлар Идораси тасарруфига топширилиши” ва 12-моддасида эса “Қозихона хатлари учун олинадиган марка низомининг бекор қилиниши” алоҳида қайд этилган¹.

Хуллас, атоқли жадид мутафаккири Маҳмудхўжа Бехбудийнинг қозиларга қўйиладиган талаблар, уларнинг ҳуқуқий мақоми, суд ишларини юритишда қонунийлик ва адолат талабларига риоя этиш, суд ҳокимиятини-инсон ва фуқаролар манфаатини ҳимоя қилувчи давлат маҳкамасига айлантириш тўғрисидаги ғоялари Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини мустаҳкамлашда, суд органлари фаолиятини давр талаблари даражасида ривожлантиришда, суд ислохотларини амалга оширишда, судларнинг моҳияти ва хусусиятларини тушунтиришда, умуман, ҳокимият асосларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

¹ Бехбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойихаси, 155-б.

БЕҲБУДИЙ ВА ТЕАТР

XX аср бошлари Туркистон ижтимоий ҳаётида ниҳоятда кучли жонланиш рўй берди. Бу жонланиш ўлкада тобора миқёс касб эта борган Миллий уйғониш кайфияти ва унинг амалий кўриниши бўлган жадидчилик ҳодисаси билан белгиланади. Жадидчилик ҳаракати тарихан қисқа муддатда ижтимоий онгни маърифатчиликдан сиёсий озодлик, мустақил давлатчилик ғояси томон ривожлантира олди. Бу ҳаракат бир неча йўналишдаги амалий фаолиятда ўз ифодасини топди. Хусусан, мактаб-маориф, матбуот ва матбаачилик, хайрия ишлари, адабиёт ва санъат, шу жумладан, театр ва драматургия кабиларда.

Театр жадид зиёлилари таъбирича, “ибратхона”, “улуғлар мактаби” эди. Муқаллид – актёрлар эса “табиби ҳозиқ” мисолида эдилар. Мазкур тушунча жадид театрининг ҳам ғоявий, ҳам эстетик тамойилларини белгилади. Айни чоғда театр маънавий тарбия маскани бўлиши билан бир қаторда, мактаб-маориф соҳаларини моддий қувватлаб турувчи асосий манбалардан ҳам эди. Ана шу боис тараққийпарварлар миллий театр ишларини зўр бериб ривожлантиришга интилдилар. 10-йилларнинг ўрталарига келиб Туркистоннинг деярли барча йирик шаҳарларида хаваскорлар миллий труппалари ташкил топа бошлади. Аввал Тошкент, Самарқанд, сўнгрок Қўқон, Наманган, Андижон, Бухоро, Хўжанд, Каттақўрғон шаҳарларида театр жамоаларининг вужудга келиши миллий драматургияга бўлган эҳтиёжни фавқулудда кучайтириб юборди ва шунинг ҳосиласи ўларок ўнлаб сахна асарлари пайдо бўлди. Бу ишларнинг тамал тошини қўйган зот эса Маҳмудхўжа Беҳбудий эди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақида сўз айтиш, аввало, туркий дунёнинг энг ёрқин, буюк сиймоларидан бири хусусида мушоҳада қилиш бўлса, иккинчидан, ўзбек миллатининг ижтимоий онгини белгилаган қатор соҳаларнинг “отаси” – бошловчиси ҳақида, чунончи, таъкидлаганимиз, миллий драматургия ва театр соҳаларининг ҳам асосчиси ҳақида фикр юритиш демакдир.

Бехбудий – жадид драматургиясининг асосчиси

Айрим мутахассислар хронологик тартибга кўра биринчи ўзбек драмаси деб Ўзбекистонда туриб қолган татар зиёлиси Абдурауф Самадов – Шаҳидийнинг “Маҳрамлар” пьесасини тилга оладилар. Асарнинг 1911 йилда ёзилиб, Наманганда “Исҳоқия” матбаасида шу йили чоп этилганини далил қилиб кўрсатдилар. Афсуски, “Маҳрамлар” пьесасининг чоп этилган нусхаси Ўзбекистон кутубхоналари ва архивларида ҳозирча топилмагани учун асарнинг нашр этилган йили нотўғри кўрсатиб келинган. Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонанинг миллий адабиётлар бўлимида пьесанинг “Исҳоқия” матбаасида чиққан нашри сақланади. Унда асарнинг нашр санаси 1912 йил, деб аниқ кўрсатиб қўйилган. Бироқ пьесанинг ёзилиш санасига доир аниқ маълумотлар йўқ. Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесаси эса 1911 йилда ёзилгани муаллиф томонидан ҳам, замондошлари ва бошқа олимлар – Бехбудий биографлари томонидан ҳам эътироф этилган.

Қолаверса, ўзбек театри тарихини биринчилардан бўлиб анча кенг тадқиқ этган Миён Бузрук Солиҳов 1935 йилда Тошкентда нашр этилган “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” китобида “Маҳрамлар” пьесасини Шаҳидий томонидан татар тилида ёзилган “Ўликлар” пьесасининг ўзбекча таржимасидир, дейди. Демак, М.Бехбудийнинг “Падаркуш” асари хронологик тартибда ҳам, миллий, лисоний жиҳатларига кўра ҳам биринчи ўзбек сахна асаридир.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатини яқин-яқингача маърифатпарварлик дея чеклаш мавжуд эди. Европа ва қатор Шарқ мамлакатларидаги каби, бизда ҳам маърифатпарварлик ғайрифеодал ходиса, албатта. Айни пайтда Европадан фарқли ўларок, биздаги маърифатчилик антиколониал моҳият ҳам касб этгани маълумки, шу хусусиятнинг ўзи Туркистон ва балки бутун Россия мусулмон ўлкаларидаги жадидчиликнинг улкан ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлганини англатиб турибди. Ана шу икки мафкуравий асос, яъни феодал қоқоқлик ва колониал истибдодга қарши кураш жадидчиликнинг барча кўринишлари ва интилишларида намоён бўлган. Туркистон жадидлари раҳнамоларидан Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзи ва маслакдошларининг боши кундага тўғриланаётган 1927 йилда мардонавор туриб: “Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан

айтганда, дўконда ўлтуруб насиё ёзадурғон ходимлар етказсак? Шу ишка ақлли одам шу баҳони беришдан (аввал) у ёқ-бу ёқни мулоҳаза қилсин. Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий курашчилар тайёрлаш баҳоси берилмаганига таассуф билдиришмай ўта олмайман”, – деб айтган эди. Нафақат мактаб, аини чоғда матбуот, турли жамиятлар, санъат, адабиёт – барчаси ана шу ижтимоий-сиёсий маслак йўлида сиёсий ва маданий “курашчилар” тайёрлашга йўналтирилди. Ҳам иқтисодий, маиший турмушдаги қолоқликни бартараф этиш, ҳам Чор асоратини йўқотиш жадидчиликнинг ҳамма ҳаракатларида акс этди, шу жумладан, театр ва драматургияда ҳам.

Бехбудий 1909 йилдаёқ “Эҳтиёжи миллат” мақоласида ёзади: “Биз туркистонлиларга икки синф кишилари лозимдурки ва бу икки синф кишилари сиз бизни диний ва дунёвий илмларимиз миллат ва қавмиятимиз, маиший эҳтиёжларимиз хароб бўлиб, кундан-кун бегона миллатларнинг забунни ва маҳкуми бўлурмиз..., яъни бу икки синф замондан бохабар уламои диния ва диндан бохабар уламои замония”.

Айнан шу қараш “Падаркуш” пьесасининг ғоявий негизини белгилаган. Асар мазмунига кўра бир бой одам ўзи саводсиз бўлгани ҳолда, фарзандини ҳам илми қилмоқчи эмас. Ўғли ўс-пирин ёшига етса-да, мактаб кўрмаган. Ота бундан мутлақо ташвишланмайди. Чунки, ўзига ота мерос мулк қолиб, бойликда бахузур яшаётганидек, ўғли ҳам шу тақдирни такрорлайди, деган ўйда. Асар муаллифи бой фикрини ўзгартириш учун ўз даври маърифатининг икки вакили – эски мактаб “домла”си ва “усули жадид” тарғиботчиси – зиёлини унинг ҳузурини кўрсатади. Аввал домла, сўнг зиёли келиб, бойнинг ўғли Тошмуродни мактабга бериб, илми диний ва илми замондан баҳраманд этишга даъват қиладилар. Бу сўзларга бепарво, беписанд бой ҳар икки меҳмондан ҳам ранжиб, уларни бир амаллаб ҳайдаш чорасини излайди. Отанинг бемаъни ҳаёт тарзини кўриб ўсган фарзанд уч-тўрт безори, чапани йигитларга қўшилиб ичкилик ичади, маиший бузуқликка майл билдиради ва охир-оқибат ана шу эҳтиёжлари учун маблағ истагида отасининг кушандасига айланади. Воқеанинг фожиавий якунидан сўнг саҳнага кириб келган Домла ва Зиёли ўз сўзларига қулоқ осмаган бойнинг машъум ибратиди илмсизлик, жаҳолатнинг даҳшатини, фожиасини таъкидлаб, халққа мурожаат этадилар: “Илм ва

тарбиясиз болаларнинг оқибати шулдир. Агарда буларни отаси ўқутса эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди... Ох, ҳақиқатда бойни ўлдурган ва йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмлиқдур... Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқу-моқ ва ўқутмақдан бошқа илож йўқдур”.

“Падаркуш” пьесасида илгари сурилган ғоя ана шу сўзларда акс этади. Шунга кўра кўпгина мутахассисларимиз уни соф маърифий характердаги асар сифатида баҳолаб келадилар. Дарҳақиқат, илмсизлик, жаҳолатга қарши маърифат ғояси ҳар бир саҳифада яққол ифодаланган. Айни чоғда жадидчиликнинг ўзак масаласи бўлган истибодга қарши ғайриколониял ғоя ҳам асарнинг бир неча ўринларида гоҳо очикроқ, гоҳи пардали ва ёки матн тағзаминидан англашилиб туради. Англашилган сари эса, аввало шу ғоя назарда тутилган эмасмикан, деган фикр собитлашиб боради. Бир қадар ошқора кўринган истибод масаласи жузъийроқ шаклда домланинг қуйидаги сўзларида сезилади: “Кўрармизки, йигирма-ўттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яҳудий ва бошқа ажнабийлар кўлига ўтди”.

Агар домла шу сўзларни айтиб, ўқимокқа, хусусан мусулмонлик, дин, исломият равнақиға даъват этса, ундан сўнг кирган зиёлининг тилида “миллат” сўзи қайта-қайта такрорланади. У “миллатга кераклиқ илмлар тўғрисида” сўйларкан, мавжуд асорат тузуми билан боғлиқ қуйидаги фикрни баён этади: “Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонға илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўви ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур”. Зиёлининг бундай ҳур фикрлари асар сўнгида ривожлантирилади ва янада очикроқ матнда берилади: “Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақиру зарурат хорликлар ҳамаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси натижасидур. Дунёға тараққий қилган халқ, илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганларда беилмлиқдан”.

“Падаркуш” пьесасининг ғайриколониял моҳиятини муаллиф томонидан ғоят нозиклик билан сингдирилган яна бир неча ўринларда кузатиш мумкин.

Аввало, асарнинг 1913 йил Самарқандда илк бор нашр этилган нусхаси титул саҳифасидаги бағишлов эътиборни тортади. Унда муаллиф ўз асарини 1812 йил “Бородино майдонидаги жанг ва бу жангда Россиянинг французлар босқинидан ҳалок бўлгани” сана-сига бағишланганини қайд этган. Цензура тазйиқидан безор бўлиб бағишлов битган Бехбудий, шунда ҳам ўз мақсадини дабдурустан киши сезмайдиган бир тарзда ифодалаб кетади. Яъни “Падаркуш”, Россиянинг истибдод хавфидан қутулгани шарафига асоратдаги “Туркистон маишатидан олинган” асар эканини мантиқан таъкидлайди. Ваҳоланки, шу пайтда ёзилган аксарият асарларда бағишлов одатда асосан оқ подшо ва унинг авлод-аждодлари, рафиқаси шарафига бўлар эди. Бехбудий бу анъанани онгли равишда бузади ва фикрни бошқа сиёсий мақсадга йўналтириш йўлини топади.

“Падаркуш”да асорат туфайли фожиалар юз бераётганига яна бир жиддий ишора бу асардаги “пивохона манзараси”дан англашилади. Уч-тўрт кучга тўлган, навкирон ерли йигитлар ўспирин Тошмуродбойваччани ёнларига олиб, ичкилик ичиб, маст ҳолатда ўтирганларини кўрсатар экан, Бехбудий Россия маиший ҳаётидан Туркистонга кириб илдиз отган ичкилик, пивохоналар мусулмон ёшлари учун хунук оммавий ҳодисага, офатга айланганини таъкидламоқчи бўлади. Бу фикр Бехбудийнинггина фикри эмас. Буни ҳатто Россия манфаати учун хизмат қилган рус олимларининг ўзлари ҳам қайд этган эдилар. Академик В.В.Бартольд “История культурной жизни Туркестана” номли фундаментал тадқиқотида ёзади: “1878 йилда академик Миддендорф яқиндагина забт этилган (Фарғона) вилоятининг фавқулодда сокин, тинч эканига ҳайратланган эди. 1901 йилдаёқ Фарғонада халқнинг ахлоқ-одоби шунчалар яхши эканки, 1,5 миллиондан ошиқроқ аҳоли орасида жами 27 та қароқчилик ва 26 та ўғрилиқ қайд этилган. 1910 йилда эса Фарғонада жиноят даражаси бутун Россия империясидан икки баробар ортиқроқ экани қайд қилинди... Жиноят кўрсаткичларининг бу қадар кўпайишига бош сабаб қилиб маҳаллий халқ орасида алкоголизмнинг ёйилиши деб ҳисобламоқдалар. Бартольд Чор жан-дармеряси далилларини келтирар экан, ичкиликбозликнинг тарқалишига махсус тўхталади: “Маҳаллий халқ, — деб ёзади Бартольд, — руслар билан яқинлашиб ва русча сўзлашишни ўрганиб, уларнинг зоҳирий ҳаёти, аксарият салбий ҳаёт тарзини, енгил-елпи турмуш кечириш, вино ва пиво ичиш кабиларни ўзлаштирди. Бу ҳатто (ма-

халлий халқнинг) илмли кишилари, дин арбобларига ҳам тегишли...”

Россия шарқшуносининг бу қайдлари бутун Туркистон турмуши учун типик ҳодисага айланиб бораётган манзарани жонлантиради. Беҳбудий замонасининг энг зийрак, закий бир миллатпарвар алломаси сифатида, ватандошларининг руслардан ўзлаштираётган ва истибдод сиёсати онгли равишда изчил жорий этаётган тубан иллатларни жуда яхши англади. Шу боис “падаркуш”лик фожиасининг катта бир сабабини ғайримиллатлардан кириб келаётган ичкиликда ҳам кўради.

Пьесадаги шу масалага ёндош ҳолда тилга олинган яна бир хунук, тубан ҳодиса фоҳишабозлик иллатидир. Бартольд кўзда тутган енгил-елпи турмуш тарзи, дарҳақиқат, маҳаллий аҳоли маънавиятини путуридан кетказмоқда эди. Беҳбудий пьесада фожиага сабаб ҳодисалар сифатида армени Артун очган пивоҳона қаторида суюқоёқ аёл Лиза образини ҳам кўрсатади. Гарчи бу персонаж асарнинг сўнгги саҳифаларида икки-уч оғиз жумла билан иштирок этса-да, содда ва тўл ерли йигитларнинг ҳаёлини бузғун қилиқлари билан буткул эгаллаган ва ўз шартлари, талаблари билан бўз болаларни сиртдан жиноятга ундаган асосий сабабкорлардан эди. Воқеликда ҳақиқатдан Лиза каби аёллар совуқ ўлкалардан тўда-тўда бўлиб келиб, маҳаллий халқ турмушини беэётган, уни маънавий тубанликка тортаётган эди. “Ойна” журналининг 1913 йил 5-сонида “Самарқанд хабарлари” рукни билан Самарқанд шаҳри вокзали яқинидаги фоҳишаҳона зиёлилар ва уламолар талаби ила ёпилгани ижобий воқеа сифатида маълум қилинади. Хабардан англашилишича, бу ерга 200-300 тача рус ва татар қизлари мунтазам “гастрол”га келиб юрар экан. Ана шунга ўхшаш далиллар ҳам кўрсатадики, Беҳбудий Туркистон ҳаётидаги реал мавжуд ҳодисаларни қаламга олади. Ва балки ҳали воқеа бўлмаган “падаркуш”лик фожиалари авж олиши мумкинлигидан огоҳлантирмоқчи бўлади. Унинг илдизлари моҳиятини аввало истибдодда ва халқни кулликка маҳкум этган жаҳолат ҳам маърифатсизликда деб билади.

Кейинроқ “Ойна” саҳифаларида эълон қилинган бир мақола-сида Беҳбудий ёзган эди: “Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайдурганларни “қул” – “маркуқ” дерлар”. Ғайримиллатлардан ўзлашиб, воқеликда жорий бўлаётган тубан иллатлар – ичкилик, фаҳш халқни ўз ахлоқий қадриятларидан, анъаналаридан

ажратаётган узиб ташлаётган эди. Демакки, ўзини танимаслик, ўзлигини англамаслик сари бошламоқда, “марқуқ” – манқуртликка маҳкум этмоқда эди. Манқурт эса отасини ҳам, онасини ҳам ўлдиришдан тоймайдиган даҳшатли бир махлук. Бинобарин, шу зайлда “падаркуш”лик оддик воқеага айланиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

“Падаркуш” аксари маърифат чораси билан асоратдан, қулликдан қутулиш ғоясини ташигани учун ҳам, у маданий-адабий доирадан чиқиб, сиёсий ҳодисага айланиб кетди. Шу асар боис Туркистоннинг барча йирик шаҳарларида театр жамоалари вужудга келди.

“Падаркуш” сахнада ёхуд “Самарқандда туатру”

1913 йилда “Падаркуш”нинг нашрдан чиқиши том маънода ўзбек миллий театрининг туғилишини белгилади. Шу йилнинг ўзидаёқ Самарқандда Бехбудий, Тошкентда Мунаввар қори ва Абдулла Авлоний раҳбарлигида асарни сахналаштириш ҳаракатлари бошланди. “Ойина” ёзади: “Самарқанднинг ўзбек ва татар ёш ва тараққийпарварлари бир бўлиб, ўзбекча “Падаркуш” ва татарча “Олдадук ҳам олдандук” асарларини Самарқанд кироатхонаи исломияси нафъига 1914 йил 15 январь оқшоминда Самарқандда қўймоқчи бўлдилар ва ҳам ушбу ғайратли ўзбек ва татарлар бирлашиб, Хўқанд ва Бухоро ва ўзга Туркистон шаҳарларинда миллий тиётрлар кўрсатмоқчидурларки, ният ва ғайратлари шоён шукронадур. Идорага келган мактубларга қараганда, Хўқанд ва Тошкентда ҳам “Падаркуш” фожиасини сахнада қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар. Агарда ғайратлик ёшлар миллий тиётрға ривож берсалар, яна бошқа асарларда тартиб ва нашр қилинур”.

Бу кичкинагина хабардан бир қанча эътиборли маълумотлар жонланади. Биринчидан, хабар воқеа содир бўлмасидан муштарийларни муҳим бир маданий тадбирга тараддудлантирмоқда. Иккинчидан, спектакль намойиши кунини аниқ маълум қилмоқда. Учинчидан, Самарқандда татарларнинг мустақил театр труппаси борлигидан огоҳ этмоқда (махсус татарча спектакль қўйилиши) ва миллий ҳаваскорлар билан илк паллаларданоқ ҳамкорлик қилаётганликлари англашилмоқда. Тўртинчидан, “Падаркуш”ни Самарқанд аҳолисига ҳали кўрсатиб улгурмасданоқ, йирик шаҳарларда гастрол ўтказишни режалаштирмоқдаларки, мақсад маблағ билан бирга янги санъат турини Туркистон бўйлаб ташвиқ этмоқ, “ғайратлик ёшларни миллий театрға ривож бериш”лари учун даъват

қилмоқдир. Бешинчидан, “Хўқанд ва Тошкентда театр труппалари ташкил бўлиб, улар ҳам “Падаркуш”ни сахналаштириш учун машқ қилаётганлари маълум бўлмоқда. Олтинчидан, спектаклдан тушадиган маблағни “Самарқанд қироатхонаи исломия”си нафиға” бағишлаш кўзда тутилмоқда. Демак, “Падаркуш” пьесасининг эълон қилиниши бу Бехбудий ёки Самарқанд шаҳри ва зиёлилари учунгина аҳамиятли бир ҳодиса бўлмай, бутун Туркистонда ижтимоий-маданий ҳаётнинг янада жонланмоғи учун, театр ҳаваскорлари негизида янги-янги маърифатчи жамоалар майдонга келиши учун туртки бўлган.

“Падаркуш” илк бор ҳаваскорлар томонидан 1914 йил 15 январ куни Самарқанднинг Янги шаҳар қисмида намойиш этилади. Шу муносабат билан “Ойина” мажалласининг 1914 йил 25 январ 14-сонида “Туркистонда биринчи миллий театр” ҳамда “Падаркуш” кетидан татар труппаси қўйган “Олдадук ҳам олдандук” номли татарча спектакль ҳақида 1 феврал 15-сонида “Самарқандда театру” номли давомли ахборот-тақризлар эълон қилинди. Унда “Падаркуш” фожиасининг “ниҳоятда яхши амалға қўйилгани” айтилиб, театр – ибратхонага минглаб халқ “ҳужум” қилгани, 320 ўринлик театр залига яна элликта қўшимча жой қилиниб, билетлар баланд нархларда аввалдан сотилгани баён қилинади. Бундан ташқари, яна маълум бўлишича, уч-тўрт юз киши қайтиб кетишга мажбур бўлган. Базилаар ўз билетларини икки баравар қимматга сотиб, фойдаланиб қолганлар, айримлар эса уч сўм бериб, тик турмоққа ҳам рози бўлганлар, аммо шунда ҳам туриб кўришга бир парча ер йўқлиги туфайли, охир-оқибат театр маъмурлари халқдан узр сўраб, “Падаркуш”ни яна яқин кунларда Эски шаҳарда мактаблар фойдаси учун қўйилиши ва билетлар баҳоси арзонлаштирилиб сотилишига ваъда берганлар. Мазкур тафсилотлар спектаклнинг улкан воқеа бўлганига яна бир далилдир.

Хабарда асарни сахналаштирувчи режиссёр ҳақида маълумот берилмайди. Лекин жадид театри тарихини биринчилардан бўлиб кенг таҳлил этган Миён Бузрук Солиҳовнинг ёзишича, “Озарбайжонли Алиасқар Асқаровнинг сахнани тартибга солишда таъсири бўлган. Ҳатто унинг режиссёрлик вазифасини бажарганини Абдулла Авлоний сўзлаган эди. Иккинчи бир хабарга кўра режиссёрликни Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўзи қилган эмиш”.

Спектаклдаги ролларни Абдусалом Абдурахим ўғли (бой), Аббос (Хайрулла), Мардонқул Шомуҳаммад ўғли (домла),

Ёздонкул Шомухаммад ўгли (бойвучча Тоштемир), Мирзо Нўъмон мулла Фозил муфти ўгли (Зиёли), Раҳимкул Муҳаммад Солих ўгли, Мирҳошим Марраҳим ўгли, Муҳиддин Жўрабой ўгли (майхонадаги бўз болалар, йигитлар), Муҳаммад Аминжон Ниёзий (бойнинг биродари – укаси), Абдулла Бадриддин ўгли (бой хотини), татар актёрларидан Аҳмаджон Шамсуддинов (пристав)лар ижро этган. Танаффус вақтларида эса Самарқанднинг машҳур ҳофизларидан Хожӣ Абдулазиз кўшиқлар куйлаб турган. Ахборотнинг тақриз характерида экани шундан маълумки, унда ҳар бир парда ҳақида алоҳида маълумот берилиб, ижро ва воқеалар оқимига муайян муносабат билдириб борилади. Оралатиб спектаклда мусулмонлар қатори рус, яҳудий томошабинлари ҳам қатнашиб таҳсин айтганлари, олқишлаганлари, театр маъмуриятининг 20 йилдан бери бундай воқеа бўлмаганини “таъриф этган”лари қайд қилинади. Бунинг сабабини эса театрда “ўқийдургон адабиётлари номуносиб” бўлиб келганида, деб кўрсатади. Умуман “Падаркуш” намоиши маданий ҳаётдаги катта воқеа экани эътироф этилиб, мақоланинг 15-сонида “бақия”сида татар ҳаваскорлари спектаклига муносабат билдирилган. Татарча спектаклнинг энгил кулгу-комедия экани, ижрочилар нутқининг тезлиги ва русча сўзлар тез-тез ишлатилиши бир оз танқид ҳам қилинади. Тақриз сўнроғида “Падаркуш”нинг татарлар спектаклига қараганда ижро маданияти жиҳатидан ҳам юксак бўлгани руслар томонидан тан олингани қайд этиладики, шу гувоҳликларнинг ўзи ўзбек миллий театри шаклланиш палласидаёқ баъзи профессионал хусусиятлар намоён қила олганига ишончли далилдир.

“Падаркуш”нинг илк муваффақияти бутун Туркистонга ёйилади, у кетма-кет барча йирик шаҳарларда саҳналаштирилади. Айримларида ерли ёшларнинг ўз кучлари билан мустақил ҳолда, баъзи шаҳарларда эса Самарқанд мушаххислари (актёрлари) томонидан ёки улар билан жойлардаги ҳаваскорларнинг ҳамкорлигида ўйналади. Бу ҳақдаги хабарлар “Ойна”нинг 1914 йилги сонларида мунтазам бериб борилади. “Падаркуш”нинг илк саҳна муваффақияти Самарқанд театр ҳаваскорларининг ижодий жипслашуви ва труппа шаклида ўз фаолиятларини яна ривожлантиришлари учун мадад берди. Труппанинг Туркистон шаҳарларидаги гастроллари ҳам уларни театрчилик билан шуғулланишга даъват қилмоқда эди.

1914 йил 15 январ томошасидан кейин Самарқанд аҳолисининг томошахонага киролмай, театр маъмурлари ваъдаси билан қайтиб

кетганларини айтиб ўтган эдик. Ана шу ваъда ва томошабинларнинг талаби билан ёшлар яна ғайрат кўрсатиб “Падаркуш”ни иккинчи қайта сахналаштирадилар. Бу ҳақда “Ойна” журнали 17 май 30-сонида ахборот босади. Маълум бўлишича, бу спектакль яна айнан ўша актёрлар ижросида ўйналган. Аммо бу сафар режиссёрликни Мулла Ориф Абдулрахимзода бажарган. Демак, 1914 йилнинг май ойларига келиб, Самарқандда мунтазам труппа мавжуд эди. Аммо бу мунтазамликни нисбий маънода (бир мартагина спектакл қўйиш учун жамланиб, сўнг тарқалиб кетадиган муваққат жамоалар ҳам бўларди) тушунмоқ керак. Чунки спектакллар қўйиш ва актёрларни доимий иш ҳақи билан таъмин этиш учун ҳеч қандай моддий база мавжуд эмас эди. Аксинча, спектаклларнинг ўзи маърифий муассаса ва тadbирларни маблағ билан таъминловчи асосий манбалардан бири эди. Шунинг учун актёрлар ўзларининг асосий касб-корларидан бўш пайтларидагина театр билан машғул бўлардилар. Масалан, Абдулла Бадрий матбаада ҳарф терувчи, Ҳожи Муъин муаллим, Ҳошимқул баққол, Раббимқул машиначитувчи, Абдусалом бойвачча рангфуруш, Мардонқул турли ширкатларда қоммерсантлик, Ақобир Шомансуров эса савдогарлик билан тирикчиликларини юргазардилар. Улар спектаклдан тушган даромаддан ҳам бирор улуш олмас эдилар. “Падаркуш”нинг 7 майдаги иккинчи намоёиши хабарида йиғилган маблағ ва унинг “масорифи” хусусида батафсил ҳисобот келтирилади. Спектаклга билетлар сотилишидан 384 сўм 50 тийин йиғилиб, шундан 184 сўм 50 тийин сарф-харажатга: реквизиит ва спектаклнинг бошқа ташкилий унсурлари учун кетган. Қолган 200 сўм фойданинг эса 110 сўми мактаб ислоҳотига, 35 сўм Жомбойдаги Бозорамин Ҳодихўжа таъсис этган ва муаллим мулла Комил идорасидаги мактабга, 15 сўм Боғишамол мактабига, 15 сўм Бухорий қишлоқдаги Мулла Жўрабой мактабига, “Подшоҳ(лик) городской училиша” мактабидаги мусулмон ўқувчиларга 25 сўм, 35 сўм эса муаллим мулла Абдулқодир мактабига ажратилган. Кўринадики, даромаднинг сўнгги тийинигача, ҳатто ошиғи билан фақат ва фақат маърифий ишларга сарф бўлган. Демак, Туркистондаги илк театр труппаларини, шу жумладан, Самарқанд труппасини ҳам ҳозирги давлат таъминотидаги труппалар каби тасаввур этмаслик керак. Бу кўнгилли ёшларнинг ишонч-ақидалари юзасидан ўз ҳаловотларидан кечиб амалга оширган саъй-ҳаракатлари, оврупоча театр санъа-

тини тарғиб этиш йўлидаги интилишлари бирлаштирган ижодий-маърифий жамоалар эди.

Самарқанд труппасининг нисбатан доимий, тўлақонли иш юритиши учун тез-тез йиғилиб туришига монелик қилган сабаблардан яна бири бу миллий драматургиянинг сушт ривожланиши билан боғлиқ. “Падаркуш” сахнада қўйилганидан сўнг, деярли бир йил давомида янги ўзбек миллий пьесаси яратилмади. Труппа шунда ҳам тамомила тарқалиб кетмай, баъзи-баъзида татар ё озарбайжон труппалари билан биргаликда таржима спектакллари кўрсатиб турди. “Ойна”нинг 1914 йил 41-сонидан 11 август куни Самарқанднинг подшоҳлик чорбоғидаги мусулмон мактаблари ва урушда мажруҳ бўлган аскарлар фойдаси учун мусулмон артистлари “Даҳоталар қурбони” фожиаси ҳамда “Қизлар шундай қизик айталар” ва “Адабиёт кечасида жанжал” комедиялари намойиш этилиши “Мусулмон артистлари ҳайъати” номидан муаллим З.Музаффарий имзоси билан хабар қилинади. Бизнингча, бу асосан маҳаллий татар труппаларининг ерли ёшлар билан биргаликдаги спектакллари бўлиб, Самарқанд миллий труппасининг фаолияти давом этаётганидан шаҳодатдир. Дарҳақиқат, театр ҳаракати 1914 йил ўрталарига келиб, Самарқандда анча жонланиб қолди. “Падаркуш”нинг икки маротаба шу ернинг ўзидан сахналаштирилиши маҳаллий ёшларни яна янги-янги миллий пьесалар билан бу ҳаракатни тараққий топтириш ишларига йўналтиради. “Ойна”нинг 42-сони ва шу асосда “Садойи Туркистон” газетасининг 35-сонидан берилган хабарларга кўра, Самарқандда миллий драматургиямизнинг янги намуналарини яратишга бел боғлаган ғайратли муҳаррир-драматурглар кўрина бошлайди. Шу кезлари Туркистон турмушидан олиб қуйидаги пьесалар ёзилаётганидан огоҳ бўламиз: 1) “Аҳмад порина”; 2) “Тўй”; 3) “Бой ила хизматкор”; 4) “Ислоҳ(и) мактаб ҳақида кенгаш мажлиси”; 5) “Эски мактаб холи”; 6) “...Эшигида қонли кўз ёшларимиз”; 7) “Кўкнори” (музхака).

Шундай қилиб, “Падаркуш” пьесаси билан М.Бехбудий бошлаб берган ташаббус кенг қанот ёзди. Гарчи янги миллий пьесалар яратилаётган бўлса-да, бир неча йилга қадар “Падаркуш” Туркистонда театрчилик ҳаракатлари учун туртки бўлиб турди. Асар шу қадар оммалашиб, шуҳрат қозонган эдики, пьеса нашри муқовасида муаллиф асарнинг ҳар бир постановкаси учун ўзидан ёзма рухсат олиниши зарурлигини махсус қайд этган бўлса ҳам,

кўп жойларда бунга қарамай, сахналаштираверувчилар кўпайиб кетади. Бехбудийнинг ўз эътирофича, 1914 йилнинг январь-сентябрь оралиғида “Падаркуш” 15 марта сахнага қўйилган. Шундан еттитасига унинг розилиги олинган.

Муаллиф ўз асарининг бунчалик эътироф топиб, ҳатто баъзи ерларда икки дафъатан қўйилгани учун мамнуният билдиргани ҳолда, баъзи масъулиятсиз ўзбошимчаликлардан хафаланганини ҳам изҳор этган эди. Гап шундаки, театрдан бирламчи мақсад янги, гоят таъсирчан санъат тури ёрдамида миллатнинг маърифий-маънавий савиясини кўтариш, илм ва ўқимоққа даъват этиш бўлса, иккинчидан, таъкидлаганимиздек, театр-томошалари воситасида муайян маблағ топиб, “усули савтия” мактаблари, бошқа хил ўқув юртлари, хайрия жамиятлари, матбуот ва бошқа маданий ишларга моддий ёрдам кўрсатиш эди. Ўша давр газета ва журнал саҳифаларидаги жадид зиёлилари ташкил этган қайси бир театр ёки “саноеъ нафиса” кечалари ҳақида босилган хабарни олиб қараманг, юқорида кўриб ўтганимиздек, уларнинг барчасида бу тадбирлар маърифий-маданий муассасалар очиш ё бўлмаса уларнинг моддий таъминотини яхшилишга қаратилганини англайсиз. Сўзларимизнинг такрор исботи сифатида яна бир характерли мисолга мурожаат этайлик: “Ойна”нинг 21-сонида самарқандлик мушаххисларнинг Қўқон шаҳрига бориб, “усули жадид” мактаблари фойдасига “Падаркуш”ни намойиш қилганлари айтилиб, давомига театр оқшомининг махсус мудири Ақобир Мансурийнинг батафсил ҳисоботи қўшимча қилинади. “Оқшом”да 1298 сўм 50 тийинлик билет, 33 сўмлик “прўграм” сотилиб, жами 1331 сўм 50 тийин топилган. Шундан 727 сўм 10 тийин харажатларга (харажат рўйхати ҳам келтирилади) сарфланиб, 604 сўм 40 тийин мактаб фойдасига ўтказилгани айтилади. Шуниси қизиқки, сарф-харажатларнинг муфассал баёни берилган бу рўйхатда ҳам мушаххислар ҳақи ҳақида бирор жумла йўқ. Уларнинг бориш-келиш харажатларигина кўрсатилган, холос. Демак, актёрлар чиндан ҳам фақат олижаноб мақсадларни кўзлаб иш тутганлар ва уларни муқаддас гоё манфаатигина бошқаргани шак-шубҳасиздир. Бехбудий мана шундай саъй-ҳаракатларни қувватлаб, хусусий “бойлик” учун ё бошқа ғараз билан пьесани сахналаштурувчилар ўзидан махсус ёзма рухсат олишларини талаб қилади: “Баъзи тарафдан ёзилган хатларга қараганда, баъзи театрни мактаб ва ё жамият фойдасига қўйулуб,

аммо ақчаси барвақфи эълон сарф килинмабдур. Ва театр оқшоми хилоф адаб баъзи ҳаракатлар бўлубдур. Онинг учун мажбуран эълон қилармизки, баъд ушбу фожиани қўймоқчи бўлган муҳтарам зотлар, авалан муҳаррирдан қоғоз ила жавоб олиб ва нимани фойдасига қўймоқларини билдуруб, сўнгра ишга ҳаракат этсалар...”. Бехбудий миллий театрчилик тонгидаёқ бу санъат турининг моддий ва маънавий ҳалоллиги масаласини илгари сурган эди. Томошадан мақсад ҳам маърифат – ибрат ҳам маърифат учун маблағ деган тушунча Бехбудий ва унинг издошлари театрчилигидаги энг асосий шиор эди. Шунинг учун ҳам Бехбудий илк даврдан масалани қатъий қўйди. Ваҳоланки, асарнинг ўнлаб сахналарда қўйилишини қайси драматург истамайди. “Падаркуш” муаллифи энг юксак маънавий ақидаларидан келиб чиқиб, “ибратхона”да “хилоф(и) адаб” ҳаракатларга йўл қўйилмаслиги учун курашди. Фарбу Шарқ мамлакатларини кезиб, театрнинг гоҳ кўнгилочар маиший муассаса сифатида, гоҳо эса буюк ижтимоий-маънавий тарбия, тафаккур воситаси эканини кузатиб, у ана шу иккинчи тоифа театрни танлади. Миллат истиқболи йўлида уни энг таъсирли, оммавий куроллардан бири деб тушунди. Сафдошларидан ҳам шуни талаб қилди. Ўрни келганда шу ақидасини баъзи санъат кушандаларидан зукколик билан ҳимоя қила олди. Бехбудийнинг театрдан кузатган мақсади ва умуман жадидларнинг театр ва драма эстетикаси масалалари алоҳида, катта мавзу. Биз фақат бир оз олдинроқ ўтиб айтмоқчимизки, Бехбудий ўзига замондош ва айни шу пайтларда Россияда буюк театр ислохотини амалга ошираётган К.С.Станиславскийнинг куйидаги ақидаси билан қай бир маънода яқинлик касб этади: “Одамлар театрга кўнгилхушлик қилиш учун келадилар, аммо улар бу ердан фикр-мулоҳаза, ўй билан чиқиб кетишлари лозим”.

Биз “Бехбудий ва театр” мавзуининг икки кўринишинигина баҳоли қудрат ёритдик. “Падаркуш” пьесасини давр ижтимоий воқелиги билан бевосита ва билвосита қиёсларда ҳамда яна бошқа турли мезонларга кўра тадқиқ этиш имкони бўлганидек, асарнинг Самарқанддан бошқа Туркистон шаҳарларидаги сахна тақдири ҳам ўзига хос тарихга эга, бинобарин, манба ва маълумотлар ҳам талайгина бор.

Пьесанинг биргина Самарқандда қозонган доврўғи оврупоча театр тажрибасининг миллий негизи энди шаклланаётгани учун

фавкулудда ҳодиса эди. Бу ва юқорида қайд этилган қатор жиҳатларни назарда тутиб, “Падаркуш” асари ҳамда спектаклининг ўлка ижтимоий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятига кўра нафақат маданий, айти чогда 1910 йиллар Туркистон тарихининг буюк ижтимоий-сиёсий ҳодисаларидан бири сифатида баҳоламоқ керак.

Таассуфки, Беҳбудий адабий меросида театр рисоласи биттагина учрайди. Бироқ ҳажман қисқагина асарнинг ўнлаб драмалар ва ўнлаб йилларга татигулик аҳамият касб этгани қатор далилларда ўз тасдиғини топганки, биз шулардан баъзиларинигина қайд этдик, холос. Мавжуд далиллар асосида чиқариладиган хулосалардан энг муҳими – гоят қисқа бир даврда Ҳожи Муъин, Нусратулла Қудратилла, Абдулла Бадрий, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Ҳамза, Чўлпон, Фулом Зафарий, Хуршид, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Ғози Юнус каби миллий драматурглар етишиб чикди, булар ўз навбатида халқнинг ижтимоий онги уйғонишида, миллат сифатида бирлаша боришида буюк фидойилик кўрсатдилар.

*Нодира Эгамқулова,
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон миллий университети,
магистранти*

“ОЙИНА” ЖУРНАЛИДА ҲАЖВИЁТ

Туркистон жадидлари орасида тез шухрат қозонган ва уларнинг кўзга кўринган яловбардор вакили “Маҳмудхўжанинг оти Туркистон тарихида зийнатлик мумтоз ўрун олишга муносиб бир отдир”¹. Маҳмудхўжа Беҳбудий жадидчилик ҳаракатининг раҳбари сифатида халқ учун манфаати бор амалий ишлар билан қизгин шуғулланди: жадид мактаблари ташкил этишда бош-қош бўлди, театр санъатига асос солди, газета-журнал чоп қилди, нашриёт ҳамда кутубхона ташкил этди. У сиёсий, маърифий-маданий, иқтисодий-ижтимоий соҳаларда бирдек хизмат қилди. Эътиборлиси, Беҳбудий ўз фаолият нуқталарини бир-бири билан туташтирган ҳолда амалга оширган. Беҳбудий 1913 йил 20 августда ташкил қилган “Ойна”

¹ *Вадуд Маҳмуд*. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2007. Б.144.

журналига эса муҳаррирнинг энг қизгин ижод палласи акс этиб турган кўзгу сифатида қарашимиз мумкин.

“Ойна” журнали Бехбудий фаолиятининг энг қизгин ва муҳим саҳифасини ташкил этади. “Туркий ва форсий ўрта шевада”¹ чиққан илк журнал “Ойна” халқ орасида анча машҳур бўлган. Биргина Туркистонда эмас, “дунё мусулмонлари орасида яхшигина шуҳрат ва эътибор”² қозонган “Ойна” миллат учун “ясалган” эди: “...мажалла бизники эмас, миллатникидур”³, деб таъкидлаган Бехбудийнинг ўзи. Ҳақиқатан ҳам, “Туркистонга хизмати буюк” деб эътироф этилган “Ойна” бу йўлда оғишмай ижод қилди, “ўлка халқларининг фикрий уйғонишига катта ҳисса қўшди”⁴. Агарда журнал мундарижасига эътибор қаратадиган бўлсак, унда турли хорижий ва дохийий хабарлар, илмий мақолалар, гўзал шеър ва насрий асарлар, ҳажвий парчалар – ҳуллас муштарийни жалб қила оладиган ранг-барангликни кўрамиз. Бироқ катта режалар билан иш бошлаган журнал туркистонликлар томонидан етарлича қўллаб-қувватланмади. Унинг ташкил этилганидаги эҳтирослар оташи тез сўнди. Барча ишлар биргина муҳаррир зиммасида қолиб кетди. Бу эса ўз навбатида журнал савиясига таъсир этмай қолмади. Ҳамма масалада бўлганидек, “Ойна”га нисбатан ҳам мухлислар нигоҳида икки хил қараш бўлган. Журнал шаънига ёдирилган “табрик ёғмурлари”⁵ билан бир қаторда “Ойна”нинг ташкил топганига кўп вақт ўтмай, эътирозлар битилган хатлар ҳам кела бошлади. Яна бир жиҳатдан олиб қараганда, бу танқидлар “Ойна”нинг доим эътиборда бўлганлигини ҳам далиллайди. Худди шундай бир мактубда “Ойна” доим ёмон ишларни топиб ёзади, яхши жиҳатларни кўрмайди, деб танқид қилинади. Яна бир мактуб муаллифи “Кўқонлик” эса ўқувчилар кўнглига қаттиқ тегадиган ва “халқни ўзидан нафрат қилдурадур”ган услубда давом этса, “Ойна” ўз-ўзидан “синуб” йўқ бўлишини айтиб, журналнинг услубини “ўта қаттиғ” деб баҳолайди: “...алалхусус уламо ва бойларга ҳатто усули жадидчиларга “Ойна” сўзлари қаттиғ тегиб халқни ўзидан нафрат қилдирадур. ...уламо ёмон дегандан сўнгра

¹ Ойна. 1913. №2.

² Ҳожи Муъин. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2010. Б.31.

³ Бехбудий М. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2006. Б.155.

⁴ Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. Б.191.

⁵ Фитрат. Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир // Ойна. 1915. №7. Б.165.

халқ “Ойина”ни ўқумайдурган бўлур. Албатта, халқни хусусан уламони танқид қилинмасун...”¹. Ушбу “арзнома”лардан сезиш мумкинки, “Ойина” ҳақиқатан ҳам халқ қалбига умумий йўл топа олмаган”². Бу билан журнал, ўқувчилар айтганичалик, зерикарли бўлган экан, деган тасаввур туғилмаслиги керак. Бехбудий Самарқанд вилоят ҳарбий губернаторига ёзган аризасида “Ойина” саҳифаларида 16 хил материалларни беришни ваъда қилган³. Рўйхатдаги энг охирги мавзу – бу ҳажв (сатира ва аралаш) эди. Бехбудий муҳаррир сифатида журналдан ҳажв учун махсус ўрин ажратди. Бу эса атроф-четда бўлаётган ёки бўлиши мумкин бўлган ҳамда миллат орасида ўрмалаётган иллатларни кулгу билан маҳв этиш учун қўл келарди. “Ойна” турли номлар остида ҳажвий ҳикоя, танқидий эсселар эълон қилди. Улардан аниқланган адабий тахаллуслар ва ҳажвий асарлар эса бугунги кунгача мавжуд кўпгина қарашларга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Мисол учун, биз унда “Муш Мирзо”, “Пишак сўфи”, “Гумном”, “Сомеъ”, “Хушёкмас” каби янги номларга дуч келамиз. Ушбу тахаллуслар кимга тегишли экани ҳақида яқдил фикр йўқ. Фақатгина Солиҳ Қосимов⁴ ва Бойбўта Дўстқораев⁵ берган маълумотларга таяниб, “Хушёкмас”ни Бехбудийга тегишли, деб фараз қилишимиз мумкин.

“Муш Мирзо” (Сичкон Мирзо) ҳажвий асарларда энг кўп қўлланган адабий тахаллус. Унинг “Гумном”, “Сомеъ”⁶ тахаллуслари билан узвийлиги “Мусоҳиба ёки мубоҳаса” ҳикоясидан кўринади⁷. Айни шу парчада “Гумном” тилидан айтилган шундай гап бор: “Нима қилай, жўра! Ўзумга Муш Мирзо ном қўйдим, мирзолар эътироз қилдиларки, бизларни масхара қиласан деб... Агар “Мулло Муш” от қўяй десам, ўйлайманки, муллолар “Уламони истихфоф этдинг”, деб, албатта, мани тақфир этарлар. ...ҳатто

¹ Идорадан // Ойна. 1914. №15. Б.246.

² Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. Ташкент: Akademnashr, 2011. Б.319.

³ Абдуазимова Н. Миллий журналистика тарихи. Тошкент: Шарқ, 2008. Б.230.

⁴ Қосимов С. Бехбудий ва жадиличлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 19-26 январь.

⁵ Дўстқораев Б. Қурсатилган манба. Б.198.

⁶ Қаранг: Гумном. Орзу ёки ҳаёл. 1914, №34. Гумном. Қизик ўзгаришлар. 1914, №37; Гумном. Жавонбозликни ким манъ этар? 1914, №38; Сомеъ. Мунозараи қадимий бажадий, 1914, №34; Сомеъ. Мусоҳиба ёки мубоҳаса, 1914, №35.

⁷ Сомеъ. Мусоҳиба ёки мубоҳаса // Ойна. 1914. №35. Б.845-846.

жонимдан азиз иймонимга тўқунарлар”¹. Ҳақиқатда “Муш Мирзо” исмининг танқид қилинганлиги “Муш Мирзога очик мактуб”² мақоласида ҳам учрайди. Унда дастлаб Муш Мирзо қаламига ташаккур айтилиб, сўнгра “Муш Мирзо” ва “Пишак сўфи” тахаллусларига тўхталиб, улардаги “мирзо” ва “сўфи” иборатлари “бир неча кишиларга гирон тегиб” кетгани сабабли, уларга “тағйир бериб, лутфан яна латифагўйликда давом этсангизлар” деб майл билдирилади. Мақолада яна бир эътибор қаратиш лозим бўлган ўрин бор. Мактуб эгасининг хабар беришича, Муш Мирзо номига Хўқанд ва бухоролик маслакдошлари, мухлисларидан идорага мактублар йўлланган. Идора бу мактубларни эълон қилиш учун Муш Мирзога ўз лақабини ўзгартиришни шарт қилиб кўяди. Ушбу мактуб муаллифсиз бўлиб, “Ойна” номидан берилган.

Муш Мирзонинг “Отингни сот, тўнунгни сот, дўктур бўл!” ҳикояси ҳажман кичик. Унда илмни ёйиш, маърифатга суяниш ғояси бош мақсад қилиб олинади. Асосий қахрамонлар Муш Мирзо ҳамда хизматкор образи. Эпизодик образ сифатида бемор (бухоролик жаноб) ни кўрсатиш мумкин. Ҳикояда асосий муаммо илмсизликка қарши курашиш, ёрдамчи муаммо Беморнинг аҳволи эди. Асардаги барча деталлар тўлиғича асосий муаммони очишга йўналтирилган. Бунда жадид адабиёти намуналарига хос бўлган усул қўлланган, яъни муаммо ҳал қилинмаган, балки уни ечиш йўли кўрсатилган.

“Мубоҳаса” ҳикоясида Муш Мирзо ва Пишак сўфи мулоқотга киришади. Пишак сўфи сичқон образига қарама-қарши тарзда танланган. Аввалги ҳикоядан фарқли ўлароқ, унда кундалик ҳаётда учрайдиган мураккаб вазият ҳақида нақл қилинади. “Мубоҳаса” ҳикоясига “Самарқанд” газетасида эълон қилинган “Сухбат” ҳикояси мантикий боғланиб кетган. Шева соф самарқандча ифода билан берилган.

“Хушёқмас” имзоли муаллифнинг “Хушим келмайдур” мақоласи жамиятдаги шариятга ва инсонийликка мос келмайдиган ишлар танқид қилинган. Муаллиф услуги ўзига хос. У ёзмоқчи бўлаётганларини гўёки ёзишни хоҳламаётгандай (“Истайманки, ёза-

¹ Англашилганидек, Муш Мирзо ва Гумном бир шахсга тегишли. Муаллиф “Сомъ” ҳам услубидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Муш Мирзо ва Гумном билан бир қаторда туради.

² Муш Мирзога очик мактуб // Ойна. 1914. №12. Б.280.

йин... лекин хушим келмайдур”) қилиб қўрсатади. Бироқ уларни шу “эҳтиёткорлиги” билан “енг ичида” англатиб кетади: “Истайманки, ёзайин: бойларимиздан бири талабамиз учун 5 сўм иона тилаганда бермай, ҳар байрамда рус хонимларини зиёфат қилуб, 100 сўм – 100 сўм харж қиладур-да, ўзини энг муқаддас ва мутадин одам ҳисоб қиладур, оҳ, хушим келмайдур”¹. 1914 йилнинг 34 сонидида “Тумном” тахаллуси билан ёзилган “Орзу ёки хаёл” мақоласида “Хушим келмайдур” мақоласида қўлланган услубни сезиш мумкин: “Истайманки, ёзайин: бу яқин вақтларда катта кишиларимиздан бири катта тўй қилиб, неча шаҳарлардан давлатмандларни тўйига даъват айлаб, аларга неча минг сўмлар сарф қилганда, фақир одамларни ва бенаво талабаларни ёдиға ҳам солмади. Лекин хушим келмайдур...”

“Орзу ёки хаёл”да ўқиймиз: “Агар маним нуфуз ва иқтидорим бўлса эди, барча мактаб ва мадрасаларни мувофиқ замони ислоҳ этиб, таълими ибтидоийни мажбурий қилиб, ўғлини ўқутмагон кишиларга жазо берур эдим ва мунинг ила 25 йил ичида бутун Туркистонни маориф ва маданият нури ила зиёландулар эдим. Лекин оҳ! Чи қораки...” Мақола худди шу услубда давом этади.

Журналнинг 1915 йил 9-сонидан бошлаб латифалар бериб борилган². Турли мавзудаги кичик ҳажмли латифалар ҳажв, киноя, истехзога йўғрилган. Уларда ҳозиржавоблик (“Шоир ила вазир”), сўзамоллик (“Зийрак бола”), нодонликни қоралаш (“Ота ила ўғул”) ҳолатлари устуворлик қилади: “Қарзхоҳ қарздор эшигини тақ-тақ қилар. Қарздор панжаре (*дераза*)дан бошини чиқариб, ани кўриб писинур. Хизматкори чиқиб дерки: хўжайин уйда йўқ! Ташқари кетди. Қарзхоҳ дер: кўб яхши. Келса дегинки: яна ташқари чиқса, бошини панжаре олдиға унутиб кетмасунки, кўрганлар уйда гумон қилурлар” (“Қарзхоҳ ила қарздор”, 1915, №9. Б. 232). Латифалар орасида “Ота ила ўғул” ўзининг сатирик руҳи, кинояга бойлиги, кўтарилган мавзунинг долзарблиги билан ажралади. Унда авом орасида авж олиб кетган саводсизлик қораланади. Ўзининг бесаводлиги туфайли ўғлига жабр бериб ҳам ўзи изза бўлган отанинг қиёфасида бутун миллат оталарини кулги остига олиниб, аёвсиз

¹ *Хушкмас*. Хушим келмайдур // Ойина. 1913. №11. Б.262-263.

² *Қаранг*: Табиб ила сангтарош. 1915. №9. Б.231-232; “Қарзхоҳ ила қарздор”. 1915. №9. – Б. 232; “Зийрак бола”. 1915. №10. Б.264; “Амир ила бир кўзлик”. 1915. №10. Б.264-265; “Шоир ила вазир”. 1915. №11. Б.295; “Икки қарздор”. 1915. №12. Б.330. “Қасал ила хақим”. 1915. №13. Б.354.

“саваланади”. Албатта, бошқа латифаларнинг ҳам ўз юки, англатормоқчи бўлган ғояси мавжуд.

Журналдаги мазкур латифа ва ҳажвий асарлар муштарийларда энгил кайфият уйғотиши баробарида, уларни ўзлари билиши ва эътибор бериши керак бўлган иллатлардан қочишга чақирган, деб айтиш мумкин.

Беҳбудий ижодида илгари сурилган ғоялар бугунги миллий ғоямизга ҳамоҳанг эканлигини сезиш мушкул эмас. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Жамиятни ҳар қандай ҳалокатдан қутқариб қолувчи ягона куч маърифатдир”. Бугунги ёш авлодни тарбиялаш, улар қалбига истиқлолга садоқат руhini сингдириш ҳамда адабиётнинг сеҳрли оламига олиб киришда Беҳбудий ижоди биз учун маърифий қурол бўла олади.

*Ойбарчин АБДУЛҲАКИМОВА,
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
талабаси*

БЕҲБУДИЙНИНГ ТАНҚИД ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Замонавий ўзбек танқидчилигига миллий уйғониш даврида асос солинди. Абдурауф Фитратнинг ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш даври адабиётига оид тадқиқотлари, Чўлпоннинг машҳур “Адабиёт надир”, Абдулла Авлонийнинг “Саноеъ нафиса”, Абдурахмон Саъдийнинг “Гўзал санъат дунёсида” мақолалари, Вадуд Маҳмуднинг адабий танқидга оид асарлари ана шунга хизмат қилди. Мазкур муаллифларнинг фаолияти адабий танқид ривожига самарали таъсир кўрсатганини эътироф этган ҳолда, таъкидлаш зарурки, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу борадаги ишлари алоҳида эътиборга моликдир. Зеро, профессор Наим Қаримов алоҳида таъкидлаганидек, у: “...маориф тизимининг ислоҳ этилиши ва вақтли матбуотнинг ташкил топишидаги хизматлари билангина эмас, балки нутқлари ва матбуот орқали баён қилган ғоялари билан ҳам янги жамиятнинг, яъни ижтимоий ҳаётнинг шаклланишига улкан ҳисса қўшган”¹ мутафаккирдир.

¹ Қаримов Н. Маҳмудхўжа Беҳбудий. XX аср адабиёти манзаралари Тошкент: Ўзбекистон, 2008. Б.38.

Адабий танқидга таъриф бериш эҳтиёжи сезилса, адабиёт-шунос олимлару мунаққидларимиз бугунги кунда ҳам Бехбудийнинг “Танқид – сараламоқдир” деган иборасини такрор ва такрор тилга оладилар. Негаки, бу таърифда адабий танқиднинг нафақат вазифаси, балки асл моҳияти теран ифодаланган. Улуғ мутафаккирнинг шу номдаги мақоласида эса, таъбир жоиз бўлса, адабий танқиднинг барча замонларда ҳам аҳамиятини йўқотмайдиган йўли, йўриғи чизиб берилган. Бошқача айтганда, бу мақолада адабий танқиднинг методологияси пухта ва аниқ ишлаб чиқилган.

“Саррофлар ақчани, тужжорлар матоъни саралаганидек, – деб ёзади муаллиф, – муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатқа тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила “танқид” аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур”¹.

Муаллиф, биринчи навбатда, танқиднинг жамиятда тутган мавқеи, унга муносабат қандай бўлиши кераклиги масаласига диққат қаратади. Унинг фикрича, танқид – нуқсонларга муносабат билдирмоқдир. “Таарруз ва душманлик эмас. Агар шахсиятга тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни(нг) ишидан, шахсиятидан халойиққа зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайду”.

Демак, Бехбудийнинг нуқтани назари бўйича, жамиятга, халойиққа зарар келтириши мумкин бўлган ҳар қандай иш, ким томонидан содир этилишидан қатъи назар, танқид қилиниши зарур. Муаллиф фақат адабий танқид ҳақидагина эмас, танқиднинг барча йўналишлари бўйича қамровли мулоҳаза юритади. Унинг фикрича, танқиддан мақсад ислоҳдир, яъни муайян хато ва нуқсонни тuzатмоқдир. Шу боис уни тўғри қабул қилиш зарур ва бу миллатнинг маданий даражасини кўрсатувчи муҳим омилдир. Лекин муаллиф бизнинг халқимизда танқидга тўғри муносабат шаклланмаганидан афсусланади. Мана, бу ҳақда у нималарни ёзган: “Бизни(нг) Туркистонда янги мактаблар хейли бордур. Янги рисола хейли босилиб турубдур. Жаридаларга мақола ва шеърлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид даврига етишганимиз йўқ.

¹ *Бехбудий М.* Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Қосимов). Тошкент: Маънавият, 1999. Б.172-173 (Бундан кейинги иқтибослар ҳам ушбу манбадан олинган).

Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиқ теғар. Ёзганларимизни(нг) бузуқлиги ва фикримизни(нг) хатолиги, ишимизни(нг) ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччиғимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикрига норозилик баён этурмизки, бул бизни(нг) янгидан ишга бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимиздандур”.

Беҳбудийнинг ёзишича, миллат тараққийга эришмоғи, унинг маданий даражаси юксалмоғи учун танқидни тўғри қабул қилиш, нуқсонлардан тўғри хулоса чиқариш зарур. Бундай муносабатнинг шаклланмагани эса, таассуфга лойиқдир. Бу ҳолни тезлик билан ислоҳ этиш керак. “Биз эскиларни айблаймизки, – деб ёзади у, – аларга ислоҳдан сўзласак, чидай олмайдулар. Аммо ўзимизнинг мактаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этдими, чидай олмаймиз, диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз. Мунаққид бизни(нг) тўғримизга минг сўз ила баёни мудаао этар экан, биз они(нг) ичиндан ўн сўзини номаъқул топиб, юзига урармиз. Ва ёинки важҳсиз онинг сўзини радду ўзига эътироз этармиз. Агарда ул десаки, ман сизга бир минг калима насиҳат ё танқид сўйладим, дуруст, ўн калимаси сизга бежо эканки, қайтиб олдим, тўксон тўққиз калимасига не дерсиз? На жавоб берармиз?”

Муаллиф аксар ватандошларининг танқидий фикрни тинглаш, бу ҳақда чуқур мулоҳаза юритиш даражасига эриша олмаганини таассуф билан қайд этади. Кавказлик сайёҳ Муҳаммад Саййид афандининг Туркистон мактаблари тўғрисида танқидий қарашлари ифодаланган мақоласига асоссиз эътироз билдирилгани бунга мисол қилиб кўрсатади. “Ойина” журналининг 27–30-сонларида босилган танқидий руҳдаги чиқишига жавобан “Садоий Туркистон” газетасида мазкур муаллифга ва таҳририятга норозилик изҳор этилганини “хануз танқидга лойиқ бўла олмаганимиз”га далил сифатида келтиради. Беҳбудий бундан қуйидагича хулоса чиқаради: “...биз хануз танқидга лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан – “норизо”, “хотири қолмасину...” иллатлари хануз кетгани йўқ... Мундай кета берса, қиёматдан минг йил сўнгра-да, Туркистонга тараққий йўқ. Агарда “хотир қолмасун” қоидаси маслак тутилса, матбуотдан қалам тортмоқ керак”.

Табиийки, ўтган аср аввалида айтилган бу фикрлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача бўлсин йўқотган эмас. Муҳтарам Юртбошимизнинг “...оммавий ахборот воситаларини замон талаб-

лари асосида ривожлантириш, матбуот ва сўз эркинлиги принципларини амалда таъминлашга эришиш, матбуотда танқид руҳини кучайтириш биз учун энг муҳим мақсадлардан бири бўлиб қолмоқда”¹, деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир.

Бехбудийнинг “Теётр надур” мақоласи² унинг адабий-эстетик қарашлари анча тўлақонли ифода этилгани билан ажралиб туради. Ушбу саволни кўяр экан, муаллиф “...теётр ибратнамодур, теётр ваъзхонадур, теётр таъзири адабийдур”, дея жавоб беради. Театр хусусида турлича баҳслар кетаётган, янгиликни қабул қилишни истамайдиганлар театрга қаршилик кўрсатаётган бир кезде Бехбудийнинг бу мақоласи одамларга чақмоқдек таъсир қилди. Уларни тафаккур қилишга, ақл кўзини очишга ундади.

Аввало, театрнинг ижтимоий, адабий-эстетик вазифаси хусусида сўз очган муаллиф унинг “ваъз ва танбех этувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни қабиҳ ва зарарини аниқ кўрсатувчи” санъат тури эканини таъкидлайди. “Ҳеч кимни риюя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдирувчи” эканига урғу беради. Тараққий қилган миллатлар театрни улуғлар учун адаб ва ибрат мактаби деб аташига диққат қаратади.

Театрга таъриф берар экан, Бехбудий уни яхши ва ёмон одатларни саралайдиган мунаққид, дея баҳолайди. Санъатнинг бу тури, муаллиф фикрича, алоҳида таъсир қувватига эга. Унинг ёзишича: “Ҳар ким мундан таъсирланиб, ямон одатларни тарк этиб, яхшиликни зиёда ишламоқга сабаб бўлур”.

Ўзбек танқидчилари орасида биринчилардан бўлиб муаллиф драматик асарларнинг илмий таснифи ҳақида сўз юритади: “Теётрхона сахналаринда қўюлатургон асарлар фожеа, яъни қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиққа кўрсатилур”. Драматик турнинг уч жанри: 1) фожеа (трагедия), 2) мазҳака (комедия), 3) драма ҳақида сўз юритар экан, Бехбудий улардан ҳар бирининг хос хусусиятлари, бирини бошқасидан ажратиб турувчи белгиларига алоҳида эътибор қаратади.

Муаллиф театрнинг ҳикоят ёки насиҳат китобларидан фарқи хусусида тўхталар экан, санъатнинг бу турига бундай баҳо беради:

¹ Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. Б.147.

² Бехбудий М. Теётр надур. Танланган асарлар, 1999. Б.174-176.

“...махсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири эшиткандан зиёдадур”. Драма назариётчиларининг унда етакчи унсур ҳаракат экани ҳақидаги фикрларига диққат қаратилса, Бехбудийнинг бундан юз йил аввал бу жанрга хос ана шу хусусиятни теран англагани ҳайрат ва эътирофга лойиқдир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг йирик намояндаси М.Бехбудийнинг танқид ҳақидаги қарашлари ўша замонда қанчалик аҳамиятли бўлган бўлса, бугунги кунда ҳам шунчалик қадрлидир. Мутафаккирнинг танқидга доир фикрлари, биринчидан, замонавий ўзбек адабий ва театр танқидчилигининг шаклланиши ва ривожланишида алоҳида ўрин тутди. Иккинчидан, танқидчиликнинг методологик асосларининг ишлаб чиқилишига замин тайёрлади. Учинчидан, бугунги ёш авлоднинг адабий-эстетик ва танқидий дунёқарашини ўстириш ишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

МАҲМУДХҲҲЖА БЕҲБУДИЙ ВА МАЪРИФАТ

*Дилором ЙЎЛДОШЕВА,
педагогика фанлари номзоди, доцент,
Бухоро давлат университети*

МАҲМУДХҲҲЖА БЕҲБУДИЙ ВА ТАЪЛИМ ТИЛИ

Ўз даврида жадидлар таълим она тилида бўлишини талаб этган бўлсалар-да, таълим тизимидан форс ва араб тилларини четлаштириш таклифини кун тартибига қўймадилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий эса “Икки эмас, тўрт тил лозим” (1913) деган мақолада: “Биз туркистонийларга туркий, форсий, арабий ва русий билмоғ лозумдур”¹, деб ёзган ва бу тиллардан ҳар бирининг таълим тизимида тутган ўрнини алоҳида очиб берган.

Жадидларнинг ибтидоий мактаб тили болаларнинг она тилига асосланиши кераклиги ҳақидаги муштарак фикри Саидрасул Азизийнинг “Устози аввал” (1900), Мунаввар қори Абдурашидовнинг “Адиби аввал” (1907), Беҳбудийнинг “Китоби мунтахаби жўғрофияи умумий” (1906), “Китоб ул-атфол” (1908), Ҳамзанинг “Енгил адабиёт” (1911), “Ўқиш китоби” (1911), “Қироат китоби” (1912), Абдулла Авланийнинг “Биринчи муаллим” (1912), “Иккинчи муаллим” (1912), “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (1913), “Мактаб гулистони” (1917), Элбекнинг “Ўзбекча ўқиш” (1922) каби китоб (дарслик)ларида ўз аксини топди.

Жадидларнинг таълимнинг она тилида бўлиши (ҳеч бўлмаса бошланиши) тўғрисидаги фикрлари яқдилона бўлса-да, она тилининг, миллат тилининг қандайлиги масаласида улар дунёқарашада катта тафовутлар бўлган. Бу ўта долзаб илмий ва маърифий ҳамда маданий масала қисман М.Қурбонова², Й.Саидов³,

¹ *Беҳбудий М.* Танланган асарлар (Наширга тайёрловчи Б.Қосимов). Т.: Маънавият, 1997. Б.60.

² *Қурбонова М.* Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги (методик қўлланма). Т.: Университет, 1997. Б.48; *Қурбонова М.* Фитрат – тилшунос. Т.: Университет, 1996. Б.32; *Қурбонова М.* Фитратнинг тилшунослик мероси. Фил. фан. ном.дисс. автореф. Т.: 1993. Б.29.

³ *Саидов Ё.* Фитрат бадиий асарлари лексикаси. Фил. фанлари ном. дисс. автореф. Т.: ТАИ, 2001. Б.28.

Т.Тоғаев¹, Ш.Бобомуродова² ишларида кўрилган. 1913-1917 йилларда кўпгина журнал ва газеталарда, чунончи, “Садойи Туркистон” газетаси, “Ойна” журналида “Тил масаласи” бўлими (рубрикаси) мавжуд бўлиб, бу бўлимда тил, атамашунослик, имло муаммоларига доир мақолалар жойлаштирилган. Жадидларнинг тилга бағишланган мақолалари кўп. М.Бехбудийнинг “Икки эмас, тўрт тил лозим” (1913), “Тил масаласи” (1915), “*Сарт* сўзи мажхулдир”, “*Сарт* сўзи маълум бўлмади” (1916) Фитратнинг “Тилимиз” (1919) каби мақолалари шулар жумласидандир. Бу мақолаларда, асосан, ўзбек (туркий) тилнинг асоссиз хўрланганлиги, топталганлигидан чекилган афсус ва надоматлар кўпроқ ифодаланганлигини кузатамиз. Бу борада М.Бехбудийнинг “Тил масаласи” мақоласи бошқаларидан анча фарқлидир. Икки қисмдан иборат бу мақоланинг “Ойна” журнали (1915 йил 11-сон)да босилган биринчи қисмида туркий тилларнинг шева ва лаҳжалари, Туркистонда туркий ва форсий – икки тиллилик масаласи ёритилган. Мақоланинг “Ойна” журналининг 12-сонидида босилган иккинчи қисмида эса Туркистон учун умумий миллий-адабий тил масаласи, жумладан, таълим тили масаласи кун тартибига кўйилади. М.Бехбудий 1910-1915 йилларда жадид матбуоти саҳифаларида ҳукмрон бўлган “Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук” шиорини “Кўп енгил, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур”, деб баҳолайди ва бутун Туркистон минтақаси учун ягона адабий тил яратиш мумкин эмаслигини арабий ва форсий, оддий туркий луғат ила ҳозирги шеваларча ёза бермоқдин бошқа илож йўқдур” деган ғояни илгари суради³. Бехбудийнинг фикрича, Туркистонда ягона она тилини таълим тизимига жорий этишдан олдин, оналаримизнинг ўзлари бир неча авлод давомида меъёрлаштирилган адабий тилда ўқитилган бўлмоғи лозим (Бу фикр шу кеча-кундуз учун ҳам ўта долзарбдир).

Жадидларнинг фикрича, таълим тили туркий бўлмоғи лозим, бироқ туркий тушунчаси, унинг моҳияти аниқ эмас эди. Жуда кўп ҳолларда “туркий” деганда жадидлар Исмоил Ғаспирали томони-

¹ Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. Т.: ТАИ, 2005. Б.28.

² Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожидида Элбекнинг роли. Филол. фанлари ном. дисс. автореф. Т.: 2001.–Б.32.

³ Бехбудий М. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов). Т.: Маънавият, 1997. Б.167-170.

дан ташкил этилган “Таржумон” газетасининг крим-татар, турку-усмонлича аралашмасидан иборат бўлган “тил”и тушунилар эди. И.Ғаспиралининг жадидларга, хусусан, Россиядаги туркийзабон жадидларга таъсири жуда кучли бўлганлигини тарих саҳифалари-дан жуда яхши биламиз.

Бу ҳақда Маҳмудхўжа Бехбудий “Исмоилбек ҳазратлари” (ва-фотномаси)да: “Шундайки, бу кунда Русия мусулмонлари ичинда ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жарихдахон ва ҳар бир жарихда муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муаззамнинг бу кун Русия мусулмонлари аросинда милйўнлар ила уламодан муҳар-ририн ва муаллимидан ва ўқувчилардан шогирди бордур ҳам қандай шогирд! Ўттиз санадан бери доимо онга дарс ўқийдургон шогирдлардур”,¹ деб И.Ғаспиралининг жадид адиблари ва маъри-фатпарварлари асарлари тилига кучли таъсирини кўрсатганини эътироф этади. Албатта, жадидларнинг каттагина қисмининг Тур-кияда таълим олганлиги ҳам бунга ўз таъсирини кўрсатмай қол-маган. М.Бехбудий ҳам ўз мақолаларида туркий тил деганда, асо-сан, ўзбекча-туркий-усмонлича аралашма тилини тушунади: “...туркий билинглар, – деб ёзади Бехбудий, –Фирдавсий, Бедил, Саъдий “Маснавий”дан қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Акрамбек, Санойи, Нобий, Ножийлардан, яна Толстўй, Жул Верн ва уламойи замонавий асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур”². Бу сирада саналган Фузулий, Навоийдан бошқа адибларнинг барча-ларининг асарлари усмонли турк тилида ёзилган ёки усмонли турк-чага таржима қилинган ёзувчилардир.

Жадид маърифатпарвар адибларининг, хусусан, М.Бехбудий, А.Авлоний, Ҳамза, Мунавварқорининг 1910-1917 йилларда ёзган мактаб таълимига мўлжалланган дарсликларини тил жиҳатидан таҳлил этганимизда қизиқ ҳодисанинг гувоҳи бўламиз. Мазкур асарларнинг муқаддималари усмонлича-ўзбекча туркий (аниқроғи “Таржумон” газетасининг лисоний меъёрларига мос) бўлса, берил-ган матнлар, ибратли ҳикоялар, шеърлар ва бошқа ассосий ўқув материалларининг тилидан эски ўзбек тили таъсири сезилиб туради. А.Авлонийнинг “Биринчи муаллим”идан олинган икки

¹ Бехбудий М. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1997. Б.163-164.

² Ўша асар. Б.167.

парчани фикримиз далили сифатида солиштирамиз: “Муқаддима”да: “...миллат болаларина фойдабахш ўлур умидинда бир неча муаллимларимизнинг илтижолари ила кўб вақт тажриба сўнгиндан бу рисолаи ожизонамни “Биринчи муаллим” исми-ла майдони интишора қўйдим. ...Инсон нуқсондан холи ўлмадиги каби қилгон амали ҳам қусур ва хатодан ори(й) ўлмас. Шул сабабли муаллимларимиз ҳар бир қусур ва камчиликларимиздан танбиҳ ва танқид ила огоҳ қилсалар эди”.

“Асосий матн”да: “Бир кишининг Қосим исмли бир ўғли бор эди. Ота ва онасининг сўзига кирмасдан ҳар хил ёмон ишларни қилур эди. Болалар бирла урушуб, яқолашуб кийимларини йиртуб келур эди. Уйда онаси меҳмон учун асраб қўйган таомларини егон вақтда, онаси: – “Қосим, ўғлим! Таомни сен едингму?”, – деса, – “Мен еганим йўқ, мушук егандур”, – дер эди”¹.

Ҳеч қандай тадқиқотсиз ҳам биринчи парчанинг тили ўзбек учун сунъий, иккинчи парча эса унинг она тили меъёрларини акс эттираётганини сезиш қийин эмас. Чунки биринчи парча асарнинг “Муқаддима”сидан, иккинчи парча эса ўзбек болалари учун ўқиб ўрганиши зарур бўлган асосий матндан олинган. Шунга ўхшаш ҳодисани барча ўзбек жадид маърифатпарварлари дарсликларида ҳам кўриш мумкин. Зеро, жадидлар И.Ғаспирали илгари сурган, Туркияда Анвар, Рифъат, Талъат “учлиги” тарғиб этган “умумтурк адабий тили” ғояси ўзбеклар учун ёт эканлигини тушунганлар. Шу боис мактаб дарсликлари “Муқаддима”ларида, мақолаларида бу сунъий тилга (давр сиёсати билан боғлиқ равишда) таянишга ҳаракат қилган бўлсалар-да, ҳақиқатда асосий таҳлил ва болаларга ўрганишга мўлжалланган матнларни ўзбек адибларининг анъаналари ҳамда маҳаллий шеваларга таянган ҳолда ёзганлар. Юқоридаги парчалар қиёси бунинг ёрқин мисолидир.

Жадидлар она тили таълими, таълим тилининг номланишида ҳам яқдил бўлишмаган. Бу тилни улар, асосан, “туркий” деб атайдилар, лекин, айтиб ўтганимиздек, бу сўзнинг маъноси ўта ноаниқдир. Бизнинг аниқлашимизча, биринчилардан бўлиб 1913 йилда М.Бехбудий томонидан тил номи сифатида ў з б е к и й атамаси қўлланилади. Шунда ҳам “ўзбеки” сўзини муаллиф туркий сўзининг маънодоши сифатида келтиради: “Туркий, яъни ўзбе-

¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд (Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов.) Т.: Маънавият, 1998. Б.6.

кийни сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбеки сўйлашур”¹.

Ҳамза ҳам ўзбек тили деганда ҳозирги жонли сўзлашув шева-ларига яқин бўлган тилни назарда тутати: “...ҳақиқатда қасдан ўзбек тилида экан, биз ўзбек тилига яқинлашдурмоққа киришдик. Бу тўғриларда қусурларимиза авларим рижо ва ниёз этармиз”². Ҳақиқатан ҳам, 1910-1920-йилларда ҳозирги Ўзбекистон минтақасининг расмий номи ҳам (Туркистон, Турон, Моварауннаҳр), халқининг номланиши (сорт, сарт, ўзбек, туркистоний, туркий ва б.) ҳам мунозарали ва расмийлашмаган эди³.

Жадид адибларининг таълим ва унинг тили масаласидаги қарашларига оид фикрларимизни яқунлаб айта оламизки, улар мактаб таълимининг тили она тили – “ўзбеки” – туркий тил бўлиши ғоясини, унинг кенг ўқувчилар оммасига тушунарли бўлишини тарғиб этганлар ва ўз амалиётларида шунга таяниб иш кўрганлар. Жадидлар назарий жиҳатдан сунъий умумтурк тилини тарғиб этгандай бўлсалар-да, амалиётда ундан ўз асарларининг муқаддималари ва жадидона кайфиятдаги газета, журналлардан ташқарида фойдаланмаганлар. Жадидларнинг саъй-ҳаракати билан маърифий-педагогик адабиётга “ўзбеки”, “ўзбекча” “ўзбек тили”, атамалари ҳам кириб кела бошлади.

XX аср бошларида Ўзбекистон минтақасидаги мактабларда дунёвий-маърифий таълимни она тилида йўлга қўйишда, замонавий таълим усулларини оммалаштиришда, она тилида имло, талаффуз ва қироат қоидаларини йўлга қўйишда жадидчилик характерининг ижобий таъсири сезиларли бўлди.

¹ *Бехбудий М.* Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов). Т.: Маънавият, 1997. Б.160.

² *Ҳамза.* Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. Т. II. Т.: Фаъ, 1988. Б.68.

³ *Қаранг:* *Абдурахмонов Ф.* Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида.– Т.: ТДШИ, 1999. Б.89; *Бехбудий М.* Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1997. Б.171-179; *Поливанов Е.Д.* Этнографическая характеристика узбеков. Вып. I. Происхождение и наименование узбеков. Т.: Изв. Узб. гос., 1926. Б.31.

*Маърифат РАЖАБОВА,
филология фанлари номзоди, доцент,
Бухоро давлат университети*

БЕҲБУДИЙ ПУБЛИЦИСТИКАСИДА ТИЛ МУАММОЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Ҳар бир давр адабиёти ўз замонасининг акс садоси бўлиб дунёга келади. Миллий уйғониш даври деб аталган адабиётимиз саҳифаларини ўз ижод маҳсули билан бойитган адибларимизнинг ҳаёт йўли ва қолдирган маънавий меросини таҳлил ва талқин қилиш бугунги адабиётшунослигимиз олдида турган муҳим масалалардан биридир. Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданок жадидчилик ҳаракати намояндалари фаолиятини ўрганиш, халқимизнинг зиёли вакиллари номини қайта тиклаш борасида талайгина хайрли ишлар амалга оширилди. Жумладан, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси сифатида фаолият кўрсатган Маҳмудхўжа Беҳбудий қолдирган меросни ўрганишга кенг йўл очилди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолияти кўп қиррали. У биргина адабиётнинг публицистика, драматургия, адабий танқид соҳаларига оид тадқиқотлар яратди. Беҳбудий зукко тилшунос ҳам эди. Ўзи ташкил қилган “Ойна” журналида нафақат тил ва адабиёт масалаларига оид, балки, тарих, география, ҳуқуқ, ахлоқ масалаларига доир қизиқарли мақолаларни бериб борди.

Беҳбудий миллатнинг маънавияти ва маърифатини кўрсатувчи ойна – унинг адабиёти ва тили эканлигини чуқур англади. Мазкур масалаларни ўзининг “Икки эмас, тўрт тил лозим”, “Жаҳолат дардларидан”, “Танқид сараламоқдур”, “Сарт сўзи маълум бўлмади”, “Тил масаласи” каби қатор публицистик мақолаларида ёритиб берди. Мазкур мақолаларда муаллиф ягона адабий тил ва унинг софлигини сақлаш, тил ўрганишнинг миллат тақдири ва маданиятида тутган ўрни ҳақида баҳс юритади. Чунки миллат тараққиётидаги асосий омиллардан бири – жаҳон илм-фани янгиликларидан хабардоликдир. Бунинг учун тил билиш зарур. Беҳбудий ўзининг “Икки эмас, тўрт тил лозим” мақоласида мазкур масала ҳақида фикр юритади. У туркий тилни қадрлаган ҳолда бошқа тилларни (форсий, арабий, русий) ўрганишни тарғиб қилади. Шу

билан бирга бу соҳадаги камчиликларга ҳам эътибор қаратади. Муаллифнинг фикрича, “дарс китоби – арабий, муаллим – туркий, тақриру таржимани форсийлиги хила ажибдур”. Бунинг учун Бехбудий “усули таълим ва тадрисни ислоҳ этмак керак”, дейди (1.150).

Тил ўрганиш, албатта, миллат манфаати учун хизмат қилмоғи лозим. Бу ҳақда мазкур мақолада ёзади: “Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук. Бу замон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто, дини ислом ва миллатга хизмат илмсиз бўлмайдур” (1.152). Бехбудий бу ўринда илм деганда тилни ҳам назарда тутди.

Тил софлиги масаласи ҳам Бехбудий эътиборидан четда қолган эмас. Бу ҳақда ўзининг “Тил масаласи” номли мақоласида фикр юритади. Мақолада муаллиф фикрини соддагина қилиб; “Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур” деб ўз мақсадини баён қилади. Бехбудий ҳар бир тил луғатининг бойишида ўзга тиллардан сўз олиш ҳисобига бўлишини инкор қилмайди. Мақола муаллифининг таъкидлашича, “Бегона тилдан сўз олмоқдан қутилган тил йўқдур”. Бироқ ҳар бир тилнинг ички имкониётларидан фойдаланиш зарурлиги, бу йўлда бажарилиши лозим бўлган вазифалар Бехбудийни ўйлантиради. Унинг фикрича, узоқ йиллар истеъмолда бўлган арабий ва форсий тил элементларидан тилни “тозалаш” ноимкон бир ҳолат, “қуруқ хаёли фосидгинадур”. Бехбудий арабий сўзларнинг туркий тилда мавжуд бўлган муқобилларини қўллаш орқали ҳам тил софлигига эришиш мумкинлигини таъкидлайди. Масалан, “улум, фунун, уламо, қузот... еринда фанлар, илмлар, олимлар, козилар ёзингиз”, дея ўз фикрини асослайди (1.187). Шу билан бирга “фаний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборатларга муқобил туркчадан исм тайин қилмоқ фикрига чўммоқ ўзни чарчатиб ва матбуотни зоеъ қилмоқдин бошқа нарса эмас”лигини уқтиради. Тил софлиги, ягона адабий тилга қандай эришиш мумкинми, деган масала Бехбудийни қизиқтиради. Бунинг учун “Барча илму фан ислоҳ ва луғатларига туркчадан муқобил охториб вақтни зоеъ” қилмасликни, “тараққий этган миллатлар оналари ўқутар экан, биз аввал оналаримизни ўқутиб, анга тил ўргатмоғимиз керак”лигини уқтиради (1.189).

Беҳбудий замонасидаги саводсизликдан ўқсунади. Бу ҳақда “Жаҳолат дардларидан” номли мақоласида ачиниб ёзади: “Исмимизни билмаймиз! Нима учун бизга ўргатмабдурлар. Масалан, исмимиз Абдусамад экан “Абсамат”, ҳатто қишлоқларда “Апсат” дерлар”. Муаллиф бунинг туб илдизи сифатида “Айб жаҳолатга ва мактабсизликга ва руҳонийларнинг мусохабаларинда, диний ва миллий ишларга диққат этмаганларида” дея кўрсатади (1.165).

Маҳмудхўжа Беҳбудий халқимизни илм-маърифатда, ҳақ-ҳуқуқда дунёнинг тараққий қилган миллатлари қаторида кўришни орзу қилди. Бу орзуларини кўпроқ публицистик мақолаларида баён қилди. Беҳбудийнинг миллат ва Ватан тақдири, тил ва ахлоқ тарбияси, тарих, фалсафа ва дин ҳақидаги қарашлари акс этган мақолалари ўзбек публицистикаси ривожига салмоқли улуш бўлиб қўшилди. Улар ҳозирги даврда ҳам ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашда беминнат хизмат қилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, тил софлиги, ягона адабий тил учун кураш Беҳбудий фаолиятининг бир қиррасини ташкил қилади. У “мусулмон бўлиб тараққий қилмоқ” учун ҳам бошқа тилларни ўрганиш зарурлигини ўз вақтида тўғри тарғиб қилди. Адибнинг миллат тараққийси учун бир неча тилни билиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Бугун ўзга тилларни ўрганиш орқали жаҳонга юз тутмоқ мамлакатимиз сиёсатидаги устивор масалалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Беҳбудий М.* Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999.
2. *Қосимов Б. ва б.* Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент: Маънавият, 2004.

*Зилола АМОНОВА,
Филология фанлари номзоди, доцент
Бухоро Давлат университети;
Нигина УМУРОВА,
Бухоро Давлат университети талабаси*

БЕХБУДИЙ ИЖОДИДА ИЛМ – МАЪРИФАТ ТАЛҚИНИ

Ўзбек жадид адабиётининг йирик намояндаларидан бири, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси бўлмиш Маҳмудхўжа Бехбудий янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Мустақиллик ғояларини тарғиб этган, миллатни илм-маърифатга чорлаган, янги мактаб ғоясини, ўзбек драмасини бошлаб берган илк драматург, театр соҳасида янгиликлар амалга оширган, миллий матбуотнинг шаклланишида беқиёс ҳисса қўшган ватанпарвар адиб ўзбек адабиётида ғоят муҳим аҳамият касб этади. У тарихимизнинг жуда мураккаб, оғир сиёсий муҳитида яшади. Жаҳолат ва мутаассиблик авжига чиққан, ўзаро низолар миллатнинг тафаккурига болта урган, миллий мафкурамизга дарз кетган ва халқимизнинг ижтимоий, маънавий аҳволи ниҳоятда оғир бир даврда халқни маърифатга, илмга ундаган шахс – Бехбудийдир. У эрк ва озодлик ғоялари билан халқни уйғотиш ва унинг маънавий аҳволини яхшилашга ҳаракат қилди. Кўпгина мақолаларида мазкур ғояларни илгари сурди. Жумладан, “Ёшларга мурожаат”, “Мухтарам ёшларга мурожаат” мақолаларида маърифатнинг эрк йўлида асосий қурол бўла олишини таъкидлаган. Бехбудий айниқса, ёшларнинг мустақил фикрли, маънавияти юксак бўлишини орзу қилган. Шунинг учун мазкур мақолаларида ёшларга мурожаат қилиб, замонавий илм эгаллашга катта аҳамият бериш лозимлигини таъкидлайди: “илми замоний исломиятда зарар қилмоқ нари турсин, фойда етар” (1,169).

Шунингдек, Бехбудий ота-оналарга ҳам мурожаат қилиб, фарзандларнинг замонавий илмни эгаллаши ҳақида “лозим бўлганда мулкингизни сотсангиз-да ўғлингизни замонча ўқимоғига саъй қилингиз”, – дея маърифатга даъват этади. Дарҳақиқат, илм-маърифат қалбни поклайди, онгни равшанлаштиради. Бехбудий “Мухтарам ёшларимизга мурожаат” мақоласида “...мактаб – тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур”, дей-

ди. Модомики шундай экан: “Туркистон мусулмонлариға ибтидоий мактабларни кўпайтирмоқ лозимдур”, – дейди. Аммо Бехбудийни яна бир масала мактабларга таълим берадиган ўқитувчиларга эхтиёж масаласи ҳам қийнайди. Жумладан, шундай ёзади: “Табиий, мактаб муаллимсиз кўпаймас. Ҳозирда эса, Туркистонда муаллим оз бўлиб, муаллимларга эхтиёжимиз шадиддур¹. Чунки бу кунларда янги мактаб ҳаваскорини кундан-кун зиёдалашмоқдадирки, муаллимлар мавжуд бўлган тақдирда ҳар йили Туркистонда юзларча мактаб очмоқ мумкиндур”. Эътибор қаратсак, Бехбудий қаламга олган энг зарур муаммолардан бири мактаб ва илм–фан экан, бу масала ҳамма замонлар учун ҳам биринчи ва асосий бўлиб қолаверади. Демак, Бехбудий қолдирган маънавий мерос ҳамма замонлар учун ҳам бирдай хизмат қилади. Чунки, илму маорифдан йироқ киши жамиятда ўз ўрнини тополмайди, роҳат кўрмайди. Шу ўринда улуғ маърифатпарварнинг қуйидаги фикрларини келтиришни лозим топдик: “Маданияти ҳозирадан маҳрум қолуб, саноеъ ва маориф салоҳи ила қуролланмаган миллат эса, дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас. Мубораи ҳаёт майдонида мутлақо мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур...” (1,169). Бехбудий ҳатто, муаллим етиштурмак учун дорулмуаллимин лозимлигини таъкидлаб туриб, ушбу муаммонинг ечимини кўрсатиб ўтади. Яъни “Туркистонда муаллим чиқармоқ учун дорилмуаллимин бўлмаса ҳам, ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор бир-икки нафар муаллим, албатта, бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг ҳузурига юбориб, 3-4 ой зарфида усули таълимдан хабардор қилмоқ лозимдур”. Ёки Тошкентда Мунавварқори жанобларидан таҳсил олмоққа юбормоқ ҳам мумкин, – деб масала ечимининг бир неча йўлини кўрсатади. Мақсад битта: миллатни жаҳолатдан қутқармоқ, илм сирларидан хабардор бўлиб, жаҳонда ўз ўрнимизга эга бўлмоқликдир. Бехбудий бундан бир аср олдин миллат эхтиёжи илм-маориф эканлигини хитоб қилган эди. Буни қарангки, ушбу фикрлар ўз аҳамиятини заррача йўқотмаган. Қанча йиллар ўтса ҳамки, адибнинг пурҳикмат сўзлари авлоддан-авлодга маънавий мерос бўлиб қолаверади. Бехбудий мамлакатдаги ислохот ва маданиятнинг бошланиши матбуот ила амалга ошишига аҳамият қаратади: “Бизнинг Туркистонда ҳам маданият эшиги манзаласида бўлган макотиби ибтидоийя ила интибоҳ ва ислохот жарчиси бўлган

¹ *Шадид* – кучли.

миллий матбуот ғайратли ёшларнинг ҳаракати маорифпарвароналари соясида вужудга келди”. Адиб мақолаларида илгари сурилган ғоялар биз учун тараққиёт пойдевори, десак, муболаға бўлмайди. Бугунги кунда истиқлол туфайли жуда кўп ютуқларга, мислсиз муваффақиятларга эришдик. Муҳтарам Президентимиз ёшларнинг баркамол бўлиб етишиши учун ҳам таълим соҳасига, ҳам спорт тизимига алоҳида аҳамият қаратаётганлари бежиз эмас. Демак, Беҳбудий бир аср олдин куюниб айтган муаммолари ҳозирда ўз ечимини топиб, миллат равнақи йўлида хизмат қилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. *Беҳбудий М.* Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1999.
2. *Қосимов Б.* ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент: Маънавият, 2004.

*Мансуржон МАҲМУДОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси*

“БЕҲБУДИЙ” КУТУБХОНАСИ ҲАҚИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТ

Барчага маълумки, матбуот ҳар бир давр тарихини ўрганишда муҳим вазифасини ўтайди. Уни синчиклаб ўрганиш, унда кўтарилган муаммоларни таҳлил қилиш орқали ўз даври ижтимоий, иқтисодий, маданий даражасини аниқлаш имконияти кенгайди. Совет даври, айниқса, унинг дастлабки йиллари матбуотини назардан ўтказиш орқали миллий маданиятлар ривожига тўсиқ бўлган коммунистик партия сиёсатининг халқлар маънавий ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш, ягона “совет маданияти”нинг шаклланиш эволюциясини кузатиш имконини беради. Шу маънода 1925 йилдан нашри йўлга қўйилган “Маориф ва ўқитғувчи” журнали Ўзбекистон халқининг маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали Ўзбекистон жумҳурияти халқ маориф комиссарлиги томонидан ойда бир марта чиқариладиган таълим-тарбия, ижтимоий ва илм-фан масалаларини ёритишни ўз олдига мақсад қилган эди. Унинг биринчи сони 1925 йил март ойидан чиқарилган бўлса, 1933 йилдаги 11-сон билан журнал ёпи-

лади. Журнал аввал араб ёзувида, 1929 йил 4-сонидан бошлаб лотин алифбосида нашр этилган.

Биламизки, маориф соҳасини ривожлантиришда кутубхоналар алоҳида аҳамиятга эга тармоқ ҳисобланади. XX аср бошларида Туркистоннинг машҳур тараққийпарвари Маҳмудхўжа Бехбудий ўз сармояси эвазига катта машаққатлар билан “Бехбудия” кутубхонаси фаолиятини йўлга қўйган ва китобхонлар учун китоблар билан танишиш имкониятини яратган. Айниқса, М.Бехбудий кутубхонада тарихий асарларга кенг ўрин берган. “Бехбудия” кутубхонасида мавжуд ва сотувга чиқарилган китоблар рўйхатининг етмиш фоизи тарихга оид асарлар эканлигидан кўриш мумкин. Бу китоблар орасида “Тарихи маданият”, “Тарихи ислом”, “Буюк тарихи умумий”, “Тарихи истиқбол”, “Турк тарихи”, “Зафарномаи шоҳий”, “Хулосаи тарихи маданият”, “Ойнаи тарихи усмоний”, “Маданияти исломия тарихи”, “Темурланг”, “Йигирманчи асрада олами ислом ва Овруро”, “Тарихи кашф ул-Амриқо”, “Тарихи Эрон”, “Тарихи Бахтиёри” ва бошқалар мавжуд эди¹. Афсуски, уларнинг кўплари совет йилларида йўқ қилиб юборилди.

Кутубхона кўп йиллар давомида элга хизмат қилди. Бунинг тасдиғи ўлароқ, “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1933 йил 8-9-сонларида чоп этилган “Самарқанддаги “Бехбудия” кутубхонасига 25 йил” номли мақолани келтириш ўринли. Ф.Орипов қаламига мансуб бўлган ушбу мақолада кутубхонанинг ташкил топиши, фаолияти, китоб фондининг таркиби ва бошқа маълумотлар келтирилади. Табиийки, мақола совет мафкурасининг тўлиқ мазмунини ўзида акс эттиради. Унда жадидлар “буржуа идеологлари”, “реакцион кучлар”, “аксилинқилобий унсур”лар сифатида таърифланди, совет воқелиги кўкларга кўтариб улуғланади. Кутубхонани совет адабиёти билан тўлдириш, эски адабиётларни йўқ қилиб юбориш таклифи берилди. Аммо айтиш керак, мақолани танқидий таҳлил этиш тадқиқотчига давр руҳини, маънавий-маърифий масканларнинг советлаштириш жараёни қай даражада кечганлигини ҳолисона ўрганиш имконини беради. Қуйида ушбу мақоланинг тўлиқ матни келтирилади.

¹ Алимова Д.А., Рашидова Д. А. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Тошкент, 1999. Б.16.

Маданий ўчоқларимиздан бири

(Самарқанддаги “Беҳбудий” кутубхонасига 25 йил)

Самарқанд ўқув юртлири ва меҳнаткаш оммасининг қатнашиши билан Ўзбекистоннинг энг эски кутубхоналаридан ҳисобланган “Беҳбудий” кутубхонасининг 25 йиллик юбилей ўтказилди.

“Беҳбудий” кутубхонаси кўп йиллар давомида бир қанча мураккаблашган, кенгайган ва ўсгандир. 1909 йилларда Туркия, Эрон, Ҳиндистонда юз берган инқилобий ҳаракатлар, айниқса, 1904 йил рус-япон урушидан кейин Россия империализмининг енгилиб чиқиши, 1905 йил Россия пролетариатининг инқилоби ва чор Россиясининг мажбуран чиқарган 1905 йил октябр манифестлари Туркистонда ўсиб келмоқда бўлган ерлик савдо сармоюдорларининг мафкурачилари бўлган жадидлар ҳаракатининг ярим беклик ҳолидан очик суратда чиқишига, кўпчиликнинг фикрларини ўз томонларига буриш, ўз олдиларига кўйган мақсад идеологияларини оммага оширишда “миллат исмидан” ҳаракатланишида катта замин бўлиб тушган эди. Шунинг учун ҳам биз шу 1905 йиллар кетма-кет Туркистоннинг машҳур шаҳарларида жадидлар томонидан газета ва журналларнинг чиқаришини, янги усул мактабларини очилишини ва бу мактаблар уларнинг пьесалари яратилиб, сахна орқали ўз мафкураларини кенг ерлик халқ орасида тарқатишга киришганликларини кўрганимиздек, унда-бунда кутубхона каби маданий муассасаларни очганликларини яхши биламиз.

Туркистонда жадидлар орасида кутубхона ва қироатхона очиш фикри биринчи маротаба “жадидлар отаси” ҳисобланган Маҳмудхўжа Беҳбудийда туғилди. 1908 йилда 25 майда “Эски Самарқанд мусулмонлар китоб ва қироатхонаси” номида ҳозирда “Беҳбудий” кутубхонаси дунёга келди. Реакциянинг энг кучли ҳукм суриб турган бир вақтда у қироатхонани очиш унинг ташкилотчиларига осон бўлмади. Маҳмудхўжа Беҳбудий китобларни очишга рухсат сўраб, Самарқанд губернаторига мурожаат қилган вақтда, губернатор қироатхонани исми билан “ишончсиз” кишиларнинг бир яширин ташкилот тузишларидан шубҳаланиб, бошида рухсат бермади, лекин шу вақтларда губернаторнинг маслаҳатчиси бўлиб турган Ятгиннинг ёрдами ва унинг орага қафил бўлиб тушиши китобларнинг ташкил қилинишига мувофиқ бўлинди. Унинг устави ишланиб, губернатор томонидан тасдиқланган.

Устав бўйича қироатхонага “ишончсиз” кишиларнинг, хотин-қизларнинг аъзо бўлишларига губернатор томонидан чек қўйилди. Китоб, вақтли матбуотни губернатор томонидан рухсат берилганидан сўнг фойдаланишга берилиши таъкидланди.

Кутубхона ўз аъзолари билан мажлис ўтказган вақтида унда кўриладиган масалаларни дастлаб полиция, министр рухсат бергач кўрилишини ва қарорларини унга топширилишини билдирди. Бу аҳвол Россия капитализмининг Туркистонда ўз манфаатларини ўтказувчи унинг аппарати томонидан ерли халқ орасида маданий-оқартув ишларини қанчалик бўлганлигини аниқ кўрсатадир.

Ташкил этилган кутубхона то октябрь инқилобига қадар ҳар кимлардан йиғилган аъзолик бадалига ва шахсларнинг ионаси бараварига яшаб келди. Қироатхонанинг октябрь инқилобига қадар ҳисобланган бойликлари (ни)руҳоний, эски классик асарлари ташкил этиб, илмий асарларга эга бўлмаганидек, у инқилобга қадар оммавий ўқувчиларга ҳам эга бўлмай олгиз. “Мўътабар” кишиларгагина хизмат кўрсатиб келди.

Кутубхона жадидизм фикрларини тарқатиш, ўсиб келмак бўлган ерли буржуазия синфига кўлдан келганча чолишиб ёрдам берди ва ўз шароитига лойиқ муваффақиятга эришди.

1917 йилдаги инқилоб Туркистонда бўлган ишчи ва меҳнаткашларнинг турмушида саҳифалар яратиш билан, Ўрта Осиё меҳнаткаш халқларига кенг маданият йўлларини очди. Асрлар бўйича дин, урф-одат ботқоғига ботган, Россия капитализм ва унинг содиқ хизматчилари бўлган маҳаллий буржуазия, судхўр қулоқлар панжасида эзилиб келган ишчи ва деҳқонлар ва унинг ёш бўғимлари ҳамда хотин-қизлар қироатхона ва китобларингизнинг эшикларини тақиллата бошладилар, чунки ёлғиз улуғ октябрь инқилоби Шарқ мавзуларига маданий маориф орқали ўз буржуазияси жаҳон капитализмининг асорати занжирида озод бўлишлигини англатган эди.

Октябрь инқилобининг бошларида ҳатто кейинги бир қанча йиллар давомида Туркистон меҳнаткашлари диққат оммаси билан курашда овора эдилар. Босмачиларни енгил, улар босмачилар томонидан бузилган ўлкани обод қилиш иши билан овора бўлишлик маданий ва мафкуравий кураш жабҳасидаги ишларимизни бир қанча вақтлар орқага суриб келган эди. Унинг устига Ўрта Осиё ерликлардан бўлган чиниққан пролетар оммасининг бориши меҳ-

наткашларнинг илмий, маданий даражасини паст бўлиши, ёт мафкураларнинг аксилинкилобий унсурлари маданий ўчоқларинда – ўқув юртларида, клуб, кироатхона, нафис адабиётимизда ва баъзан шўро аппаратларида ўзларига иссиқ ўрин топиб келдилар.

Шунинг учун ҳам “Бехбудий” кутубхонаси инкилоб бошларида, хатто кейинги вақтларга қадар пролетар мафкураси учун деярлик хизмат қилмай, унда ёт мафкуравий адабиётлар сақланиб келди. Масалан: кироатхонанинг собик мудир Алимов Боту, Рамз ишлари билан камокка олинди. Мудир Мензили зиёнқунандачилик билан кироатхона ҳужжатларини, керакли китобларни куйдириш билан машгул бўлди. Қироатхонанинг тепасида ўлтирган бу ёт мафкурачилар партиянинг кучли зарбасига учраб, ўзларига тегишли бўлган жавобни олдилар.

1930 йилдан буён маданий қурилишимиздан кироатхона ҳақиқий тусини олди. Ишчи, колхозчи, ўқувчи ва муаллимларга хизмат эта бошлади. Ёт мафкуравий асарлар йўқотилди. Керакли соғлом мафкуравий, соғлом адабиётлар қўйилди, ишчи аппарати ташкил қилинди. Бор китобларнинг байналминал ўнлик системаси билан классификация қилинди. Китоб кироатхонадан фойдаланувчиларнинг ҳисоботлари олина бошланди, рус бўлими очилди. Қироатхонада изҳор этилган йилдан бошлаб оммавий ўқувчиларга нормал ҳолида хизмат эта бошлади.

Тубандаги рақам китобларнинг 10 йил ичида қандай ўсганлигини кўрсатади:

Йиллар	Китоблар сони	Фойдаланувчилар
1923	2140	923
1928	3830	4250
1932	5339	27832

1923 йилдан то 1932 йилга қадар уйда ўқиш учун 72600 китоб берилди, ундан 26500 киши фойдаланди. Бу рақамлар 10 йил ичида кироатхонани қандай ўсганлигини, уни маданий жабҳамизда ўзига шарафли ўринни ишғол этганлигини кўрсатиш билан Ленин миллий сиёсатини тўғри эканлигини яна бир қарра гувоҳидир.

Биз бурун унинг 25 йиллик юбилей муносабатида юқори ташкилотлар олдига Ўзбекистоннинг энг эски кироат ва китобларидан бўлган “Бехбудий” кутубхонасини Самарқанд кутубхонаси қисмида қолдирмасдан, балки уни Ўзбекистон жумҳурият халқ кутубхонаси исмини беришлигини сўраб, унинг олдига ўз исмига

ярашиқ хизмат кўрсатиш учун галдаги вазифаси этиб шуларни кўрсатамиз:

- қироатхонани талабга жавоб берарлик бир бино билан таъмин этишлик, жумхурият комиссарликлари олдига янги бино куриш масаласини кўямиз;

- кутубхонага маҳаллий бюджет сармоясига кифоя қилмагани учун, халқ маориф комиссарлиги бюджетига киргизилсин;

- иш суратларини ошириш учун штатларни ортириш билан, унга кутубхонадан хабардор бўлган хизматчилар билан таъминлансин;

- кутубхона олдида болалар бўлими очиб, у ўз ишини пионер бюрolari, мактаблар билан боғлаб олиб берилсин;

- ҳукумат томонидан ўтказилмоқда бўлган ҳар қандай компанияларга ўз ишини боғласин;

- янги чиққан китобларнинг мазмунларини қисқа ёзган доскалар орқали ўқувчиларни китоб мундарижалари ва чиқиб турган китоблар билан таништириш учун кўргазмалар ташкил этилсин;

- қироатхонада социалистик гигант қурилишини кўрсатадиган фото виставкаси ташкил қилинсин;

- қироатхона ўз олдида қироатхона ва кутубхона ишлари хақида тегишли ташкилотларга ёрдам бериш учун консултация бюроси ташкил этилсин;

- фабрика, завод корхоналарида доимий ўзининг бўлимларини ташкил этиб, уларнинг саноат молия планларини бажаришига ёрдамлашсин;

- китобхонани партия матбуоти, нафис адабиётлар билан бойитилсин.

Ф.Орипов

МУНДАРИЖА

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ВА МУСТАКИЛЛИК

С.Аҳмедов. Туркистон халқининг миллий қаҳрамони.....	3
Н.Каримов. Эрк ва ҳуррият жарчиси.....	32
Б.Назаров. Беҳбудий публицистикасида Истиклол руҳи.....	45
С.Ағзамходжаев. Дунё кезган мутафаккир.....	53
З.Амонова. М.Беҳбудий – миллат раҳнамоси.....	57
К.Соипова, С.Исламова. М.Беҳбудий – миллий ислохотлар йўлбошчиси.....	60

М.БЕҲБУДИЙ ВА ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Б.Ҳасанов, Б.Ирзаев. М.Беҳбудий ҳаёти ва фаолиятининг ўрганилиши.....	63
Б.А.Қошанов, Х.У.Утенов. Наследие М.Беҳбуди и актуальные вопросы изучения истории джадидского движения в Каракалпакстане.....	70

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ СИЁСИЙ-ИЖТИМОЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Н.Жабборов. М.Беҳбудийнинг XX асрдаги бошқарув усуллари ва сиёсий партиялар фаолиятига оид қарашлари.....	75
Н.Мустафоева. М.Беҳбудийнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий қарашлари.....	80
М.Зикруллаев. М.Беҳбудийнинг “қадим” ва “жадид” уламоларга муносабаги.....	88
М.Эргашева. М.Беҳбудий қозилар фаолияти ва уларнинг ҳуқуқий макоми тўғрисида.....	94

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ БАДИИЙ ОЛАМИ

Ш.Ризаев. М.Беҳбудий ва театр.....	100
Н.Эгамқулова. “Ойина” журналида ҳажвиёт.....	113
О.Абдулҳақимова. Беҳбудийнинг танқид ҳақидаги қарашлари.....	118

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ВА МАЪРИФАТ

Д.Йўлдошева. М.Беҳбудий ва таълим тили.....	123
М.Ражабова. Беҳбудий публицистикасида тил муаммоларининг ўрганилиши.....	128

З.Амонова, Н.Умарова. Бехбудий ижодида илм-маърифат талқинида.....	131
М.Маҳмудов. “Бехбудий” кутубхонасига оид янги маълумот.....	133

Босишига рухсат этилди 19.05.2014
Қозғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қозғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 15,0
Шартли босма тобоғи 17,25. Адади 100
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO'Z»
масъулияти чекланган жамияти нашриётининг
матбаа бўлимида чоп этилди
Тошкент, Навоий кўчаси, 69
Тел. 241-81-20